

सिद्धी प्रकाशन

श्रीलनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067

स्वामी विवेकानंद नर्सिंग कॉलेज (GNM, ANM) महात्मा फुले मार्केट, नांदेड

विषय :
 • प्रथम श्रेणीचे अर्थशास्त्र
 • अर्थशास्त्राचे विकास
 • मुद्रा व वित्त
 • महत्त्वपूर्ण
 • अर्थशास्त्राचे विकास व देशाच्या विकासाला
 • अर्थशास्त्राचे विकास
 • अर्थशास्त्राचे विकास
 • अर्थशास्त्राचे विकास

कोर्सचे नाव	बहालदारी	तावक
GNM	3 वर्षे	12वी पास (कला, वाणिज्य व विज्ञान)
ANM	2 वर्षे	12वी पास (कला, वाणिज्य व विज्ञान)

प्रवेश देणे चालू आहे!

अधिक माहितीसाठी संपर्क: 9112828510, 8999798910

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe EHM 9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
 Website : www.widrrj.com
 Monoffice Address: Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.
 Tuljai Niwas Ramkrishna Nagar, Near Ganpati Mandir,
 Vasant Road Parkhansi, Mahaneshtra (India)
 Email: siddhiprakashan2009@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com
 Mob : +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed) Year - 9, Vol. I, Issue- XCIII, Feb.-2024

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF Impact Factor 2024 : 8.278

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Year - 9, Vol. I, Issue- XCIII, Feb.-2024

- Chief Editor -
Pallavi Laxman Shete

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
A Peer Reviewed - Referred

Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

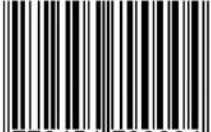
Certificate of Publication

ISSN : 2454-7905

Indexed
SJIF

Impact
Factor 8.278

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper /
Article titled _____

_____ of
Dr./Mr./Miss/Mrs. _____

it is peer reviewed and published in the Issue XCIII, Vol. I, Year - 9 in the month Feb. 2024.

Thank You!

Pallavi

- Chief Editor -

Miss. Pallavi Laxman Shete

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.278

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - XCIII

Year – 9

Feb. 2024

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmail.com

Mob. No: +91-9623979067 **Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.**

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Utrakhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	Dr. Kamalakar Sharad Ingale Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.
Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)	Dr. Sandip Kale Dept. English, NSB College, Nanded.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Asst. Prof. Devidas G. Yelne Dept. of Hindi, NSB College, Nanded.
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	Dr. Rajendr Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal.	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We the author/authors of the paper titled..... authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name :

Official Address :

..... Pin

e-mail id :

Mobile and Phone No. :

Signature of the Author(s) :

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed Referred)
(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmata Road Parbhani (India –Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 Email : siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : **16667**

Account Number : **20286425949**

INDEX

Sir. no	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Role Of Indian Government In Promoting E-Mobility	Aishwarya Singh Dr. Nupoor Nikhil Deshkar	01
02.	“Millet Startups & Government Initiatives For Revival Of Millets”	Mansi Agrawal Dr. Nupoor Nikhil Deshkar	05
03.	Digital Tools for Environmental Literacy: Enhancing Teacher Education Programs	Mr. Yogesh K. Patil	12
04.	Criticalrealisminr.K. Narayan’s <i>Theenglishteacher</i>	Mrs. Swati Raosaheb Kamble	16
05.	Role Of Women In Economic Development And A Gandhian Perspective	Dr. Ganesh Lingampalle	20
06.	To Develop Comprehensible Writing Abilities Of Students Of Standard Vii Awalgaon Bk.	Mr. Vivek Vinayakrao Kulkarni	23
07.	Faunal Diversity Of Subhash Baburao Kul College Premises, Kedgaon, Daund, Pune, (M.S).	Mr. Arvind Vitthal Mindhe Dr. Ashok Bhagwan Divekar	26
08.	Power and Procedure of Arrest in BNSS 2023	Dr. Gajanan S. Mehkarkar	28
09.	Evolving Trends In Web Development From Beginning To Advance	Tushar Sanjiv Palve Dr. Mangesh Bedekar	32
	“A Scrutiny On The Present Situation And Potential For The Sports And Physical Education”	Shri. Sangamesh R. Gurav	37
10.	दर्शन और साहित्य	प्रमोद पब्बर यादव	41
11.	इस्मत चुगताई की कहानी ‘लिहाफ़’ में सुंदरता और यौनिकता: नारीवादी पक्ष	गुरपिंदर कुमार	48
12.	इक्कीसवीं सदी के प्रथम दशक के मंचित नाटक : आशय और संदर्भ	कविता दत्तु चव्हाण	56
13.	सांप्रदायिकता का धरातल और झूठासच	सुनीता मिश्रा	60
14.	सैद्धांतिक समीक्षा	रामलखन पाल	66
15.	हिंदी सिनेमा में नारी	सायली सिद्धार्थ पवार	69
16.	भारताचे परकीय कर्ज आणि सद्यस्थिती	श्रीमती. विद्या भिका थोरात प्रो. डॉ.सुहास आव्हाड	74
17.	ऐतिहासिक कादंबरीचे कौशल्य	प्रा. डॉ. यशोद श्रीमंतराव पाटील	79
18.	समाज माध्यमे आणि युवक	डॉ. विठ्ठल शंकर केदारी	84
19.	मराठी कथेचा विकास	प्रा. काशीनाथ वि. तरासे	88

20.	बुद्धकालीन आयुर्वेद आणि शल्यचिकित्सेचे महत्त्व	मुनेश्वर विश्रांती नंदकुमार प्रा. डॉ. भिक्खू एम. सत्यपाल स्थवीर	95
21.	इतिहास वारकरी संप्रदायाचा....	डॉ. श्रेया संजीव दाणी	100
22.	वेरूळ लेणीतील स्थापत्य कला आणि मूर्ती विज्ञान	मुनेश्वर विश्रांती नंदकुमार प्रा. डॉ. भिक्खू एम. सत्यपाल	104
23.	तथागत बुद्धाच्या समतावादी विचारांचे आधुनिक महत्त्व	प्रविण शामराव तायडे प्रा. डॉ. सुभाष पवार	109
24.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची जलनिती	प्रा. राजाराम निगडे	113
25.	भारतीय महिलां पुढील आव्हाने व उपाययोजना	भारती रंगनाथ भगत	116

Role Of Indian Government In Promoting E-Mobility

Aishwarya Singh

(Research Scholar)

Dr. Nupoor Nikhil Deshkar

(Assistant Professor, Govt. M.B. Women College Jabalpur M.P.)

ABSTRACT

The objective of the study was to examine Government initiatives towards electric vehicles (EVs) and identify the consumers level of awareness towards the National Electric Mobility Mission Plan (NEMMP), study FAME-II Initiatives and PLI Scheme for Electric Vehicles, to understand the Battery Swapping Policy and duty reduction on Electric Vehicles and study the initiatives for Electric vehicles by state and their EV Policy. The research methodology using Exploratory research design. Data was collected through a secondary sources. The study shows that the market for electric vehicles in India is picking up steam and is expected to grow significantly over the next several years. The transition to more environmentally friendly mobility will pick up speed because to government policy changes, technological advancements, more affordable mobility options, and growing environmental and cost-consciousness. India can significantly reduce carbon emissions and fulfil its objective to having zero carbon emissions by 2070 by implementing decarbonization in transportation.

INTRODUCTION:

Globally, electric mobility, or E-mobility as it is commonly called, has been expanding quickly in recent years. People are moving toward electric vehicles (EVs) as a greener and more sustainable alternative to traditional fossil fuel vehicles as they become more conscious of the effects of these vehicles on the environment.

With government laws and incentives encouraging the adoption of EVs, nations like China, Norway, and the US have seen particularly considerable growth in e-mobility. India has acknowledged the value of e-mobility and is promoting its uptake.

To maximize its electric vehicle fleet by 2030 is the goal of the Indian government's National Electric Mobility Mission Plan (NEMMP). In order to accomplish this, the government has offered tax breaks and subsidies to EV producers and consumers. By introducing an initiative for electric vehicles in the 2022 budget, the Indian government continued to encourage the EV industry. India currently ranks in the top five countries for passenger automobiles and commercial vehicles, and it leads the 2W and 3W markets. Even so, the nation's EV share is still very small. More than 1,04806 TVs were registered in India in 2012. Take buses are increasingly being used as a regular form of transportation. The fiscal year 2021 saw the sale of more than 400 electric buses. This amount comes close to 900 in the 2022 fiscal year. The government suggested a number of actions to increase EV market penetration in India. We will disregard the Indian government's initiative for electric vehicles in this right up.

RESEARCH OBJECTIVES:

- To study the Government initiatives towards Electric vehicle in India.
- To identify the consumers level of awareness towards the National Electric Mobility Mission Plan (NEMMP).
- To study FAME-II Initiatives and PLI Scheme for Electric Vehicles.
- To understand the Battery Swapping Policy and duty reduction on Electric Vehicles.
- To spread awareness about government policy and initiatives towards Electric Vehicles.

- To study the initiatives for Electric vehicles by state and their EV Policy.

RESEARCH METHODOLOGY:

Exploratory research design is used for conducting the study.

This study's goal is to critically evaluate and provide a quick overview of the Government initiatives promoting Electric vehicles. The study's foundation is secondary data that was gathered from theses, reports, books, journals, periodicals, and news publications.

DATA ANALYSIS:

A national mission statement known as the National Electric Mobility Mission Plan (NEMMP) 2020 lays out the goals and a timetable for the nation to accelerate the adoption of electric vehicles and the production of them. This plan aims to improve fuel security at the national level, offer cost-effective and eco-friendly transportation, and help the Indian automotive sector become a global leader in manufacturing.

Faster Adoption and Manufacturing of (Hybrid &) Electric Vehicles in India (FAME India) Scheme was developed in 2015 by the Department of Heavy Industry as part of the NEMMP 2020 with the goal of fostering the production of electric and hybrid vehicle technology and ensuring its sustainable growth.

Indian policy environment for electric vehicles: National Electric Mobility Mission Plan

Without government backing and action, the widespread adoption of electric vehicles (EVs) by the general public appears unattainable due to their novelty and certain accompanying obstacles. While the percentage of electric vehicles (EVs) in the auto industry has increased over time, even in nations where EV subsidies are offered, the total number of EVs sold is still far smaller than that of fossil fuel vehicles.

Financial incentives and policy mechanisms are in place in several countries, including India, to encourage the use of electric vehicles (EVs). Governments mostly use tax incentives to encourage the purchase of electric vehicles. The National Electric Mobility Mission Plan (NEMMP 2020) was a national plan put into effect by the Indian central government in 2013 that set specific goals for the promotion of electric vehicles by the year 2020. The government and industry collaborated to perform a thorough analysis of primary data, which forms the basis of the well-researched NEMMP 2020 plan. The study indicates that there is a significant unmet demand in the nation for environmentally friendly electric vehicle technologies. The NEMMP was introduced with the goal of reaching 6-7 million sales of electric and hybrid cars annually starting in 2020 by offering financial and legal incentives to stimulate the development of this emerging technology. It is anticipated that by 2020, the total sales will have reached 15–16 million with government backing.

This NEMMP 2013 comprises different policy- leavers such as:

- Incentives to increase the demand side by facilitating the buyers in the acquisition of electric vehicles.
- Promoting research and development programmes in technology with extra focus on the development of battery technology, motors, systems integration, power electronics, battery management system, infrastructure for trail & testing, and ensuring industry participation in the same.
- Development of the proper charging infrastructure in all over the country.
- Incentives from the Supply side to encourage the manufacturers.

- Encouraging retro-fitment of on-road vehicles with hybrid kit.

FEMA – II (FASTER ADOPTION AND MANUFACTURING OF ELECTRIC VEHICLES IN INDIA)

The Government of India announced the Faster Adoption and Manufacturing of Hybrid and Electric Vehicles (FAME II) program to accelerate the development of electric vehicles. Considering the global efforts being made to prevent climate change, this is significant. A budget of Rs 10,000 crores has been set aside by the Indian government for this scheme's second phase. The National Electric Mobility Mission Plan's objectives were intended to be met by this program (NEMMP). Phase II of FAME was started in 2019 and is anticipated to be finished by 2022. Phase I of FAME ran from 2015 to 2019.

PLI SCHEME AND RELATED INITIATIVES FOR ELECTRIC VEHICLES

PLIs is a financial initiative for electric vehicles, designed to increase productivity and facilitate the sale of EVs to customers at a lower price. This idea will help the nation advance in this area and have a big impact on the electronics industry. A direct subsidy to EV buyers is one of the many benefits this program offers to EV manufacturers. The cell battery in the automotive component industry is thus included in this strategy.

The initiative would pay out INR 18,100 crore in total. The payment schedule spans five years. when the manufacturing facility is operating. The bid document states that a 60% domestic value addition must be completed within five years due to stringent selection criteria, and the policy needs the manufacturing plant to be operational within two years in order to be eligible for subsidies. Many small and medium-sized businesses that manufacture auto parts and EV batteries are ineligible to apply for the benefits of the scheme. Resolving the demand-supply imbalance in the industry requires smaller enterprises. The EV community will gain if the current standard is modified or a successor is proposed to make the plan a viable choice for these businesses.

BATTERY SWAPPING POLICY

India's government is aiming to standardize the battery specifications for electric cars (EVs) through this project. Their bill would support the development of EVs in time-sensitive service industries like delivery and intercity transit since it makes it more practical to swap out a dead battery for a fully charged one rather than attempting on-the-spot recharging, which could take hours. Assume that every battery in this EVs category is configured in the same way. In that instance, when exchanging batteries, customers don't have to worry about how the new batteries are installed. If implemented properly, battery switching is expected to become more widely accepted in commercial applications, such as 2W and 3W auto mobiles, enabling a quicker rate of market penetration.

The battery changeover strategy will benefit manufacturers as well. Machine spare parts will become more widely available as the standards are put into practice. Furthermore, by utilizing economies of scale, this tactic will assist producers in lowering costs.

DUTY REDUCTION ON ELECTRIC VEHICLES

Custom duties on concentrates and ore containing nickel will be lowered from 5% to 0%, ferro nickel from 15% to 2.5%, and nickel oxide from 10% to 0%, per the budget. An integral part of the lithium-ion batteries found in electric vehicles (EVs) is nickel manganese cobalt.

In India, these are either scarce or extremely valuable to battery producers. Nickel alloys are therefore mostly imported. Local EV battery makers will be able to reduce production costs because to the reduction in customs charge.

A plan to reduce custom duties on motor parts from 10% to 7.5% will also assist in reducing the overall cost of EVs.

INITIATIVES FOR ELECTRIC VEHICLES BY STATE AND THEIR EV POLICY

Many states have passed their own electric vehicle laws in order to encourage more sustainable futures and to support national initiatives pertaining to electric mobility. In half of the states, state policies exist.

- State EV programs include cheap loan interest rates for EV purchases, exemption from road taxes, financial incentives for EV purchases, and auto mobile registration expenses.
- Plans are also included to buy more electric vehicles for public transportation and test-mile delivery services.
- Infrastructure is being developed for both the production of EV batteries and their charging.

CONCLUSION:

Through a number of initiatives, the Indian government has opened the door for electric vehicles to support a sustainable transportation system. All government vehicles must be electric by 2030. By 2030, it also plans to phase out all commercial fleets and power cars with fossil fuels in every city. In order to implement these restrictions, cooperation from commuters and consumers is needed. When we have a clear knowledge of the need for sustainable mobility, we can build a green India rapidly. Initiative has an indisputable impact on government assistance programs. One tactic to boost the sales of electric cars is government subsidies. As previously mentioned, there are real-world implications for manufacturers and shifting consumer behaviour. Effective initiatives demonstrate how governments might assist in resolving these problems. With these steps, we want to help India continue on its journey to a greener future.

REFERENCES:

1. Electric Vehicles Initiative – Programmes - IEA. (n.d.).
2. IEA. <https://www.iea.org/programmes/electric-vehicles-initiative>
3. Kumar, S. (2021). Factors Influencing Potential Car Consumers Purchase Intention for the Adoption of Electric Vehicles Special Focus on NEMMP. Jamia Hamdard University.
4. Mahal, K., & Patil, P. (2021). Electric Vehicles and India Recent Trends in the Automobile Sector. International Journal of Research Publication and Reviews, 2(7), 661-668. <https://www.ijrpr.com/uploads/V2ISSUE7/IJRPR653.pdf>
5. Mukherjee, S. (2023, March 1). Government initiatives for electric vehicles in India. Corpbiz. <https://corpbiz.io/learning/government-initiatives-for-electric-vehicles-in-india/>
6. Shukla, P. (2023, August 23). Government policies and incentives for electric vehicles in India. E-Vehicleinfo. <https://e-vehicleinfo.com/government-policies-and-incentives-for-electric-vehicles-in-india/>

“Millet Startups & Government Initiatives For Revival Of Millets”

Mansi Agrawal

Research Scholar

Dr. Nupoor Nikhil Deshkar

Assistant Professor

Govt. M.B. Women's College (Jabalpur)

Abstract

This research paper explores *the dynamic relationship between millet startups, the growing demand for millets, and the supportive role of government initiatives in fostering their growth. Millets, recognized for their nutritional value and environmental sustainability, have witnessed a decline in consumption patterns. However, a new wave of millet startups is reshaping the narrative by creating a demand for these grains. The paper examines successful millet startup ventures. Additionally, it delves into the pivotal role played by government initiatives in nurturing the millet startup ecosystem. Government policies and support programs are scrutinized for their effectiveness in providing a conducive environment for the growth of millet startups. Through a comprehensive analysis of government interventions, this research seeks to illuminate the symbiotic relationship between millet startups, the emerging demand for millets, and the facilitating role of government initiatives. The findings contribute to a deeper understanding of the collaborative efforts required to establish millets as a sustainable and sought-after component in contemporary diets.*

Keywords- Startup, Government initiatives, Millets, Consumer & Challenges.

Introduction

Small-seeded annual grains, commonly known as millets or "Shree Anna," are a vital class of crops grown mostly in arid regions of temperate, subtropical, and tropical climates. Sorghum, Pearl millet, Finger millet, and Foxtail millets are examples of major millets. Other minor millets include Proso millet, Kodo millet, Barnyard millet, little millet, and pseudo millets like Buck wheat (kutu) and Ameranthus (chaulai). Generally speaking, they are grown on marginal lands. Because of their ability to adapt to climate change and their potential to support sustainable food systems, these crops have drawn more attention and are essential to the food and nutritional security of millions of people, especially in developing nations.

Currently grown on 12 million hectares of land in 23 states in India, millets are expected to produce 18.02 million metric tonnes overall in 2021–2022. The concentration of millet farming in India is an intriguing trend, with a significant portion of the total planted area being accounted for by the top five states. According to the third advance estimate, Rajasthan leads the pack, contributing 41% of the total millet producing area. Maharashtra is in second place with sixteen percent, followed by Madhya Pradesh (five percent), Uttar Pradesh (nine percent), and Karnataka (19%). A staggering 83% of India's entire millet growing area is under the collective jurisdiction of these five states. This distribution highlights the substantial contributions made by different states to the growth of the millet sector and the country's agricultural landscape, underscoring the regional relevance of 3 millet production.

Following a campaign led by the Indian government and supported by up to 72 countries, the UN declared 2023 to be the "International Year of Millets" last year. It's also one of the three themes for the Republic Day Parade tableau this year. Before January 26, a number of government entities are

providing millets-based dishes at a number of major events. In an effort to boost millet consumption, the Indian Ministry of Agriculture revealed that 66 businesses received assistance last year.

Methodology

This study is based on descriptive method. As it is entirely based on already available data from various government websites, journals and newspaper.

Objectives

- To study about emerging millet startups.
- To know various policies of government encouraging and supporting millet startup.
- To identify the challenges faced by the startups.

Millet Startups

Startups are making big in the market as brands play a crucial role in making or breaking a product. As now a days people are more brand conscious. Having so much faith in brands lead to launch by ICAR-IIMR of the first-ever millet brand in the country to prove consumer acceptability for the millets so as to attract aspiring entrepreneurs. The brand name Eatrite with the tagline of Eat Millets–Stay Healthy was an instant success. It is still continuing in the market with 32 value-added products and has been the inspiration for the birth of 400+ millet brands in the country today. Some of the millet brands are- TRUE MILLETS, GOLDEN MILLETS, MILLET AMMA, Slurp farm etc. Many more brands are emerging in the millet market due to government push through various schemes. APEDA has also launched a variety of ‘millet in minutes’ products under the category of ready to eat at affordable prices in order to provide global platform to millet products. After encountering early difficulties, packaged food firms are adjusting their millet-based product strategy. Many have revised their strategies, reintroduced 10- to 20-packs, and relaunched products in an effort to promote trials and increase knowledge of the health benefits. Additionally, reaching out to nearby Kirana stores is a priority. Companies engaged in production of millet products includes-

- **ITC** -Under their top-notch Indian brands like Aashirvaad, Sunfeast, Bingo!, Yippee!, and Candyman, ITC offers a wide range of products for every meal occasion, including super cookies, vermicelli, gluten-free staples like Ragi Flour and Multi Millet Mix, ready-to-eat food products, chocosticks, and snacks. ITC Hotels has also carefully selected unique millet-based meals to showcase the adaptability of millets to foodies.¹
- **Nestlé** - To improve the flavour profile of millet-based goods, Nestlé's research and development team is working with the Indian Institute of Millets Research and culinary specialists. The company has introduced a delicious and nutritious line of a+ Masala millet-based porridges in India.²
- **Parle** Products intends to broaden its range of millet-based biscuits by offering small packs at ₹20, and **Bagrry's** India is launching ₹10 sachets that resemble children's cereal or cornflakes.
- **Hindustan Unilever (HUL)** - In the previous quarter, Hindustan Unilever (HUL) introduced millet-based chocolate Horlicks, Lever Ayush Foods has introduced a selection of breakfast mixes that are ready to cook. It has three recipes: Classic Millet Khichdi, Masala Millet Upma,

¹ ITC Mission Millets. (n.d.). <https://www.itcportal.com/itc-mission-millets.aspx>

² Nestlé launches tasty and nutritious millet-based porridges. (2023, September 29). Nestlé Global. <https://www.nestle.com/about/research-development/news/nutrition-masala-millet-based-porridges>

and Aval Millet Pongal. All of the components are natural and include pulses, veggies, spices, and cow's ghee. The range is free of preservatives and a good source of protein and fiber.³

- **Britannia** - Millet bread with no additional maida has been introduced by Britannia, the leading bakery foods firm in India and the pioneer of sliced bread. With its fiber and mineral content, it offers customers a straightforward method to incorporate millet-based alternatives into their meals while still being full of the richness of ragi, bajra, oats, and Jowar.⁴

Enterprises such as ITC and Nestle have pledged to incorporate a substantial portion of millet-derived goods into their offerings; ITC's Mission Millets initiative seeks to achieve the goal of nearly 25% of newly introduced food items being derived from these grains.

Government Initiatives And Policies

In response to the Indian government's effort, the UN proclaimed 2023 to be the International Year of Millets with the goals of increasing consumption and raising awareness. According to government data, India, one of the top five millet exporters, delivered millets valued \$75.46 million in FY23, up from \$62.95 million in FY22. The Indian government has taken significant steps to support millet startups through various programs and schemes. These initiatives aim to create awareness, enhance research and development, facilitate market access, and provide financial assistance to millet-based enterprises.

1. The Nutrihub-Technology Business Incubator (TBI) - Nutri hub is one of the largest Technology incubators in India. It provides last-mile connectivity with consumers and necessitates demand generation. It leverages technology generation from the Centre of Excellence on Millets, IIMR to commercialize. Nutri hub beyond this handholding of startups also offers the infrastructure for the production of value-added products as a startup facility and mentoring, Research and Development (R & D) support, training, market facilitation, and industry and government market connectivity. Nutri hub -TBI facilitates funding support for startups and entrepreneurs through two giant-in-aid programs of RKVY-RAFTAAR. One is the N-GRAIN (Seed Support Funding) program that provides grants of up to Rs.25 lakhs for early-stage start-ups with a minimum viable product in the market. The other program is NEST (Agri Entrepreneurship program) which provides grants up to Rs.5 lakhs. To date, IIMR's Nutri hub has incubated 175+ startups facilitating grants to the tune of Rs.3.42 crores to at least 40 startups. Nutrihub Incubation Program will follow a planned curriculum and have access to the following resources throughout the program:

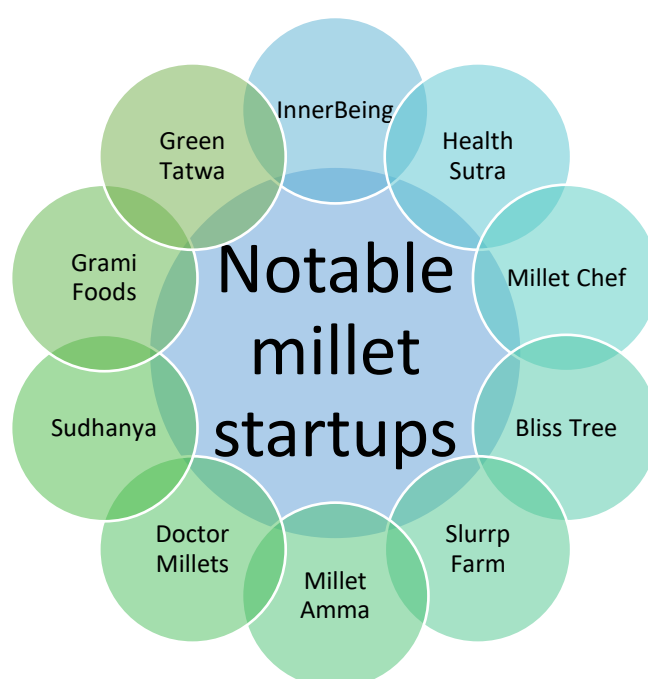
- The Nutri Hub Incubator offers Plug and Play Dedicated Space with fully functional office infrastructure.
- Systematized program assistance with monthly progress reporting.
- Linkage to Partners and the Nutri Hub Network
- Industry and academic bodies
- Investors and financial institutions
- Service providers
- Mentors and experts
- Assistance with technical and business expertise as part of the program.

³ Plc, U. (2023, September 7). Lever Ayush Foods launches breakfast mixes. *Unilever*. <https://www.hul.co.in/news/2018/lever-ayush-foods-launches-breakfast-mixes/>

⁴ *Home - News and media*. (n.d.). <https://www.britannia.co.in/>

- As relevant, Nutrihub and its partners offer free or heavily discounted access to startup programs and training at the local and national levels.
- Advertising of your startup to IIMR attendees, on the incubator website, and at any official Nutri Hub events or correspondence, as appropriate.
- Entrance Fees to Nutrihub Labs and Production/Manufacturing Facilities
- Availability of start-up resources, communications, and information about agribusiness events, opportunities, and networking possibilities at national agri-exhibitions and entrepreneurship melas.
- Freebies, discounts, and deals that Nutrihub partners on to help the start-ups incubated.
- Meeting spaces at Nutrihub (Based on fair usage policies).
- The Nutrihub Canteen and Cafeteria (based on availability)

Notable millet startups that were supported by Nutrihub-IIMR incubation programs are doing well in the market.

2. National Institute of Food Technology, Entrepreneurship, and Management (NIFTEM)

The millet entrepreneurs receive assistance in technology transfer and the creation of novel millet products from the National Institute of Food Technology, Entrepreneurship, and Management (NIFTEM), Thanjavur (An Institute of National Importance, formerly Indian Institute of Food Processing Technology-IIFPT).

3. Central Food Technological Research Institute (CSIR)

Central Food Technological Research Institute (CSIR) of the Council of Scientific and Industrial Research (CSIR), Government of India, Mysuru. Numerous millets-based innovations have been created by CSIR-CFTRI and successfully transmitted to small and medium-sized enterprises.

4. Production Linked Incentive Scheme for Food Processing Industry (PLISFPI)

The principal aim of this programme is to facilitate the development of international food manufacturing champions, foster the growth of Indian food product brands, expand employment prospects for jobs beyond the farm, and guarantee farmers receive higher incomes and fair prices for their goods. encouraging the production of food products in the four main categories of "ready to

cook/ready to eat" (RTC/RTE), which includes millet-based dishes, processed fruits and vegetables, seafood, and mozzarella cheese. Encourage the development of strong Indian companies by supporting their branding and international marketing. A portion of Rs. 800 crore was set aside in the current fiscal year for millet-based products under the Production Linked Incentive (PLI) scheme for food products, which the Ministry of Food Processing Industries (MoFPI) has been implementing from 2021–2022. The purpose of this component is to promote the use of millet in Ready to Cook/Ready to Eat (RTC/RTE) products and to incentivize these products for increasing their value addition and sales. Thirty submissions in total—eight from large entities and twenty-two from SMEs—were accepted for this area. PLI Scheme incentives for millet-based products are available for packaged and branded RTC/RTE food products that have more than 15% of millets by weight or volume in the product composition.

5. Pradhan Mantri Formalization of Micro Food Processing Enterprises (PMFME)

This scheme was launched under the Atmanirbhar Bharat Abhiyan and is currently implemented in 35 states and Union Territories (UTs).

- The plan aims to increase access to common services like common processing facilities, laboratories, storage, packaging, marketing, and incubation services;
- Integration with an organized supply chain by strengthening branding and marketing; and
- Assistance for the 2,00,000 existing enterprises to transition into a formal framework. The objectives of the program are to support Farmer Producer Organizations (FPOs), Self Help Groups (SHGs), and Producers Cooperatives along their entire value chain and to promote the formalization of the food processing industry.
- The program uses the One District One Product (ODOP) strategy to take advantage of economies of scale when it comes to purchasing inputs, using shared services, and promoting products. In a single district, there could be multiple ODOP product clusters. Clusters of ODOP products including multiple neighboring districts within a state are possible. The states would choose the food item for a district while keeping in mind that the program was centered around perishables.

6. Introduction of millets in PDS, mid-day meal

To significantly encourage millet cultivation, the GoI raised the price of millets' Minimum Support Price (MSP). Millets were also added to the public distribution system (PDS) and mid-day meals in primary, secondary, and welfare hostels.

Consumer Awareness And Education

There is a lack of consumer awareness about the consumption of millet products, leading to a low demand for such products in the market. Despite its numerous health benefits, millet is often overlooked as a dietary option, particularly in regions where it is not traditionally consumed. The lack of information about the benefits and ways of consuming millet products could be attributed to the low demand. Therefore, there is a need to increase consumer awareness and educate the public about the advantages of incorporating millet into their diets. The problem of lack of consumer awareness about the consumption of millet products is a significant issue that affects both producers and consumers. Millet is a highly nutritious grain that is rich in essential vitamins, minerals, and fibre. However, despite its health benefits, millet is not commonly consumed in many parts of the world. One of the main reasons for this lack of consumption is a lack of awareness among consumers about the benefits of millet and how to prepare it. Millet is not widely known or understood by many consumers, who may be more familiar with other grains like rice or wheat. As a result, they may not know how to

incorporate millet into their diets or may not understand its nutritional value. Another contributing factor to the lack of consumer awareness is the limited availability of millet products in stores and supermarkets. Millets now considering as super grains should be introduced to consumers from farm to plates and so the requirement to know their perception is really important.

Challenges Faced By Millet Startups

In India, millet startups have become a burgeoning business, with an emphasis on manufacturing and marketing these nutrient-dense grains, or Nutri-Cereals. Millets have a long history, are highly valued in Indian cooking, and are becoming more and more known for their environmental sustainability and health advantages. This essay covers the best support networks available to millet startups in India as well as the difficulties they confront. After profiting from the government's encouragement to increase millet consumption, major consumer goods companies are rethinking their strategies to combat slow sales. The obstacles include the belief held by consumers that millets have a bland taste, expensive costs, and difficulty incorporating them into current products without affecting their flavour or shortening their shelf life.

- **Ignorance and Misperception:** For a very long time, other cereal crops like wheat and rice have taken center stage over millets, despite their enormous nutritional worth. The general acceptance of millets as a food source has been hampered by misconceptions. Customers frequently don't know or comprehend the myriad health advantages of millet. In order to increase the market for millet-based products, it is imperative that these misconceptions be cleared up and consumer awareness raised.
- **Limited Funding Access:** Compared to other industries, millet entrepreneurs encounter significant challenges in obtaining funding. Their capacity for expansion and innovation is hampered by this lack of financial assistance. Millet companies need sufficient money infusion to fund research, technological developments, and marketing initiatives in order to prosper and expand. However, several millet startups in India have been successful in obtaining funding.
- **Supply Chain Issues:** Pallavi Upadhyay, Co-Founder and Managing Director of "Millets for Health," spoke on the issue of the millet supply chain in India during the Virtual Roundtable on Enabling Collaborative Participation across Millet Value Chains, hosted by Sattva Consulting. Even though she began her millet journey in 2016, she continues to have trouble finding high-quality millets. The millet supply chain is beset by inefficiencies and bottlenecks, which make sourcing, processing, and distribution difficult. Getting a steady and dependable supply of raw materials is a challenge for millet entrepreneurs due to the absence of structured procurement networks. Inadequate storage and processing facilities also have an impact on the general quality and shelf life of millet products.
- **Regulatory Obstacles and Policy Vulnerabilities:** Millet entrepreneurs encounter regulatory obstacles that hinder their operations and expansion. Uncertain laws pertaining to marketing, certification, and labelling limit the market potential of items made from millet. Policies that encourage and facilitate the growth of millet companies are desperately needed if we are to see them reach their full potential. Nevertheless, some goods on the market call themselves millet products even when they only contain five to six percent millet. Regulations from India's regulatory authorities ought to be appropriate.

Conclusion

India's millet startups have the power to revolutionize the food and agriculture industries entirely. It is possible to create the finest support system for millet entrepreneurs by addressing difficulties related to capital, awareness, supply chain inefficiencies, and regulatory hurdles. The government's initiatives, partnerships with financial institutions, research alliances, and effective marketing strategies can help millet entrepreneurs get over challenges and thrive in the Indian market. Small startups that collaborate and have a common goal could influence a healthier and more sustainable future.

References

1. Agronfood. (2024, January 2). *Consumer giants enhance Millet strategies to drive seed sales*. Agro & Food Processing. <https://agronfoodprocessing.com/consumer-giants-enhance-millet-strategies-to-drive-seed-sales/>
2. ASSOCHAM | *Knowledge Architect of India*. (n.d.). <https://www.assochem.org/>
3. *Home - News and media*. (n.d.). <https://www.britannia.co.in/>
4. *ITC Mission Millets*. (n.d.). <https://www.itcportal.com/itc-mission-millets.aspx>
5. Munian, A. (2018, November 20). *Market potential and consumer perception of ready to eat food in India with special reference to Chennai city*. <http://hdl.handle.net/10603/221218>
6. *Nestlé launches tasty and nutritious millet-based porridges*. (2023, September 29). Nestlé Global. <https://www.nestle.com/about/research-development/news/nutrition-masala-millet-based-porridges>
7. *Nutrillet | NutriHub*. (n.d.). Nutrihub. <https://www.nutrihubimr.com/nutrillet>
8. Plc, U. (2023, September 7). *Lever Ayush Foods launches breakfast mixes*. Unilever. <https://www.hul.co.in/news/2018/lever-ayush-foods-launches-breakfast-mixes/>
9. Prashanthi, A., & Reddy, R. G. (2023). *Millet Status in India - Production and Consumption*. *Just Agriculture Multidisciplinary E-news Letter*, 3(5). <https://justagriculture.in>
10. Staff, A. (2023, January 16). *These 5 Indian startups are boosting consumption of millets in new ways*. IN About Amazon. <https://www.aboutamazon.in/news/small-business/5-indian-startups-that-are-giving-millets-a-makeover>

Digital Tools for Environmental Literacy: Enhancing Teacher Education Programs

Mr. Yogesh K. Patil

Adhyapak Mahavidhyalaya Aranyeshwar Pune 09

Abstract:

This article explores the transformative impact of digital tools on environmental literacy within teacher education programs. It emphasizes the urgency of addressing global environmental challenges and outlines key reasons for the importance of environmental literacy. The integration of various digital tools, such as virtual field trips, data visualization, and online collaboration platforms, is discussed as a means to enhance teacher education in fostering ecological responsibility. The article concludes by highlighting the potential of this integration to empower educators and cultivate environmentally conscious global citizens in the 21st century.

Introduction:

In an era defined by technological advancements, the integration of digital tools has become instrumental in reshaping educational landscapes. This article explores the transformative impact of digital tools on environmental literacy within teacher education programs. As we navigate the intersection of technology and sustainability, we delve into the diverse ways in which digital tools can enhance educators' capacity to impart crucial environmental knowledge and foster a sense of ecological responsibility.

The Current Landscape:

The urgency of addressing environmental challenges has elevated the importance of environmental literacy in education. Teacher education programs are key in equipping educators with the knowledge and skills needed to cultivate environmentally conscious students. Digital tools offer a dynamic means to amplify the effectiveness of these programs, providing interactive, engaging, and accessible resources for both aspiring and practicing teachers.

Environmental literacy is increasingly recognized as a critical component of education and civic engagement due to several compelling reasons. As our world faces complex and interconnected environmental challenges, the need for environmental literacy becomes more pronounced.

Key reasons highlighting the importance of environmental literacy:

1. Global Environmental Challenges:

The planet is confronted with significant environmental challenges, including climate change, biodiversity loss, deforestation, pollution, and resource depletion. An environmentally literate populace is better equipped to understand the complexities of these challenges and actively participate in finding sustainable solutions.

2. Interconnectedness of Systems:

Environmental systems are intricately interconnected. Changes in one part of the world can have far-reaching consequences globally. Understanding these interconnections is essential for making informed decisions that account for the broader environmental impact.

3. Stewardship and Conservation:

Environmental literacy fosters a sense of stewardship and responsibility towards the natural world. Individuals who are environmentally literate are more likely to appreciate the value of biodiversity,

ecosystems, and natural resources, leading to greater efforts in conservation and sustainable resource management.

4. Informed Decision-Making:

Environmental literacy empowers individuals to make informed decisions that align with sustainable practices. From personal lifestyle choices to community initiatives and policy advocacy, an environmentally literate population can contribute to more sustainable and environmentally friendly decision-making.

5. Resilience to Climate Change:

Climate change poses a significant threat to communities worldwide. Environmental literacy enables individuals to understand the impacts of climate change, adapt to changing conditions, and contribute to mitigation efforts. It promotes resilience at both individual and community levels.

6. Scientific Literacy:

Environmental literacy is closely linked to scientific literacy. It involves understanding scientific concepts, methods, and evidence related to environmental issues. This scientific literacy is crucial for engaging in meaningful discussions, critically evaluating information, and participating in evidence-based decision-making.

7. Public Health and Well-being:

Environmental factors play a vital role in public health. Air and water quality, exposure to pollutants, and access to green spaces can significantly impact well-being. Environmental literacy contributes to a better understanding of these connections and promotes actions that support both environmental health and human health.

8. Economic Considerations:

The environment and the economy are intertwined. Sustainable practices can contribute to economic stability and resilience. Environmental literacy enables individuals to understand the economic implications of environmental decisions, encouraging sustainable practices that benefit both the environment and the economy.

9. Ethical and Social Responsibility:

Environmental literacy fosters a sense of ethical responsibility towards the planet and future generations. It encourages individuals to consider the ethical implications of their actions, promoting a sense of responsibility for the well-being of the Earth and all its inhabitants.

10. Educational Empowerment:

Incorporating environmental literacy into education empowers individuals with knowledge and skills that are relevant in the modern world. It prepares students to be active and informed citizens, capable of addressing the environmental challenges they will face throughout their lives.

In conclusion, the need for environmental literacy is paramount in the face of a rapidly changing and interconnected world. It is an essential tool for addressing environmental challenges, fostering sustainable practices, and building a future where individuals and communities thrive in harmony with the natural world.

Digital Tools for Environmental Literacy-

1. Digital Tools for Content Delivery:

Digital platforms provide an expansive canvas for delivering content in innovative ways. Interactive e-books, multimedia presentations, and online modules can immerse teachers in a rich array of environmental topics. These tools go beyond traditional textbooks, offering dynamic content that captures attention and facilitates a deeper understanding of complex ecological concepts.

2.Virtual Field Trips and Simulations:

One of the challenges in environmental education is the limitation of physical resources. Digital tools break down these barriers by offering virtual field trips and simulations. Teachers can explore diverse ecosystems, witness environmental processes, and engage in simulated scenarios that mimic real-world challenges. This virtual immersion enhances teachers' firsthand experience, even in areas where on-site experiences may be challenging.

3.Data Visualization and Analysis:

Digital tools empower teachers to incorporate data visualization and analysis into their lessons. By utilizing software and platforms that visualize environmental data, educators can enhance students' analytical skills. This not only fosters a deeper understanding of environmental issues but also equips students to interpret and critically evaluate data—a crucial skill in the age of information.

4.Online Collaborative Platforms:

Collaboration is fundamental in addressing global environmental issues. Digital tools facilitate collaboration among educators, enabling the sharing of best practices, resources, and lesson plans. Online platforms create virtual communities where teachers can engage in discussions, exchange ideas, and collectively work towards developing effective strategies for integrating environmental literacy into their teaching practices.

5.Gamification for Engagement:

Gamification techniques can transform environmental education into an engaging and interactive experience. Digital games and simulations offer an immersive way for teachers to learn and practice sustainable concepts. These gamified experiences not only enhance understanding but also make the learning process enjoyable, motivating educators to explore and implement innovative teaching approaches.

6.Adaptive Learning Platforms:

Every teacher comes with a unique set of strengths and areas for growth. Adaptive learning platforms utilize technology to tailor educational experiences based on individual needs. In the context of environmental literacy, these platforms can identify areas where teachers may require additional support, offering personalized learning paths that cater to their specific professional development needs.

7.Online Professional Development Courses:

The digital era has democratized access to professional development opportunities. Online courses and webinars provide teachers with flexible and accessible avenues for advancing their knowledge of environmental issues. These courses, often led by experts in the field, empower educators to stay abreast of the latest developments in environmental science, policy, and education.

9.Citizen Science Platforms:

Digital tools connect teachers and students with citizen science initiatives. These platforms enable educators to participate in real scientific research projects, transforming classrooms into hubs of active environmental monitoring and data collection. By contributing to authentic research, teachers not only deepen their understanding but also instill a sense of scientific inquiry in their students.

10.Building Digital Literacy Skills:

In the pursuit of environmental literacy, it is crucial to concurrently develop digital literacy skills. Teachers need to navigate and critically evaluate digital resources, fostering a discerning approach to online information. Integrating digital literacy training within teacher education programs

ensures that educators are not only adept at using digital tools but also equipped to guide their students in navigating the digital landscape responsibly.

Conclusion:

As we navigate the complex challenges of the 21st century, the fusion of digital tools and environmental literacy within teacher education programs emerges as a powerful catalyst for change. By embracing the potential of technology, educators can transcend traditional boundaries, offering a dynamic and evolving learning experience. The integration of digital tools not only enhances the effectiveness of teacher education programs but also equips educators to inspire a new generation of environmentally conscious global citizens. In this era of innovation, the marriage of digital tools and environmental education marks a paradigm shift—one that holds the promise of a more sustainable and interconnected future.

Reference:

1. <https://link.springer.com/article/10.1007/s11423-020-09767-4>
2. <https://www.linkedin.com/advice/0/what-benefits-challenges-using-digital-5e>
3. <https://link.springer.com/article/10.1007/s40692-022-00257-5>
4. <https://www.delphinusworld.com/environmental-education-program?&msclkid=d233c622ccc91f176c58a3a6cb706deb&gclid=d233c622ccc91f176c58a3a6cb706deb&gclsrc=3p.ds>

Criticalrealisminr.K. Narayan's *Theenglishteacher*

Mrs. Swati Raosaheb Kamble

Research student,
Arts, Science and Commerce College, Sonai, Tal.Newasa
Dist. Ahmednagar [M.S]

Abstract:

The aim of this article is to review R. K. Narayan's novel "The English Teacher" on the principles of Critical Realism, a term coined by M. Gorky in 1934. The theory "Criticalrealism" commonly refers to a philosophical approach associated with Roy Bhaskar. The theory that some of our sense data can accurately and justly represent external events, incidents, objects and properties while other sense data do not represent the external events, incidents, objects and properties exactly and accurately is described as Critical Realism. Although in the past it was used mainly to the study of sciences and social sciences but now the trend has changed. Attempts are made to study the literary art through it. It found its expression in the novel genre of literature. R. K. Narayan vividly and fantastically depicts the prevailing system of his society through the approach of critical realism.

Keywords: Critical Realism; Sense data; External events; Expression; Transcendental Realism; Critical Naturalism; Responses and Reactions.

According to critical realists reality exists independently of human beings and of their knowledge or perception of it. In critical realism, reality consists of three different layers: empirical (observable through our sense perceptions), actual (existing in time and space), and real (trans-factual and more enduring than our perception of it). The relationship between these layers is summarized as below.

Roy Bhaskar argued "mechanisms, events and experiences constitute three overlapping domains of reality, viz. the domains of the real, the actual and the empirical" (56). The real domain consists of the process that produces events in which "the generative mechanisms of nature" (50) or causal powers exist independently with a tendency to produce patterns of observable events under contingent conditions. Next is the actual domain, where patterns of events occur, whether they are observed or not. Finally there is the empirical domain, in which experiences can be obtained by direct observation.

Critical Realism is when we apply knowable methodology in gaining the knowledge of reality which exists independent of our perception. It is a position that maintains that there exists an independently knowable, mind-independent reality, while acknowledging the roles of perception and cognition. Critical Realism is representational realism where objects act as mediators between perceivers and there are independent objects. In simple terms critical realism focuses on that aspect of the world which is mind dependent, which helps us in understanding the mind independent world.

Bhaskar actually tries to explain "how the intelligibility of experiments presupposes that reality is constituted not only by experiences and the course of actual events but also by structures, powers, mechanisms and tendencies—by aspects of reality that underpin, generate or facilitate the actual phenomena that we may (or may not) experience but are typically out of phase with them." (Archer et al. 05)

Bhaskar's thought combines a general philosophy of science that he called as transcendental realism, with a special philosophy of social science that he refers as critical naturalism, to describe an

interface between the natural and social worlds. The two terms were combined to form umbrella term Critical Realism.

“Transcendental realism tries to build the mind independent world so that scientific investigation is possible. The object of that investigation must have real, manipulable,

Internal mechanisms that can be actualized to produce particular outcomes.” (Sensagentsec.4)

Critical naturalism argues that the transcendental realist model of science is equally applicable to both the physical and the human worlds. However, when we study the human world we are studying something fundamentally different from the physical world and must therefore adapt our strategy to studying it. “Critical naturalism therefore prescribes social scientific method which seeks to identify the mechanisms producing social events”. (Sensagentsec. 4)

The term, “Critical Realism”, in the field of literature, is applicable when writers especially fiction writers look ironically at the situations, men and women in their respective works of art. English critical realism flourished in the forties and fifties, of 19th century. The critical realists described with much vividness and artistic skill the chief traits (characteristics) of their society and criticized the prevailing system from subjective viewpoint. It found its expressions in the form of novel. The greatest English critical realist of the time was Charles Dickens followed by William Makepeace Thackeray, Bronte sisters, Elizabeth Gaskell, George Eliot and Thomas Hardy.

On Indian scene Mulk Raj Anand, R. K. Narayan, Raja Rao and others expressed their perceptions in the similar way. In this research article, Narayan’s novel, “*The English Teacher*,” is reconstructed through the perspective of Critical Realism.

In “*The English Teacher*” R. K. Narayan depicts his experiences and observations through the mouth-piece of Krishna, the narrator and protagonist of the novel. Through Krishna we met and understood different characters on the pages of this novel. We came to know about their views, ideas and perceptions. These characters’ views, perceptions and ideas vary according to their respective experiences.

R. K. Narayan’s novel, “*The English Teacher*” begins with Krishna’s conflict between inner and outer aspirations. Krishna, a man of nearly 30 years old, is an English teacher at Albert Mission College. Outwardly he was satisfied but inwardly he was confused. He meditates, What was wrong with me? I couldn’t say, some sort of vague disaffection, a self-rebellion I might call it. The feeling again and again came upon me that as I was nearing thirty I should cease to live like a cow...eating, working in a manner of speaking, walking, talking, etc. – all done to perfection, I was sure but always leaving behind a sense of something missing. (Narayan 01)

He felt at his field that he had been dubbed as lecturer and receives a handsome salary but he was “constantly nagged by the feeling that I was doing the wrong work” (02). This reaction is there set off his experience because he made his students to mug up lectures only to secure high marks in the exams that he can save himself from adverse comments higher-ups. Being a teacher, he perceives certain defects in the education system but he didn’t make it wholly responsible for his uneasiness. He felt there is something else which he is not able to understand.

Even the staff meeting at Albert Mission College clearly depicts Critical Realism at work. Mr. Brown, the chief of the college, summoned teachers to his room because he felt surprised at the student of English honours who was not aware that ‘honours’ had to be spelt with a ‘u’. Of course it is a shock for a person like Mr. Brown but is it same for a teacher like Krishna? Surely not. The latter is an Indian and can understand the problems faced by the students while learning foreign language than the former who never learned any foreign language than his own. But there are some Indians like Gajapathy who

supports the viewpoint of Mr. Brown. Krishna, a non-native of English has himself faced such problems while learning English. He felt annoyed at the irrational behavior of Gajapathy. He said to Gajapathy '...Ask Mr. Brown if he can say in any of the two hundred Indian languages: 'the catechises threat'. He has spent thirty years in India" (04). Krishna wanted to make Gajapathy clear that if English could not translate an English sentence into any Indian language then how would he expected the accuracy of English language from his non-native students. While further discussing the is sue and to decide "how many marks are to be deducted for spelling honours with the middle u" (16). Sastri, the logic lecturer, thinks the discussion is unnecessary. For Dr. Menon, the Assistant Professor of Philosophy, it didn't matter very much how a student spelt anything if he knew correctly what a Philosopher had or hadn't said. Every teacher reacts to this is sure according to their experiences and perceptions.

Every human being is unique. Creator has made his mind with unique qualities. It is because of this feature that every person perceives things uniquely and differently. Everything leaves a different impression on the mind of the perceiver. Same event or object creates different impressions on different persons resulting in differences of opinions. These differences of opinions are presented by R. K. Narayan in his novel "The English Teacher" through the technique known as critical realism.

On the lines of the same principles R. K. Narayan depicts a scene where he shows the conflict between two persons – protagonist and the old-man, resulting from their respective observations and experiences of their lives. When Krishna received a letter from his father telling him to set up his family (Susila and Leela, his daughter) and not to live in the college hostel anymore, he searched for a house. After much struggle he found one in "Ellamman Street" owned by a semi-blind old man. When Krishna asked him, "Has it a garage?" the old man snapped with disgust:

Go, go away. I am not prepared to talk to you anymore. I don't want to give you my house. I have seen hundreds like you who come and ask questions and vanish out of sight.... See the house and then come and talk to me. (Narayan 31)

In the scene the behaviour of the old man seems dictatorial and authoritarian. As the discussion of Krishna and the old-man progresses we understand that it is out of his life experiences that old man rebukes him. But when he came to know that Krishna is a teacher, his attitude altogether changes and he salutes him and said, "I revere college teachers, our Gurus. Meritorious deeds in previous birth make the mgurus in this life. I'm so happy. I only wanted a good cultured family." (33) But Krishna was losing patience, "If you are letting the house, let it, otherwise don't talk.... I'm not here to learn lessons from you." (33) According to his age, old man was correct but with his chattering Krishna became impatient because he hadn't experienced the bitterness of life like him

Critical Realism justifies the point that there isn't any ideal like right or wrong. Everything is subjective because the conceived idea or reality is modified at the time of perception and Knowledge is acquired through perception and perception is influenced by persons' learning, expectations, and attention and past experiences. The English Teacher depicts this approach through Krishna and Susila. Susila's expectations and experiences as a housewife differ greatly from her husband, a teacher.

Once Susila drew up "the monthly budget and list of provisions" (52) and told her husband to get them accurately and exact in quantity. But Krishna slightly made alteration in the list on shop-keeper's suggestion. When Susila questions him, he became angry. She wondered over Krishna's anger and called the shop-keeper "a thief". These words sparked Krishna's temper because he trusted and liked shopkeeper. Against his wife Krishna affirmed that he is the honest man. When his temper softens, he felt that he hadn't shown patience. To normalize the situation he told his wife, "I will return the

jiggery if it is too much.” (55) Susila replied while pushing the glass goblet before Krishna,

This incident shows the woman’s expertness in household management and man’s limited knowledge of the same. It is a fact that profession influences our behavior, character, manner and way of thinking. We, usually, didn’t accept other professional’s way of thinking easily. Dr.Shankar’s (a medical practitioner) behaviour and thinking is different from Krishna’s (ateacher).This difference is presented by Narayan in the encounter between Dr. Shankar and Krishna in chapter three of the novel. When Susila fell ill, Krishna went to the doctor. The doctor asked, “a few questions, write down a prescription, and put it away...” (105) and became busy with other patients. Krishna “was disappointed with the mechanical, red-tape method” (106) of the doctor because latter didn’t explain the cause of illness and the means through which Susila would be healthy again. He was not satisfied. He said to the doctor, “what I want to know is... Don’t you have to see the patient?” (106) Dr. Shankar replied, “Oh, no, it is just malaria. I have fifty cases like this on hand, no need to see her.” (107) Krishna was not able to think that how a doctor like Shankar could treat his patients fairly. Krishna underestimates Shankar’s experience as a doctor.

Later, in the novel, experience and innocence is weaved around Krishna and his daughter, Leela. While Krishna and his father-in-law were taking turns to nurse Susila, who was suffering from high fever due to typhoid, Leela was anxious to play with her father. Leela looked on the shut door with a lot of “secret pleasure”. She wanted answer her questions from her father with “ruthless determination”. For adults it was not easy to answer her puzzling questions.

The more they attempted to answer her questions, the more sense of curiosity grew in her. Thus through the behavior of Leela, child’s point of view has been conveyed. She looked at life with curiosity but was happy and peaceful because her limited experiences had not exposed her bitterness of life. For her life is finding company and play. On the other hand, Krishna had faced thorns of life. After his wife’s death outwardly he behaved calmly in his daily life but his inner self was restless.

Even personal faith and convictions influence our views. This we see when we met Krishna and head master in the closing chapters of the novel. Certain views of head master and Krishna were same. Both characters hated adult world and loved to live in the innocent company of the children. When headmaster came to know about Krishna’s psychic efforts to have communication with his dead wife with the help of Sanyasi he declared that his views regarding death are different from his:

Don’t mistake me. It is all a matter of personal faith and convictions. But I am not interested in the life after death.... It is immaterial to me. The only reality to recognize is death. To me it is nothing more than a full stop...my trust is only in regard to matters of this life, not an inch beyond.... I’ve never looked at that page more than once. My knowledge of past, present and future strictly pertained to this life. (Narayan 246)

Krishna felt upset because he thought “was she nothing more than the mute elements, the funeral fire resolving her into vapour, unseen air, and dust?” (247) But headmaster corrected him, “This is my view. But don’t let it disturb you....” (247)

Critical realism is an individualistic realistic view of the physical world. Critical realists value the individuals above plot. They create stories and actions that explore the psychology of their characters. The knowledge of acquired reality is a result of social conditioning. So it can’t be understood independently of social factors which are involved in the knowledge derivation process. R. K. Narayan, as a novelist is sensitive towards man and his happenings in the society. He possesses the qualities of a great narrator and his eminence as a novelist lies in his strong management of the narrative.

References

1. Archer, Bhaskar, Collier, Lawson and Norrie, editors. *Critical Realism: Essential Readings*. London: Routledge, 1998.
2. Bhaskar, Roy. *A Realist Theory of Science*. Hassocks: Harvester Press, 1978.
3. “Critical Realism” SENSAGENT, 201
4. <http://dictionary.sensagent.com/criticalrealism/en-en> Accessed 24 July 2017.
5. Narayan, R.K. *The English Teacher*. Indian Thought Publications, 2015.

Role Of Women In Economic Development And A Gandhian Perspective

Dr. Ganesh Lingampalle

Assistant Professor, Department of English
Vasantrao Naik College, Vasarni Nanded.

This paper consists of four sections:(i) The concept,(ii) Role of the women in economic development,(iii) The Gandhian perspective,(iv)policy implications and suggestions. (I) The Concept:- The factor woman is nothing but a part of the human factor which is the species of the genus 'labour' the only factor of production where the factor and the factor owner cannot be separated. Further , this is also the most important factor as it is the productive subset of the human race itself mainly for the betterment of which the programmes of economic development are usually adapted. Thus, the role of women in economic development is included in the role of labour itself in this process.

The main theme of the economic literature about women's role is the analysis of causes of the existing inferior status of women in the society and to suggest measures so that she may play her part equally effectively and productively like her male counterparts. The present condition of woman is equated with underutilized economic resources and her appropriate role is mainly considered in terms of her contribution to the particular period and the society is supposed to make full and most effective use of its total human resource. Empirical studies about the economic condition of women in India suggest that the participation rate in economic activities is relatively low leading to wastages of human resources. Women have been mainly producers of goods which have greater use values with increasing importance being attached to exchange values, the goods produced by women have been overlooked and undervalued.

A decrease of participation by females in income producing work seems to take place almost in all societies undergoing economic development. It has been observed that mean levels of female activity rates form U-shape pattern in relation to levels of economic development suggesting that one of decreasing participation by women during early stages and increasing again during later stages of development.

II. Role of Women in Economic Development: The economic status of women of any society is really an important indicator of the stage of its economic development. Women constitute an integral part of our socio-economic life and actively participate in socio-economic development. From even before the dawn of recorded history, women have played equally important role. Rather, women always a dual role in the society. They help in direct productive activities in addition to their normal domestic work as a housewife. As a consequence of historical social stratifications gradually women withdraw from outside activities and this withdrawal has itself become a status symbol.

Lenin has described that in primitive society when people were still at the lowest stage of development, we find the predominance of custom, respect, the power sometimes accorded to women- was not like the downtrodden and oppressed condition of women today. Under capitalism, the female is doubly oppressed. The working women and peasant women are oppressed by capital but over and above that even in the most democratic republics, they remain, firstly deprived of some rights because the law does not give them equality with men and secondly and this is the main thing- they remain in the 'household bondage', they continue to be 'household slaves', for they are over

burdened with the drudgery of work squalid back breaking and stultifying toil in the kitchen and the family household.

Expenditure on women's education, health facilities and services, job training etc. have significant effect on the formation of human capital and hence on the economic development.

Money in the hands of a man is spent quite differently from money in the hands of a woman. In a study finds that men tend to spend 60 percent of their income in their home and 40 per cent on themselves, whereas a woman spends 90 percent of her income on her home and only 10 percent on herself.

Supply of labours depends upon both the quantity and quality of population. In India, the quantity of population is large, in fact, it acts as a re trading factor on economic development. On the other hand , the quality of population is not appropriate leading to shortage of skilled labour In this situation what is required is limiting the total quantity of labour force and enhancing the efficiency of the existing labour force by improving their quality.

From both the points of view, the role played by women is very important. The experience of developed countries suggests that with the spread of female education and their consciousness, rate of growth of population automatically declines. In India too, the growth rate of population is lower in educated families especially where women is educated and conscious. Kerala is the example.

Not only this, it has also been noticed that in the families where women are educated and conscious, the performance of children are much better compared to families where they are not. Thus, women with child bearing and proper child rearing are helping in the development of human capital.

However, the role of women is not limited only to encourage their children to become skilled workers and thereby increasing efficiency of both working force and raising production, rather they are directly contributing in the production by engaging themselves in different types of work. They prepare food for menfolk in the fields , perform as labourers, professionals, scientists, technocrats, and executives. Thus income and savings are augmented which is an important component for development. Women have, therefore a dual productive economic role, as unpaid laboureres at home and in the fields and as paid labourers outside the home. They are not playing only supplementary role but their role in economic development is vital, positive and essential.

When we examine the division of labour in household tasks, women exclusively perform cooking, washing, craft work, care of children and the family members. They provide useful for maximizing career success. In addition, women perform different tasks depending on their socio-economic structure. The tasks which women usually perform are agricultural works, helping in family business and jobs like earthen pot making, cow-dung cake making, basket making, bidi, shoes and carpet making etc.

In the analysis of historical development of women's role in the Indian society, it has been observed that women enjoyed a higher status in ancient India compared to contemporary Greek and Roman civilizations. But after the vedic period the status of women started declining. It reached its all time low under the Islamic rule. The economy and the status of of women remained stagnant for a long time. It started to change very slowly with the advent of British education system and got momentum with independence but women are still victims of the basically exploitative system operating against them. Like the resulting development pattern of the Indian economy, the Indian women have suffered a dualism in status on her way to play economic and social role in the economic development.

III: Gandhian Views on the Role of Women-An Antithesis of Development: Gandhi never discriminated against women, rather he invited to join his 'Satyagrah-struggle' for independence

because he regarded women as embodiment of Ahimsa, the infinite power to bear sufferings. He also asked in a meeting, the women to revolt against the males' predominance. He was also of the firm opinion that India's salvation depends on the sacrifice and enlightenment of her women but he was opposed to women's participation in commercial enterprises.

Gandhi does not question the competence of women and their mental ability. He is also of the view that she has the right to participate in the activities of men and she has an equal right of freedom and liberty. But Gandhi has a unique gender based division of labour. He suggests that "man is the supreme in the outward activities of a married pair and therefore it is in the fitness of things that he should have greater knowledge thereof on the other hand, home life is entirely the sphere of women and therefore in domestic affairs, in the upbringing and education of children, women ought to have a more knowledge."

Looked in their entirety, Gandhian views are self contradictory. If development is taken to mean continuous growth of the economy, including women's participation in economic activities Gandhian perception on the role of women in economic development looks obsolete. Gandhian perception perhaps assumes that all the able embodiment will be in a position to get some employment or the other in economy, which can help them earn enough to support their wives and family. In the modern economic system, this is only a myth. Rather it has become difficult to have a decent living in the middle class fixed income group without the income generating support of women in the family what to talk to a poor family.

In fact, women should take lead in establishing women organizations in villages where vast majority of women are not aware of their rights. Poverty, illiteracy and social evils are at peak.

Our constitution has provided that besides being entitled to all the rights and privileges along with men, women were covered by certain general and special provisions.

To revamp women education, more particularly in the villages, investment in education (primarily in technical education) has not only to increase but has to be earmarked separately for women. Not only formal education but also information regarding sanitation, hygiene, certain diseases, planned family, nutrition etc. should be provided through various media. Relationship between mother's education and children's education and health is highly significant. At the same time this would require a more realistic employment planning for the emerging women force with regulation and direction by women employment exchange in rural and urban areas.

Areas where women's employment is low and has to be identified and special agencies may be set for extending credit facilities for self employment. Age relaxation, reservation and extending part time jobs for women may be considered. Wage differentials and discrimination still prevails in several sectors which may be ended by suitable legislative measures. There is also need to bring some attitudinal and institutional changes to remove the prejudice against women and to remove the general feeling that women are good just for purely domestic work.

The role that women can play in the developing societies in the process of development where capitalists relations are deepening throughout the world with continuing class inequalities and sexual oppressions is to focus on the lesson of socialists feminism with the non-violent revolutionary working class movement on their onward march to put an end to gender inequalities.

References:-

- 1) Vijay N. ,Women's Participation in Economic Development, A case in India, XXIII, ISS Papers, (GDR) 1986.
- 2) Mukharji, M., Women in Household Work, The Economic Times 15th June 1987.
- 3) Govt. of India, Complete Works of Mahatma Gandhi, 1957, page no. 207.

To Develop Comprehensible Writing Abilities Of Students Of Standard Vii Awalgaon Bk.

Name Of The Researcher

Mr. Vivek Vinayakrao Kulkarni

Introduction

Psychology believes that language learning is a form of skill acquisition. With age, experience develop more and more of these skills, In other words, learning a language is a process of getting used to it. H.E. Palmer said “Language learning is essentially a habit –forming process of acquiring new habits retraining from bad or old habits, utilizing previous habits.”

Psychologists have described some of the methods used by human beings to learn, namely, 1) Trial and error 2) conditioning 3) insights 4) reinforcement 5) Imitation, All these methods are used by the children for occasional language learning.

Learning is a purely mechanical process learning is to establish and strengthen the S-R bonds the “behaviorists’ perception of the learning process According to this paradigm, language learning is also a purely mechanical process According to Krishnaswamy, the process of language study is not a process of mechanical imitation, it is a process of innovation, a creative process.

A similar explanation of language learning is given by the well – known linguist MR Jaspersen He says “ From innumerable sentences heard and understood, he abstracts some information, and this information is used in the production of sentences.” 2 The method by which the child learns the mother tongue is called ‘natural method’.

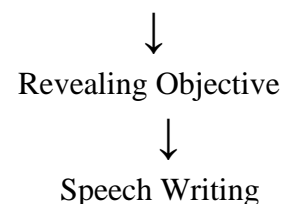
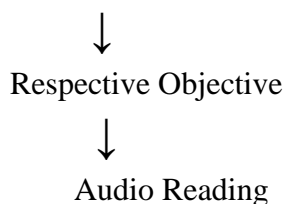
This method is more widely used in mother tongue teaching

Language teaching consists of four components.

1. Understanding spoken language
2. Speaking the language
3. Reading
4. Writing

There are two types of linguistic objectives

Linguistic Objective

Well-known linguists Holiday, Macintosh and Stevens have mentioned three approaches to the study of mother tongue. First- Teaching children new language skills. This is called productive approach, the second approach is to focus more on correcting the mistakes children make while using language. He called this approach to language improvement an instructional approach. The third approach is to explain the causes of mistakes, to explain the types of language behavior This, in his view, is a descriptive approach.

Objectives Of The Study

1. To study student comprehensible Writing ability.
2. Exploring the difficulties that student encounter while reading comprehensibly.

3. Gender- wise study of students comprehensible writing ability
4. Creating activities to develop student comprehensible Writing ability
5. Implment a comprehensible reading writing ability initiative developed for students.
6. To study the effectiveness of comprehension reading activities developed for students.

Hypotheses

1. There is no significant difference between the control group and the experimental groups pre-test scores in terms of students comprehension reading ability.
2. There is no gender-wise difference in the pre test scores regarding students comprehensible reading ability.
3. There was no significant difference between the control pre- and post test- test in terms of students comprehensible reading ability.

Methodology.

Under the activities of Comprehensive Writing competence Development program. The effect of the Comprehensive Writing competence in Marathi language will be studied. Therefore, experimental research methods will be used for the presented research.

Research Design

In the present research, Pre-test Non- Equivalent Group Design will be used to study the effectiveness of comprehensible writing ability development program in Marathi language.

Group	Pre-Test	Treatment dose	Answer test
Controlled	O ₁	-	O ₃
Experimental	O ₂	X	O ₄

Research tools

The following tools will be used in the present to develop student comprehensible writing ability.

- 1) Personal information sheet
- 2) Comprehensive writing ability measuring instrument will be developed with the help of experts.

Variables

1. Independent variables – Instructional activities that develop comprehensible reading ability
2. Dependent variables
3. Controlled variables
 - A) School – Upper primary level
 - B) Teaching medium – Marathi
 - C) Subject – Marathi
4. Extraneous Variables
 - A) Sample students love the subject
 - B) Serious participation of student in the experiment
 - C) Socio- Economic status of students
 - D) Family situation of students

Research sample selection

Selection: Students of class VII in selected schools will be selected based on probability and easy random sample selection method.

Research Proceedings

1. Determining research issues.

2. Determining research objectives.
3. Review the relevant material.
4. Preparation of research plan.
5. Creating research plan.
6. Checking the symmetry and validity of research tools.
7. Pilot study of research tools.
8. Creating the same group for the experiment.
9. Pre- testing the experimental and controlled group
10. Give the experimental group the amount of the experiment
11. Giving answer test to experimental and controlled group.
12. Collecting information.
13. Analyze and interpret information.
14. Draw conclusions and make recommendations.
15. Report writing.

13. Process of designing instructional writing program

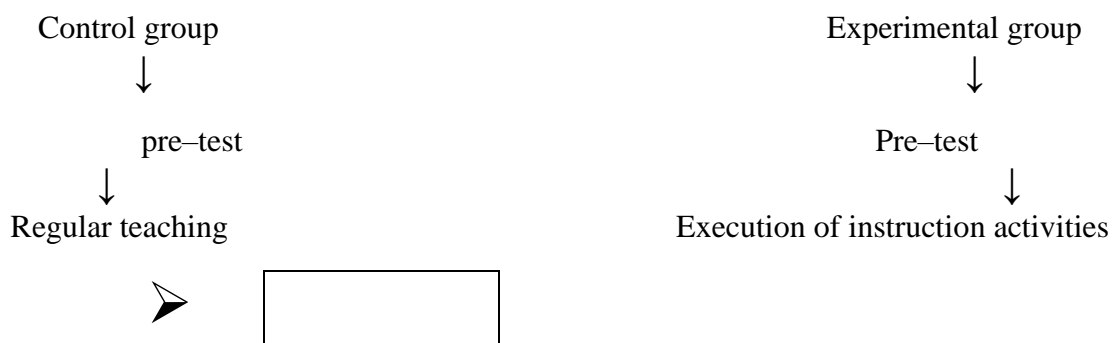
To create instructional activities for the development of comprehensible writing ability in Marathi language with the help of experts

To study the instructional activities prepared for the development of comprehensible writing ability in Marathi language

Understanding writing
Instruction activities

Expected Outcome

From this research, the effectiveness of comprehension reading capacity development program in Marathi language instructional activities will be seen as follows.

- 1) Students will read the text with understanding
- 2) Students will do meaningful open writing.
- 3) Student will do writing with proper understanding.
- 4) Students will explain the meaning of new words in the transcript.
- 5) Students will share the main thought in the paragraph.

Faunal Diversity Of Subhash Baburao Kul College Premises, Kedgaon, Daund, Pune, (M.S).

Mr. Arvind Vitthal Mindhe

Assistant Professor & Head Department of Zoology S.B. Kul College, Kedgaon

Dr. Ashok Bhagwan Divekar

Associate Professor & Head Department of Geography S.B. Kul College, Kedgaon

Abstract:

Faunal diversity refers to variety of animals that are live and native a particular area where they are interact to each other and with environment. It includes different groups of invertebrates and vertebrates animals. Faunal diversity deals with their food, habitat, ecological role, and their population. To evaluate the status of the faunal diversity of Subhash Baburao Kul College, Kedgaon, Daund Pune the survey was conducted. The aim and objective of the study was to identify and catalogue the genera and species of animals that can be found in the college premises. The study includes a total of 33 species, which were detected during a period of 4 months, from September to December 2023. These species belonged to 4 phyla. The Phylum Arthropoda has the highest species abundance, with a total of 16 species accounting for 48% of all species. Present study reveals that the presence of green areas, variety of vegetation and water facilities made it a significant home for various animal species. The study emphasizes the value of preserving or expanding green spaces at educational institutions to support biodiversity conservation efforts and provide habitat for animal species.

Keywords:

Biodiversity, Faunal diversity, Subhash Baburao Kul College, Species abundance

Introduction:

Biodiversity is the variety and variability of living organisms on the earth. It includes genetic diversity within and between species and of ecosystems. Thus, in essence, biodiversity is in part a function of climate that represents all life. It brings enormous benefits to mankind from direct harvesting of plants and animals for food, medicine, fuel, construction materials and other uses to aesthetic, cultural, recreational and research values Faunal diversity refers to the diversity of animals that are native to or indigenous to that particular place and that live there. Study was conducted during September to December 2023.

Study Area:

Subhash Baburao Kul Arts, Commerce and Science College, Kedgaon is spread over 2.86 (11602 Sq. M.) acres of land. It is geographically located at 18°28'39.8"N latitude and 74°22'08.9"E longitude. Out of total area almost 1 acre are is occupied by college building and remaining area constitutes open space mostly in the central part and tree plantation.

Satellite Map of Subhash Baburao Kul Arts, Commerce and Science College,

Materials And Methods:

Data were collected during the month of September to December 2023. Data has been collected by transect method and direct observation technique used for surveying the large and medium sized mammals, birds and reptiles. Good photographs taken by mobile camera for the species identification. The identification was carried out by using standard identification keys and also with help of websites.

Objectives:

- To know the faunal diversity of college premises.
- To create ecological awareness among the students.
- To create the aesthetical values among the students.
- Taxonomic studies of all faunal component in campus premises.

Observation:**CHECKLIST OF THE FAUNAL DIVERSITY OBSERVED IN CAMPUS PREMISES****Table 1: Checklist of Phylum Annelida**

Sr. No.	Common Name	Zoological Name	Class
1	Earthworm	<i>Pheretima posthuma</i>	Oligochaeta

Table 2: Checklist of Phylum Arthropoda

Sr. No.	Common Name	Zoological Name	Class
1	Striped Lynx Spider	<i>Oxyopes javanus</i>	Arachnida
2	Tailed Cellar Spider	<i>Crossopriza lyoni</i>	Arachnida
3	Honey bee	<i>Apis dorsata</i>	Insecta
4	Grasshopper	<i>Omocestus viridulus</i>	Insecta
5	Housefly	<i>Musca domestica</i>	Insecta
6	Flame skimmer	<i>Libellula saturate</i>	Insecta
7	Plain Tiger Butterfly	<i>Danaus chrysippus</i>	Insecta
8	Predatory Wasps	<i>Ancistrocerus</i>	Insecta
9	Red Cotton Bug	<i>Dysdercus cingulatus</i>	Insecta
10	Leaf Footed Bug	<i>Leptoglossus</i>	Insecta
11	Jewel Bug	<i>Scutiphora pedicellata</i>	Insecta
12	Brown Sting Bug	<i>Halyomorpha halys</i>	Insecta
13	Ant	<i>Neoponera sp.</i>	Insecta
14	Social Wasp	<i>Polistes carolina</i>	Insecta
15	Millipede	<i>Julus</i>	Myriapoda
16	Centipede	<i>Scolenopendra</i>	Myriapoda

Table 3: Checklist of Phylum Mollusca

Sr. No.	Common Name	Zoological Name	Class
1	Snail	<i>Helix</i>	Gastropoda
2	Land Slug	<i>Leidyula floridana</i>	Gastropoda

Table 4: Checklist of Phylum Chordata

Sr. No.	Common Name	Zoological Name	Class
1	Common Frog	<i>Duttaphrynus melanostictus</i>	Amphibia

2	Garden Lizard	<i>Calotes versicolor</i>	Reptilia
3	Wall Lizard	<i>Hemidactylus frenatus</i>	Reptilia
4	Red-Vented Bulbul	<i>Pycnonotus cafer</i>	Aves
5	House Crow	<i>Corvus splendens</i>	Aves
6	Jungle Babbler	<i>Argya striata</i>	Aves
7	Greater Coucal	<i>Centropus sinensis</i>	Aves
8	Common Myna	<i>Acridotheres tristis</i>	Aves
9	Western Yellow Wagtail	<i>Motacilla flava</i>	Aves
10	Olive backed Sunbird	<i>Cinnyris jugularis</i>	Aves
11	Rock Pigeon	<i>Columba</i>	Aves
12	Red Eye Dove	<i>Streptopelia semitorquata</i>	Aves
13	Three Stripped Palm Squirrel	<i>Funambulus palmarum</i>	Mammalia
14	Bat	<i>Pteropus scapulatus</i>	Mammalia

The main animal species found in the refuge are the Squirrel, Red Vented Bulbul, Backed Sunbird, Purple Sunbird, Jungle Babbler,

Three Stripped Palm Squirrel

Red-Vented Bulbul

Backed Sunbird

Purple Sunbird

Jungle Babbler

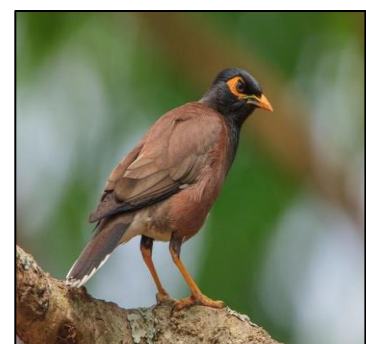
Common Rose Butterfly

Rock Pigeon

Laughing Dove

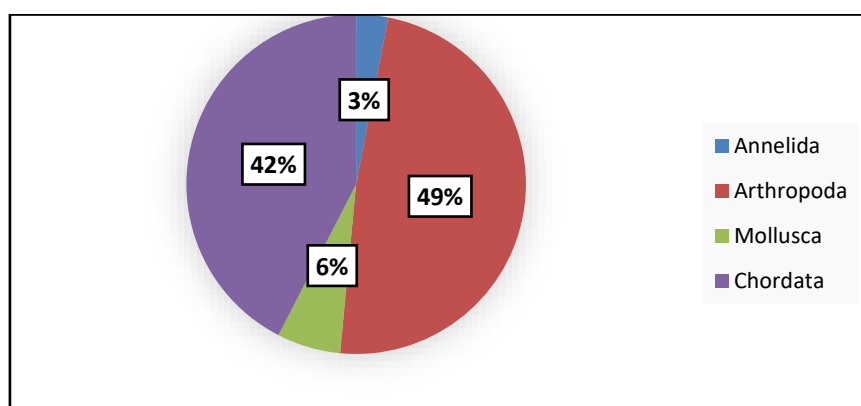
Common Myna

Result And Discussion:

The data representing in above tables is the total identified species 33 of 4 phyla. In the phylum Annelida 1 species (3.03%) from 1 class i.e. Oligochaeta, is observed. In phylum Arthropoda 16 species (48.48%) from 3 classes are observed followed by 2 species from Arachnida, 12 species from class Insecta and 2 species from class Myriapoda. In Phylum Mollusca 2 species (6.06%) from class Gastropoda is observed remaining all 14 species belongs to the phylum Chordate (42.42%). Amphibia (1 species), Reptilia (2 species), Aves (9 species), and Mammals (2 species) respectively.

Table 4: No. of species and Percentage (Phylum wise)

Sr. No.	Phylum	No. Of Species	Percentage (%)
1	Annelida	01	3.03
2	Arthropoda	16	48.48
3	Mollusca	02	6.06
4	Chordata	14	42.42

Fig. 1 Pie Chart showing % of species (Phylum wise)**Conclusion:**

In this study, the Faunal Diversity found at the Subhash Baburao Kul Arts, Commerce and Science College Kedgaon is highlighted. The study includes a total of 33 species, which were detected during a period of 4 months, from September to December 2023. These species belonged to 4 phyla. The Phylum Arthropoda has the highest species abundance, with a total of 16 species accounting for 48.48% of all species. Thus, efforts can be made to raise and conserve fauna and employ their control agents in a variety of ways. This study makes recommendations for habitat preservation, pollution control, and monitoring human activities to keep the environment suitable for fauna and other flora to thrive naturally. The record of different species during study plays an important role in food chain and balance the nutrient cycle also pollination, dispersal of seeds.

References:

1. A. Neredkar, A.Warunde- A review of faunal diversity in Ferguson college campus, Pune, Maharashtra.
2. Mr. V.R. Divekar, Mr. A.V. Mindhe- Faunal Diversity Of Mayureshwar Wildlife Sanctuary, Baramati, Pune, Maharashtra.
3. Dookia, S.: The Book of Birds of the New Campus, J.N.V. University, Jodhpur, Rajasthan.
4. Wikipedia.

Power and Procedure of Arrest in BNSS 2023

Dr. Gajanan S. Mehkarkar

(Associate Professor in Law)

Introduction

The criminal justice's system played very crucial role in the development of Nation. For the crime free society, the substantive criminal law and the procedural law needs to be effective. For the crime prevention and for punishing the criminals the law confers the power of arrest to the police. Every person must be treated as a human being first, irrespective of the fact that such person is a criminal. Even so the accused is considered innocent till proven guilty by a court of law. It is a characteristic of our democratic society that even the rights of the accused are deemed to be sacrosanct, even though he is charged with an offence.

Our statute is quite careful towards anyone's "personal liberty" and hence does not permit the detention of any person without proper legal sanction. It is provided by the article 21 of our constitution that there will be no person who shall be deprived of his life or personal liberty except according to procedure. The set patten and procedure of arrest is now well known to all the authorities as well as the accused person. Hence lots of time even the Apex court set the judicial precedents for the proper procedure of arrest. However now the Indian Legal system now going to introduced the new criminal law both substantive and the procedural. The Indian Penal code which is known as universal criminal law for the Indian legal system and Criminal Procedure code is procedural law. Now new laws The Bharatiya Nyaya Sanhita 2024 and The Bharatiya Nagarik Suraksha (Second) Sanhita, 2023

These new laws have changed the process of investigation and arrest up to some extent and totally change the number of sections. The new laws have brought some new aspect in case of arrest and changes the power of arresting authority.

Arrest and related provision in Bharatiya Nagarik Suraksha Sanhita, 2023

Now a days the Criminal Procedure code is regulating the procedure of the criminal trial. It has provided the procedure of Arrest and related provision from section 41 to 60 of the code. The Bharatiya Nagarik Suraksha Sanhita Bill 2023(BNSS), which seeks to repeal and replace the Code of Criminal Procedure 1973(CrPC), proposes to make a significant clarification regarding police custody period. Section 187(2) of the BNSS, which is the mirroring provision of Section 167(2) CrPC, says that the 15 day police custody can be sought on a whole, or in parts, at any time during investigation.

Highlights of the Sanhita⁵

- The Bharatiya Nagarik Suraksha (Second) Sanhita, 2023 (BNSS2) seeks to replace the Criminal Procedure Code, 1973 (CrPC). The CrPC provides for the procedure for arrest, prosecution, and bail.
- The BNSS2 mandates forensic investigation for offences punishable with seven years of imprisonment or more. Forensic experts will visit crime scenes to collect forensic evidence and record the process.
- All trials, inquiries, and proceedings may be held in electronic mode. Production of electronic communication devices, likely to contain digital evidence, will be allowed for investigation, inquiry, or trial.
- If a proclaimed offender has absconded to evade trial and there is no immediate prospect of

⁵ <https://prsindia.org/billtrack/the-bharatiya-nagarik-suraksha-second-sanhita-2023>

arresting him, the trial can be conducted and judgement pronounced in his absence.

- Along with specimen signatures or handwriting, finger impressions and voice samples may be collected for investigation or proceedings. Samples may be taken from a person who has not been arrested.⁶

These provisions shows that the new laws has prepare some of the provisions which has confer more enhance power to the police regarding arrest.

The Bharatiya Nagarik Suraksha Sanhita (BNSS) categorizes offenses into two types: cognizable and non-cognizable. Cognizable offenses, as per Section 2(g) of BNSS are those offences in which police officer may, in accordance with the First Schedule or under any other law for the time being in force, arrest without warrant. Now, generally these offences are grave and serious crimes such as culpable homicide, murder, kidnapping, and rape.

On the other hand, non-cognizable offenses, defined in Section 2(o) of BNSS, are relatively less serious offenses like hurt, assault, cheating, and defamation. For non-cognizable offenses, a police officer cannot make an arrest without a warrant.

Who Can Make an Arrest Without a Warrant?

The power to make an arrest without a warrant is not unlimited. The key authorities empowered for such arrests include:

1. **Police Officers:** For individuals involved in cognizable offenses or against whom a reasonable complaint, credible information, or reasonable suspicion exists (Section 35 BNSS).
2. **Magistrates:** If an offense occurs in their presence (Section 41 BNSS).
3. **Private Persons:** In cases of non-bailable and cognizable offenses committed in their presence (Section 40 BNSS).

Procedure for Making an Arrest Without a Warrant: Section 43 BNSS

Section 43 of the BNSS outlines the procedure for making an arrest without a warrant. The arresting person, whether a police officer or a private individual, must physically touch and confine the body of the arrestee unless signs of submission are evident.

However, it is crucial to note that the use of force leading to death during an arrest is prohibited unless the person accused is involved in an offense punishable by death or life imprisonment.

Circumstances Allowing Arrest Without a Warrant: Sections 35, 39, and 170 of BNSS.

Several circumstances permit arrests without a warrant, as outlined in different sections of the Code:

1. **Section 35:** Lists specific situations where arrests without a warrant are justified, including offenses, possession of weapons, being a proclaimed offender, and more.
2. **Section 39:** Allows arrest without a warrant if a person commits an offense in the presence of a police officer and refuses to provide their name or address.
3. **Section 170:** Grants wide powers to police officers for preventive arrests to prevent the commission of a cognizable offense. This discretionary power is subject to a maximum detention period of twenty-four hours.⁷

The new upcoming law somewhere change the gamete regarding power of arrest as well as the provisions regarding magistrate custody and the Police custody. However, the date of implementation is going to declare by the government.

⁶ The Bharatiya Nyaya Sanhita, 2023, the Bharatiya Nagarik Suraksha Sanhita, 2023, and the Bharatiya Sakshya Bill, 2023; PRS.

⁷ <https://www.myjudix.com/post/arrest-without-warrant-under-bnss-bharatiya-nagarik-suraksha-sanhita>

Evolving Trends In Web Development From Beginning To Advance

Author:

Tushar Sanjiv Palve

Department of Computer Science and Engineering MIT- World Peace University (MIT-WPU)

Guided by

Dr. Mangesh Bedekar

Abstract :

This paper takes a journey through the exciting world of web development, shedding light on its ever-changing nature. It showcases how web development has evolved by focusing on the changing trends, methods, and tools that have influenced its growth.[2] Beginning with a look back in time, the paper provides insight into the origins of web development and its pivotal moments, allowing readers to appreciate how far the field has come.[1]

The progression of web development frameworks is a central theme, outlining the development of tools that make creating websites faster and more efficient. The paper examines both the front-end, which deals with how websites look and feel, and the back-end, which powers the behind-the-scenes functionality. This comprehensive exploration delves into the best practices for creating user-friendly interfaces, optimizing website performance, ensuring accessibility, and building strong, secure back-end systems.[3]

The paper doesn't stop at the present; it takes a glimpse into the future by discussing emerging technologies that are redefining web development.[5] This includes the integration of machine learning, the potential of blockchain in web applications, and the exciting possibilities of augmented reality on the web.[7]

In essence, this paper serves as a roadmap for understanding the dynamic and ever-evolving landscape of web development. It is a valuable resource for both newcomers seeking a grasp of the field's foundations and seasoned developers looking to stay ahead of the curve.

Introduction:

Web development has undergone a remarkable evolution since its inception. It all began with simple static HTML pages in the early days, which were text-heavy and lacked interactivity. As technologies progressed, the introduction of CSS allowed for basic styling, while JavaScript enabled limited client-side interactivity. The mid-2000s witnessed the rise of dynamic web applications, powered by server-side scripting languages like PHP, Python, and Ruby. This era brought about the concept of databases and content management systems, enabling more complex and data-driven websites. [3]

With the advent of AJAX, websites became more responsive, allowing asynchronous data exchange between the client and server. This marked the transition to Web 2.0, characterized by user-generated content and social media integration.[2]

The mobile revolution prompted the need for responsive design, leading to the widespread adoption of frameworks like Bootstrap. Concurrently, server-side frameworks such as Ruby on Rails, Django, and Node.js gained traction, streamlining development processes.[3]

Web development's advance into Web 3.0 involved the integration of AI, machine learning, and data analytics into websites and applications, providing personalized user experiences. Progressive

Web Apps (PWAs) emerged, blurring the line between web and native apps.[5]

The present landscape showcases a focus on performance optimization, security, and accessibility. Single Page Applications (SPAs) powered by frameworks like React, Angular, and Vue.js offer seamless user experiences, while serverless architecture simplifies deployment. Looking ahead, the evolution of web development is likely to be driven by AI-generated content, augmented reality, and the Internet of Things (IoT), shaping an increasingly sophisticated and interconnected digital realm.[5][7]

The historical evolution of web development: [2][4][5]

<u>Era</u>	<u>Key Developments and Technologies</u>
Early 1990s	Emergence of the World Wide Web text-based, static websites with basic information and Introduction of HTML (Hypertext Markup Language)
Late 1990s	Introduction of CSS (Cascading Style Sheets), Separation of structure and layout from content and Improved web design and flexibility.
Early 2000s	Emergence of JavaScript as a powerful scripting language, Creation of interactive and responsive elements and Foundation for dynamic web content.
Mid-2000s	Rise of Web 2.0 and user-generated content, Adoption of frameworks like Ruby on Rails and Django as well as Emphasis on code reusability and rapid development.
Mobile Era (Late 2000s)	Adoption of responsive web design principles, Development of responsive frameworks, Mobile-first design considerations.
Present Day	Diverse web development frameworks and tools, Front-end frameworks like React, Angular, and Vue.js and Back-end technologies like Node.js as well as Progressive Web Apps (PWAs) for enhanced performance.
Future	Emerging technologies like WebAssembly, Integration of artificial intelligence and machine learning and Promises near-native performance and new avenues for automation

How does this Technologies add to/ improve Functionality :-

HTML serves as the fundamental language for structuring web content. It enables the organization of text, images, links, and multimedia elements on web pages. This structural foundation ensures that information is presented in a coherent and accessible manner. CSS revolutionized web design by allowing the separation of design from content. It grants developers precise control over the visual styling of web pages, including layout, colors, fonts, and animations. This leads to improved

visual consistency, readability, and user engagement. JavaScript is a versatile scripting language that adds interactivity to web pages. It empowers developers to create dynamic and responsive web applications. This interactivity enables actions such as form validation, real-time updates, interactive maps, and user-driven events, greatly enhancing functionality.[2][6] Web 2.0 introduced the concept of user-generated content and social interaction. It transformed static websites into interactive platforms. Features like comments, social sharing, and collaborative content creation enhanced user engagement and functionality. Responsive design addresses the need for websites to adapt to various screen sizes and devices. It ensures a consistent user experience across desktops, laptops, tablets, and smartphones. This adaptability improves accessibility and usability, catering to the diverse ways users access web content. Front-End Frameworks (e.g., React, Angular, Vue.js) These frameworks simplify complex user interface (UI) development. Developers can leverage pre-built components and tools to create feature-rich and interactive web applications more efficiently. This enhances the functionality and user experience of web applications. Back-End Frameworks (e.g., Node.js) allow server-side scripting in JavaScript. This streamlines server-side operations, enabling tasks such as data processing, user authentication, and server management. It enhances the functionality and performance of web applications. Progressive Web Apps (PWAs) combine the best of web and mobile app functionality. They offer faster loading times, offline access, and enhanced performance. Users can install them on their devices, bridging the gap between web and mobile capabilities, ultimately improving functionality.[6] Emerging Technologies (e.g., WebAssembly, AI/ML) These technologies promise advanced capabilities and near-native performance. WebAssembly accelerates web app speed and capabilities, while AI and machine learning enable features such as personalized recommendations, predictive analytics, and automation. These technologies open new avenues for functionality and user experience enhancement. web development technologies have continuously evolved to enhance functionality by offering greater control over design, interactivity, user engagement, and adaptability. These improvements have collectively transformed the web into a platform capable of delivering more interactive, visually appealing, and feature-rich experiences for users.[5][6]

How does modern technologies reduce Human Efforts :-

Technologies like front-end frameworks and Content Management Systems (CMS) automate many repetitive web development tasks. Developers can use pre-built templates, modules, and components to speed up the process, reducing the need for manual coding. Front-end and back-end frameworks promote code reusability.[1] Developers can create reusable components and modules, reducing the need to write the same code from scratch for different parts of a web application.[5] This minimizes development time and effort. Integrated development environments (IDEs) and build tools simplify the development process. They automate tasks like code compilation, testing, and deployment, reducing the time and effort required to set up and maintain a development environment. Responsive web design eliminates the need to create separate websites or applications for different devices. Instead, a single codebase adapts to various screen sizes and orientations automatically. This reduces the effort required to maintain multiple versions of a website. CMS platforms like WordPress and Drupal allow non-technical users to manage website content without relying on developers. This reduces the workload for content updates and website maintenance. Serverless architectures, such as AWS Lambda or Azure Functions, abstract server management tasks.[6][7] Developers can focus on writing code and deploying functions, while the cloud provider handles server provisioning, scaling, and maintenance, reducing operational overhead. AI and ML technologies can automate various tasks, such as data analysis, content recommendations, chatbots, and customer support. These technologies reduce the

need for manual intervention and can improve user experiences and efficiency. Debugging and testing tools for web development automate the process of identifying and fixing code errors and vulnerabilities. This reduces the time and effort required for manual debugging and testing. CDNs distribute website content across multiple servers worldwide, reducing the load on a single server and improving website performance.[5] This automation ensures that content is delivered quickly to users without manual optimization efforts. AI- powered tools can automatically generate content, such as product descriptions, articles, and reports. This reduces the effort needed for content creation and can speed up content production. web development technologies have automated many aspects of web development, from coding and testing to content management and deployment. These advancements not only reduce the time and effort required for web development but also empower non-technical users to manage and contribute to web projects, making the web more accessible and efficient for a broader range of individuals and businesses.[5]

Web development frameworks :

Web development frameworks have played a pivotal role in shaping the way websites and web applications are built, simplifying complex tasks, and accelerating the development process. These frameworks provide developers with a structured and organized foundation, allowing them to focus on building features rather than dealing with low-level implementation details.[3]

Front-end Frameworks: Front-end frameworks such as React, Angular, and Vue.js have redefined how user interfaces are developed. React, developed by Facebook, is known for its component-based architecture that enables the creation of reusable UI elements. Angular, maintained by Google, offers a comprehensive ecosystem for building complex web applications with features like two-way data binding and dependency injection. Vue.js, known for its simplicity and flexibility, has gained popularity for its progressive approach to building user interfaces. [1][3]These frameworks abstract away the complexities of DOM manipulation and offer tools for managing state, handling routing, and optimizing performance. They promote modular design, making it easier to collaborate and maintain large codebases.

Back-end Frameworks: Back-end frameworks provide the foundation for server-side development, handling tasks such as routing, database interactions, and authentication. Frameworks like Ruby on Rails, Django (Python), and Express.js (Node.js) have streamlined the process of building robust and scalable back-end systems. Ruby on Rails introduced the concept of convention over configuration, reducing the need for manual setup and allowing developers to focus on building features. Django follows a similar philosophy, providing a high-level abstraction for database interactions and authentication. Express.js, a minimalist framework for Node.js, offers flexibility for creating APIs and handling HTTP requests. These frameworks emphasize code organization, security best practices, and performance optimization.[1][3] They often integrate with popular databases and provide tools for handling common tasks like form validation and session management.

Full-Stack Frameworks: Full-stack frameworks aim to provide an end-to-end solution for building both the front-end and back-end of web applications. Meteor and MEAN (MongoDB, Express.js, Angular, Node.js) are examples of full-stack frameworks that enable developers to create real-time applications with minimal effort. These frameworks offer seamless data synchronization between the client and server, reducing the need for manual integration. They often include built-in features like user authentication, real-time updates, and data caching.[1][3]

Web development frameworks have revolutionized the way websites and applications are developed. They provide developers with tools, patterns, and best practices that enhance productivity,

code quality, and maintainability. As web development continues to evolve, frameworks will likely play a crucial role in adapting to new technologies and paradigms, ensuring that developers can focus on creating innovative and user-centric digital experiences.

Conclusion :

In a world where the digital landscape is evolving at an unprecedented pace, web development stands as a testament to human ingenuity, creativity, and technological advancement. From its humble beginnings as static pages of information, web development has blossomed into a dynamic realm of interactive experiences that transcend geographical boundaries.

Through this comprehensive review, we have embarked on a journey through the various dimensions of web development. We've witnessed the historical evolution that has shaped the way websites and applications are crafted, from the inception of HTML to the emergence of sophisticated front-end and back-end frameworks. These frameworks have not only expedited the development process but also elevated user experiences to new heights.

The integration of emerging technologies has further elevated the potential of web development. Whether it's the seamless convergence of web and mobile experiences through Progressive Web Apps, the exciting promise of WebAssembly for high-performance applications, or the fusion of blockchain and artificial intelligence, the horizon is brimming with possibilities.

As we conclude this exploration, it becomes evident that web development is not just about lines of code; it's a gateway to immersive digital worlds where innovation knows no bounds. However, as we journey into this ever-evolving realm, we must tread with caution, prioritizing security, privacy, and ethical considerations. With each line of code written and each interface designed, we have the power to shape the digital future, crafting experiences that empower, engage, and enlighten users across the globe. The path ahead is illuminated by the sparks of innovation, ensuring that the story of web development remains one of perpetual growth, endless possibilities, and boundless creativity.

References :-

1. ISO – International Standard Organization, ISO/IEC 12207: Standard for Information Technology – Software Lifecycle Processes (1998)
2. The History and Evolution of Web Development: From HTML to the Modern Web | by Abhishek Tiwari | Aug, 2023 | Medium
3. Berners-Lee, T. (1995) The World Wide Web Handbook. London. International Thompson Computer Press
4. <https://home.cern/science/computing/birth-web/short-history-web>
5. <https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/amitosh/the-role-of-technology-in-the-future-and-its-impact-on-society-52565/>
6. Impact of Technology on Human Life | by Team Nimbus 8.0 | Department Magazine issue-08 | <https://www.tcetmumbai.in/E-Magazines/nimbus8.pdf>
7. <https://en.wikipedia.org/wiki/Technology>

“A Scrutiny On The Present Situation And Potential For The Sports And Physical Education”

Shri. Sangamesh R. Gurav

Physical Education Director, Government First Grade College, Vijayapur, Karnataka

Abstract:

Active work and solid games are fundamental for our wellbeing furthermore, prosperity. Fitting actual work and sports for everybody comprise one of the significant parts of a sound existence of a person and solid eating routine, liquor and tobacco and different medications free life and evasion of different substances hurtful to wellbeing. Advancement all over the planet has made Actual Training and Sports a significant piece of human existence and exceptionally for education of everybody. Thus as of late due significance to actual training educating and sports is being genuinely focused on legitimate consideration in our school system. Sports individual are viewed as the best ministers of the nation and the equivalent is likewise valid for an educator in actual training in Schools and Universities. In present framework our general public is dealing with an exceptionally huge issue connected with wellbeing. The current situation doesn't appear to be empowering as there is diminished interest for actual education rather than expanded endanger of life for an ordinary citizens. In the current examination paper the ongoing situation of actual training and sports in our country. The concentrate additionally noticed the current status of actual Education and sports advancement in the country.

Keywords: *Actual Education, Sports Preparing, Endurance, Actual Development, Actual Wellness and Job of Actual Training and sports.*

Introduction:

Accessible data and logical proof show that the customary act of suitable active work and sports gives individuals, male and female, of any age and conditions, incorporating people with incapacity with extensive variety of physical, social and psychological well-being benefits . Active work is for a singular one, a deep-seated implies for counteraction of sicknesses for countries a practical techniques to work on general wellbeing across the populace.

Actual Instruction and Sports is one of the significant basis and furthermore necessary piece of training for any country anytime of time. Government ought to attempt to set out an edge work of activity place for special improvement of Actual Training and sports. In Right now sports is seeing a dynamite blast in the media spotlight all around the world including India. In our country it is truly ignored inside the school system. It present in the event that we look at actual education in training, it has been observed that actual training is declining everyday in school system. At present contrast with prior years and presently we might run over the downfall of actual education in training contrast with present is one requirements to conquer the obstacles and fights to work on the design and foundation status in around to foster the general discipline is actual education and sports.

Objectives:

- To study the ongoing situation of sports & physical education
- To understand the future potentiality of sports & physical education

Research Methodology:

There is a specific framework associated with this study report. In this paper, we give greater consideration to the accessible sources. Draft proposals, inspection logs, books authored by eminent scholars, and supporting documentation are consulted.

Actual Training:

The Actual Training and Sports protects the crucial sign that exist between actual Education and Sports. The Actual Training and Sports as a natural piece of education in all schools and universities in a nation and thus sports and Actual Education ought to be mandatory right from primary school level to work school level. In the current situation when our nation has begun Yoga and Yoga Day is being praised on 21st June consistently since year 2015. So presently in present setting Yoga should be incorporated as a piece of Actual training and sports from grade school level till school level.

Sports and actual instruction got a ton of progress because of the collaboration of the world level, alongside this, to foster this, subsequent to fostering the games board and sports strategy at the state level, the individuals and other office carriers were chosen. Nonstop endeavors are being made by the Public authority of India for the upliftment of actual training and sports. Whose impact should be visible all around the country. The normal resident of the world, alongside monitoring his wellbeing, is likewise longing for building a sound future.

Sports Preparing;

Actual training and sports are an essential region of the planet education system, as well as remembered for the educational program of the world, despite the fact that it might not have gotten significance previously, however as of now, without sports and proactive tasks, no fantasy can be acknowledged from here on out. It is difficult to do. It is being treated exceptionally in a serious way by educationists, social residents and the more youthful age. Indeed, even in the past training strategies it couldn't get legitimate space. Actual instruction is the main calling where you talk as well as play. Abraham Lincoln cited in one of his location, "Athlete is the best Diplomat of the Country." Genuine point of Actual Training is all over advancement of individual one's physical, mental, social and moral qualities. In the Indian setting, Actual Training is maybe the main part of education which has not been offered due consideration. in any case, from the standard point that instructive experience will be considerably more significant assuming The central matter of any games exercises is to keep up with the strength of the adolescent in the review focus of various level of our general public and alongside this it likewise turns into the ethical obligation of the education spots to guarantee that every one of the understudies get the best wellbeing. By doing this, we can push ahead in the approach to building our brilliant future. been seen through different explores that a youngster learns more straightforward and better when he is in a condition of good wellbeing. Training and wellbeing and clinical specialists have hence, long perceived the requirement for a program of Chief, Actual Instruction exercises in school educational plan. For the reason unique preparation programs should be coordinated for the educator and understudies. Unique preparation projects might be enlisted during instructor preparing programs.

Endurance:

Over half of the adolescent in the entire world are not associated with proactive tasks because of which they need to experience the ill effects of different kinds of sicknesses. Assuming we take a gander at the wellbeing review of right now, our young age between the age of 35 to 40 years is experiencing different illnesses. The World Wellbeing Association prescribes all residents to practice for something like 30 minutes every day. It has been seen that ladies and the old are viewed as

exceptionally cognizant about wellbeing. On the off chance that speed and endurance are kept up with in the body, an individual can finish every one of his exercises in an exceptionally simple manner. The central matter of any games exercises is to keep up with the strength of the adolescent in the review focal point of various level of our general public and alongside this it additionally turns into the ethical obligation of the education spots to guarantee that every one of the understudies get the best wellbeing. By doing this, we can push ahead in the approach to building our splendid future. been seen through different explores that a kid learns more straightforward and better when he is in a condition of good wellbeing. Training and wellbeing and clinical specialists have hence, long perceived the requirement for a program of Chief, Actual Education exercises in school educational plan. For the reason extraordinary preparation programs should be coordinated for the educator and understudies. Exceptional preparation projects might be drafted during instructor preparing programs.

Actual Training and Sports:

The Actual Training and Sports saves the imperative hint that exists between actual Education and sports. Zeigler (1989) in his review "Actual training and Sports in Current Times" has given a thorough however brief record of the different authentic steps which actual education and sports has made structure old societies to the current culture, implying the powers which have prompted the development of the cutting edge logical actual education and sports, additionally the significance and significance which has come to hidden in advanced life.

The Reports of the Service of Training and Social Government assistance (1977-78) contained remarkable highlights of the actual instruction and sports strategy in the nation by making actual education and sports necessary at the school level; giving actual offices like play grounds, sports related types of gear, arena and so on where such offices don't exists. Alongside this multitude of offices report likewise centered around laying out country sports focuses open spaces in metropolitan regions, giving inclination to promising games people such games and sports that are well known in a specific region and are costly and expanding the number and worth of grants under the Games Ability Search Grant conspire.

Different exploration proof is found as far as kids' improvement in various following areas viz. way of life, physical, social, emotional and mental. The explores recommend that actual education and sports can possibly make huge and particular commitment to advancement in every one of these spaces. It is recommended that actual training and sports can possibly make particular commitments to the advancement of youngsters' central development abilities and actual capabilities, which are vital antecedents of support in later way of life and wearing proactive tasks.

Recommendations:

Ordinary Proactive tasks help individuals in following setting and in regards to wellbeing uncommonly.

- Regular proactive tasks diminishes the gamble of creating coronary illness. The coronary illness are answerable for 33% of all passings.
- Regular proactive tasks decreases hypertension, which influences around 20% of the world's grown-up populace.
- Regular physical forestall or control dangerous way of behaving, particularly among kids and youngsters, as tobacoo, liquor or other substance use, undesirable eating regimen or viciousness.
- Regular proactive tasks assists with building and keep up with sound bones, muscles, and joints and makes individuals with ongoing, handicapping conditions work on their endurance.
- Regular proactive tasks diminishes the gamble of creating lower back agony can assist in the administration of agonizing circumstances, similar to back torment or knee with paining.

- The scholastic investigation of actual Training and sports might be asstimulating and fun as experience as one's real support in sports.
- Once the standard, topic, and 'soul' of the two games are perceived, they might similarly compensate. General Training in for the general population, so likewise Actual Education

Conclusion:

Youngsters are the foundation of any general public or any country. They are the resources of any country on the planet. India has the world's biggest youthful populace on the planet. The nation has the greatest work force on the planet as a human asset, accessible as of now. Presently safeguarding the Human Asset and keep up with the life span of these youthful ones is a test to India, which is likewise the quickest non-industrial country of the world. To keep individuals of the general public wellbeing it is fundamental for all individuals to do ordinary an activities of some kind or another. The individual from the general public ought to consistently participate in games and sports and different activity projects to guarantee advancement of actual wellness and acquire abilities in sports and games. The general public then again ought to give an adequate number of chances to its individuals with the goal that they might draw in themselves in exercises voluntarily and accordingly create or keep up with the degree of actual wellness. Except if there is improvement in the overall norm of wellbeing, greatness is sports can't move along. Actual Education and Sports exercises in instructive organizations ought to focus on wellbeing related and execution related regions to guarantee improvement of execution in aggressive games, similar to Asian Games and Olympic Games, where our nation is lingering and remained a long ways behind the nation like USA, Russia, China, Japan and U.K. Actual Education subsequently comprises in advancing a precise all-round improvement of person. Thus any association of Actual Training ought to begin with fostering an uplifting perspective and self-assurance among actual Teachers themselves and cause them to feel, Actual Instruction need not exist in that frame of mind of the schools/universities yet ought to stretch out itself to the study halls and become the concentration or essential issue of Education system. Thusly we will actually want to satisfy the quintessence of following line which is actually quite significant for person that is "In a sound body there carries on with a solid psyche."

References:

1. Dr. Sheel Dhar Dubey, (2022). "Physical Education And Sports: Current Status And Future Prospects In Educational System", Vol. XIII, No.2, Article No.26, pp. 222-227
2. Bailey, R. (2004). Evaluation the relationship between physical education, sport and social inclusion. *Educ Rev.* 56(3). Pg. 71-90.
3. Connor-Kuntz., Dummer. (1996). Teaching across the curriculum: language– enriched physical education for preschool children. *Adapted Physical Activity Quarterly.* Vol 13. Pg. 302-315.
4. Fox, K. (1996). Physical activity promotion and the active school. In Armstrong N. ed. *New Directions in Physical Education.* Cassell: London. UK. Pg. 94-109.
5. Gutin, B., Barbeau, P., Yin, Z. (2004). Exercise interventions for prevention of obesity and related disorders in youth. *Ouest* 56. Pg. 120-141.
6. Government of India. (1985). *National Plan for Physical Education,* Ministry of Education.
7. Gupta, S.P. (1990). *Report of the Committee on improvement in teachers training programme in physical education.* Published by UGC: New Delhi.
8. Deo, K.P. Singh. "Valedictory Address:, Physical fitness and sports in Universities of Delhi. Pg. 62-63.
9. Kamlesh, M.L. (1991). "Physical education in India Today and Tomorrow". published in *Trends and practices in physical Education in India.* friends publications: (India). Pg. 59.
10. Kirk, D. (1989). *Daily physical Education Research: a review and a critique.* *Physical Education Review.* 12. Pg. 21-30.
11. (1978). *Ministry of Education and Social Welfare, Reports 1977-78.* Government of India Press: New Delhi. Pg. 101.
12. Romance, T., Wiess, M., Bockoven, J. (1986). A program to promote moral development through elementary school physical education. *J Teach Phys. Edu.* 5. Pg. 126-136.
13. Shephard, R. (1997). Curricular physical activity and academic performance. *Pediatr Exerc Sci.* 9. Pg. 113-126.
14. Zeigler, E.f. (1979). "History of Physical Education and sports' Englewood cliffs. N.J. Prentice Halls Inc.
15. Stanley, W.O. (1969). *Physical Education: A movement Orientation.* Mc Graw-Hill Company of Canada Ltd.: Toronto.

दर्शन और साहित्य

प्रमोद पब्बर यादव

असिस्टेंट प्रोफेसर, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ

शोधसार:-

अक्सर जब साहित्य और दर्शन की बात करते हैं तो देखते हैं कि यह दोनों अलग-अलग क्षेत्र हैं। लेकिन जब हम दार्शनिक स्पर्श करने वाली किसी पुस्तक का अध्ययन करते हैं तो इन दोनों के बीच की दूरियां एवं सीमाएं लगभग धुंधली हो जाती हैं। जैसे उदाहरण के लिए हम साहित्य के लिए वोल्टेयर, रूसो या सात्र जैसे लेखकों के कार्यों का अध्ययन करते हैं। हालांकि इन कार्यों की सामग्री दार्शनिक है। इसलिए यह दर्शन संबंधित कार्य के अंतर्गत आता है। मोटे तौर पर देखा जाए तो दर्शनशास्त्र ज्ञान का अध्ययन करता है और साहित्य लिखित कार्य का अध्ययन करता है। जहां साहित्य कल्पना का सहारा लेता है वहीं दर्शन गैर कल्पना या सैद्धांतिक बात करता है। सैद्धांतिक अवधारणाएं उनका मुख्य क्षेत्र है जो दर्शनशास्त्र से संबंधित हैं। वहीं साहित्य कथा साहित्य चिंता का मुख्य क्षेत्र है। अंतर की बात करें तो दर्शन और साहित्य के बीच दर्शन मुख्य रूप से सैद्धांतिक अवधारणाओं से संबंधित है और कल्पना संबंधित है साहित्य से। यद्यपि साहित्य दर्शन अध्ययन के दो अलग-अलग विभाग हैं। फिर भी वह एक दूसरे से निकटता से और अत्यधिक संबंधित है। कभी-कभी देखा जाता है कि यह एक दूसरे से अलग नहीं दीख पड़ते हैं। जैसे जब हम किसी पुस्तक का अध्ययन करते हैं तो हमारे सामने कुछ ऐसे विचार आते हैं जो कल्पना के एक निश्चित पाठ में बुनकर प्रस्तावित होते हैं। इसलिए यह विचार और विचार पाठ की संपूर्णता को निर्धारित करते चलते हैं। इसके अलावा प्रत्येक साहित्यिक पाठ एक विचार आधारित पाठ भी है जो उत्तर की खोज में विचरता रहता है।

प्रस्तावना:-

मनुष्य के अंदर धरती की रचना और उसके आसपास के वातावरण के प्रति एक प्रकार का कुतुहल बना रहता है। मनुष्य के विचारवान होने के कारण उसके विचारों के फलस्वरूप साहित्य और दर्शन का आविर्भाव होता है। पुरातन काल में बहुतायत संस्कृतियों का विकास हुआ, समय बीतने के साथ कुछ और संस्कृतियों का विकास हुआ और कुछ में कुछ परिवर्तन भी आया। इतिहासकारों के अनुसार प्राचीन काल की बहुत सारी संस्कृति में ग्रीक संस्कृति और भारतीय संस्कृति मुख्य थी। अभी समकालीन में सिर्फ ग्रीक संस्कृति ही किताबें में रह गई, इसके अलावा भारतीय संस्कृति में आज भी पुरातन का दर्शन होता है। इन दो संस्कृतियों के दर्शन और साहित्य के बारे में हमें कुछ विचार प्राप्त होते हैं।

फिलोसोफी शब्द रोमन भाषा का शब्द है, फिलोसोफी में दो शब्दों का जुड़ाव देखने को मिलता है, Philos अर्थात (प्रेम) love और sophos अर्थात बुद्धि (wisdom)। फिलोसोफी शब्द का अर्थ भारत में विद्वानों ने दर्शन के साथ जोड़ा है। इसके अलावा भी फिलोसोफी शब्द आज अनेक अर्थ में व्यापक बना हुआ है। जिसको हम इस प्रकार देख सकते हैं-

:- study of the nature and meaning of the universe and human life...

संसार या मानव के जीवन से संबंधित बातों का अभ्यास करना वर्तमान शैक्षणिक व्यवस्था में डॉक्टर ऑफ फिलॉसफी की जो पदवी दी जाती है वह किसी भी विषय के गहरी अभ्यास द्वारा कुछ निष्कर्ष निकाले जाते हैं जो बाद में विद्यार्थियों को दी जाती है।

:- A set of belief or an attitude to life that guides behaviour.....

मनुष्य के अंदर हो रहे बदलाव और उसकी जीवन शैली को भी फिलोसोफी कहा जाता है।

:- A particular set or system of belief resulting from the research for knowledge about life and universe....

विद्वानों ने जीवन और जगत के बारे में चिंतन करके कुछ परिणाम निकाले हैं, वह समाज में भी मान्य किया जाता है। उसी नज़र को दर्शन कहते हैं। वर्तमान काल के विविध प्रकार के धर्म इसी दर्शन के परिणाम हैं। इन सभी व्याख्याओं के केंद्र में मनुष्य का जीवन दिखाई देता है।

विश्लेषण:-

भारतीय दर्शन-

पश्चिमी दर्शन से अलग भारतीय दर्शन को देखा जा सकता है। भारतीय दर्शन को शास्त्रों में प्रसिद्ध दर्शन के रूप में जाना जाता है। भारतीय दर्शनों का दर्शन निरक्षर मानव के बोलचाल में दिखाई देता है। समय समय पर लोक भाषाओं में विद्वानों ने भारतीय दर्शन को दिखाने का काम किया है। जो लोकगीत, कहावतें ,और लोककथा इत्यादि के रूप में लोक भाषाओं के माध्यम से अभिव्यक्त होता है। हजारों वर्षों पुराना भारतीय दर्शन का इतिहास जिसका मुख्य उद्देश्य वास्तविक ज्ञान के साथ मोक्ष के रूप में रहा है। भारतीय दर्शन संस्कृत, पालि और प्रकृत से लेकर मध्यकालीन भारतीय भाषा अर्थात भक्तिकालीन भाषा सभी में बदलाव होता रहा है। जिसके अंतर्गत ज्ञान के साथ-साथ आचरण को भी महत्व मिला भारतीय दर्शनों में बौद्धिकता के साथ मानवीय विचारों का भी सामंजस्य देखा जाता है।

वैदिक तथा श्रमण परंपरा भारतीय दर्शन की यह दो मुख्य परंपराएं हैं। इन दोनों दर्शनों में आत्मा का साधारणीकरण दिखाई देता है। इसके अलावा इन दर्शनों में पुनर्जन्म की अवधारणा का भी समावेश है। धर्म, काम, अर्थ, मोक्ष पुरुषार्थ एवं कर्मवाद का विचार भी इस भारतीय दर्शन में किया गया है। दोनों परंपराएं आस्तिक मानी गई है इसके बाद भी भारत में नास्तिक दर्शन एवं चार्वाक दर्शन का भी उल्लेख मिलता है। जो पुनर्जन्म और ईश्वर के अस्तित्व की बात का विरोध करता है।

आधुनिक दर्शन का मूल ग्रीक संस्कृति:-

फिलोसोफी शब्द ग्रीक संस्कृति से आया है। इसका समय काल ईसा पूर्व 624 से ईसा पूर्व 546 माना जाता है। आधुनिक फिलासफी के प्रवर्तक थेल्स को माना जाता है जिसने समकालीन रूढ़ रोमन मान्यता का विरोध किया था। इसके बाद प्लेटो, अरस्तु, एरिस्टोटल इत्यादि दार्शनिक हुए। आधुनिक दार्शनिक में बेकन, देवकार्य, कांट इत्यादि का समावेश होता है। पश्चिमी दर्शन का मुख्य उद्देश्य सत्य की खोज करना है। पश्चिमी दर्शन ग्रीक, जर्मन, फ्रेंच, अंग्रेजी इतिहास भाषा में देखने को मिलता है जिसके अंतर्गत विज्ञान का महत्व मुख्य रूप से देखा जाता है। भाषा और विचार को कमतर करके घटना को बौद्धिक संदर्भ के साथ केंद्र में रखा गया ।

भारतीय साहित्य:-

भारतीय साहित्य में पुरातन काल के बहुत से ऐसे ग्रंथ प्राप्त होते हैं जिसके अंतर्गत साहित्य की व्याख्या और उसके प्रकार की समीक्षा की गई है। साहित्य को काव्य के रूप में प्राचीन साहित्यकारों ने वर्णित किया है।

तद् (काव्यं) अदोषो शब्दार्थो सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि ॥ काव्यप्रकाश प्र. उल्लास
जो दोषरहित है, गुणयुक्त है, वैसे शब्द और अर्थ काव्य है, वह अलंकृत भी हो सकता है।
हेमचन्द्राचार्य ने भी काव्यानुशासन में कहा है की -

अदोषो सगुणो सालंकारौ च शब्दार्थो काव्यम्।

इन संदर्भ से भारतीय साहित्य का पर्याय काव्य कहा गया है।

राजशेखर द्वारा रचित कर्पूरमंजरी ग्रन्थ में श्लोक के द्वारा साहित्य की व्याख्या इस प्रकार दी गयी है ।

अत्यविसेसा ते चैव सदा तेचैव परिणमन्ता वि।

उत्तिविसेसो कव्वो भासा जा हउ सा होदु।।

राजशेखरचित्रपूरमंजरी

उक्तिविशेष काव्य अर्थ साहित्य है, जिसमें अर्थ मुख्य रहता है, शब्द परिवर्तित होते रहते हैं, भाषा कोई भी हो सकती है।

भारतीय दार्शनिक साहित्य में कुछ अन्वेषित प्रमुख दर्शन:-

भारत की प्राचीन वैदिक परंपरा के अंतर्गत ग्रंथों में छह प्रकार के दर्शन का वर्णन दिखाई देता है। अलग-अलग समय में अन्य दर्शनों का समावेश किया गया।

१. वेदांत दर्शन-वेदांत दर्शन पृथ्वी, वायु, जल, आकाश, अग्नि इन पंच महाभूत के साथ ब्रह्म तत्व का विचार इस दर्शन में देखने को मिलता है। जिसके प्रवर्तक बादरायण कहे जाते हैं।

२. वैशेषिक दर्शन - यह दर्शन विश्व के निर्माण में गुण, क्रिया, सामान्य, विशेष, समवाय, द्रव्य एवं अभाव इन सात तत्वों का विचार किया गया है। इस दर्शन के प्रवर्तक कणाद हैं।

३. न्याय दर्शन-यह दर्शन ज्ञान एवं तत्व को मोक्ष का हेतु मानता है, इसमें विभिन्न तर्कों के उपयोग से बौद्धिक तत्व प्राप्त होता है। गौतमऋषि इस दर्शन के प्रवर्तक हैं।

४. जैमिनीय दर्शन- यह सिद्धांत ज्ञान के साथ वैदिक यज्ञादि कर्मकांड का समर्थन करता है। जैमिनी ऋषि इस दर्शन के प्रवर्तक हैं।

५. सांख्य दर्शन -यह दर्शन सत्त्व, रजस् तमस, 5 इन्द्रिय इत्यादि 25 तत्वों का पक्ष लेता है। इस दर्शन के प्रवर्तक कपिल मुनि हैं

६. योग दर्शन -यह दर्शन मन, वचन, काया (शरीर) के नियम से मोक्षप्राप्ति का समर्थन करता है। वर्तमान में इस दर्शन का कायिक तत्व आज समग्र विश्व में प्रचलित है। पतंजलि मुनि इस दर्शन के प्रवर्तक हैं।

समयानुसार इस में जैन एवं बौद्ध दर्शनों का भी समावेश होता है।

७, जैन दर्शन-यह दर्शन वैदिक कर्मकाण्ड के अंतर्गत हिंसा का विरोध करता है, श्रमण परम्परा के इस दर्शन के प्रवर्तक महावीर स्वामी को माना जाता है ।

८. बौद्ध दर्शन-

यह दर्शन क्षणिकता की बात करता है, वैदिक विचारों का विरोध करता है। इस दर्शन के प्रवर्तक तथागत बुद्ध हैं ।

बदलते समय पर पूर्वोक्त दर्शनों की व्याख्या और स्वरूप अनेक ग्रन्थों में प्राप्त होती है। जो इस प्रकार है ।

भारतीय दर्शन संबंधी (प्राचीन) साहित्य
षड्दर्शन समुच्चय (हरिभद्रसूरि) 7वीं सदी
सर्वसिद्धांत प्रवेशक जैन मुनि वि.सं. 1201

षड्दर्शनविचार जिनदत्तसूरि, 66 श्लोक शास्त्र

सर्वसिद्धान्तसंग्रह शंकर आचार्य, 14 दर्शन का निरूपण

• सर्वदर्शनसंग्रह सायणाचार्य माधव, 14वीं शताब्दी 16 दर्शन

मेरुतुंग मुनि द्वारा रचित षड्दर्शननिर्णय, मधुसूदन सरस्वतीरचित प्रस्थानभेद, अज्ञातकृत लघुषड्दर्शनसमुच्चय, सर्वगतसंग्रह, षड्दर्शनी सिद्धांतसंग्रह

सर्वदर्शनकौमुदी दामोदर महापात्र, पाश्चात्य दर्शनों का समावेश

सर्वदर्शन कौमुदी माधवसरस्वती 14वीं सदी का अंत, वैदिक के 6 दर्शन, अवैदिक 3 दर्शन (जैन, बौद्ध, चार्वाक)

षड्दर्शन समुच्चय - राजशेखर मुनि 14 वीं सदी, हरिभद्रसूरि का अनुकरण, (योग का दर्शन के रूप में स्वीकार)

भारतीय दर्शनों का विस्तार पाश्चात्य दर्शनों से अधिक विस्तृत और सुसंस्कृत है। भारत में अलग-अलग दर्शनों की उत्पत्ति हुई। इन दर्शनों में परस्पर खंडन भी देखा गया। अलग-अलग समय में इन दर्शनों का समाज में प्रभाव भी देखा गया और इसके अलावा विचारों का आदान-प्रदान भी होता रहा है। और इन सभी दर्शनों का प्रभाव भारतीय जनजीवन पर पड़ता रहा। दर्शन की एक ही मान्यता भारत की अनेक बोलियों में प्रकट होती है। उसके मूल में भारतीय साहित्यकार दिखाई देते हैं। साहित्य के द्वारा दर्शनों का प्रदर्शन किया जाता है। लेकिन उसके सिद्धांत अनुभव से प्राप्त होते हैं। पहले के आचार्य उन्हें अपने अनुभव का निचोड़ साहित्य के द्वारा दर्शन समाज में प्रचलित करने का कार्य किया।

प्राचीन भारतीय साहित्य के अनुसार दो प्रकार के काव्य होते हैं।

1-दृश्य

2-श्रव्य

• दृश्य -नाटक, सट्टक आदि दृश्य काव्य।

• श्रव्य- गद्य, पद्य, चंपू, महाकाव्य, खंडकाव्य, मुक्तक, कथा इत्यादि ।

इन दोनों प्रकारों में छंद, अलंकार, रस इत्यादि की विभावना की जाती है। जो साहित्य को प्रभावकारी बनाता है। इसके उपरांत टीका, चूर्णि, निर्युक्ति, भाष्य, बालावबोध इत्यादि समीक्षा (विवरण) साहित्य भी प्राचीन एवं मध्यकालीन भारतीय साहित्य में विपुल मात्रा में प्राप्त होती है।

आधुनिक साहित्य में पाश्चात्य साहित्य का असर देखा जाता है। जिसके अनुसार आधुनिक विश्व का साहित्य रचा जा रहा है। इस साहित्य में कविता, उपन्यास, कथा, आत्मकथा, नाटक, निबंध, व्यक्तिचित्र इत्यादि विविध प्रकार है। इसके उपरांत आलोचनात्मक समीक्षा, व्यंग्य, अहेवाल, प्रवासवर्णन इत्यादि विवरण साहित्य में है।

भारतीय साहित्य एवं दर्शन के सामंजस्य के कुछ उदाहरण

दर्शन का निरूपण सामान्य मनुष्य को रुचता नहीं है। सामान्य मनुष्य को तत्त्वज्ञान उसकी भाषा में गेय स्वरूप में विद्वानों ने प्रस्तुत किया है। ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति वेदांत दर्शन का मुख्य विचार है जिस का अंश हमें कबीर के काव्य में इस प्रकार प्राप्त होता है।

लाली मेरे लाल की जित देखों तित लाल ।

लाली देखन में गयी मैं भी हो गयी लाल ॥

-कबीर

भगवान महावीर ने उत्तराध्ययनसूत्र में बाह्ययुद्ध का निषेध करके अपने आत्मा के साथ युद्ध करने की बात कही है।

अप्पाणमेव जुज्झाहि किं तु जुज्झेन बज्जाओ।

उत्तर सूत्र

• आत्मा के साथ ही युद्ध कर, बाह्ययुद्ध से क्या ।

इसी बात को जैनाचार्य आनंदघनजी ने इस प्रकार कही है।

• आप ही बाजी, आप ही बाजीगर, आप गुरु आप चेला । -आनंदघन

दर्शनों में मनुष्य केंद्र में है, मनुष्य के विकास को ध्यान में रखकर ही विचार किया गया है। दर्शनों में प्राप्त विचार विद्वानों के अनुभव से युक्त होता है। कुछ विचार प्रायः सभी मनुष्य के अनुभव में भी आते हैं अनायास ही साहित्य में दर्शन प्रकट हो जाता है, महावीरस्वामी के द्वारा कही गई यह बात प्रसिद्ध भारतीय गीतकार गुलज़ार के गीत में भी व्यक्त होता है।

दूसरो की जय से पहले खुद को जय करें। -गुलज़ार

गुलज़ार का यह गीत हिन्दी फिल्म के माध्यम से लोकप्रिय हुआ। आज भी प्रार्थना के रूप में यह गीत गाया जाता है। जिसमें दर्शन की बात स्पष्ट रूप से दिखाई देती है ।

पाश्चात्य शब्द फिलोसोफी में प्रेम और बुद्धि का समन्वय किया गया है । जिसमें मानवता और विज्ञान का समन्वय हुआ है। प्राकृत मुक्तक संग्रह वजालगंग में प्रेम के वास्तविक स्वरूप का निरूपण इस प्रकार से हुआ है।

दिठे वि हु होइ सुहं जइत वि न पावन्ति अंगसंगाइं।

दूरदियो वि चंदो सुनिब्वुइ कुंड कुमुयानं॥ -नेहवज्जा

दर्शन मात्र से ही किसी जीव को सुख मिलता है, अंगों का समागम प्रेम नहीं है, दूर रहे हुए चंद्रमा के दर्शन मात्र से कुमुद विकसित होता है।

समाज में अंगसंगम को प्रेम माना जाता है, किंतु यह प्रेम का संकुचित स्वरूप है। मुक्तक में संपूर्ण प्रेम का दर्शन चंद्र और कुमुद का उदाहरण दिया गया है। इसी बात को गुलज़ार के प्रसिद्ध गीत में देखा जा सकता है।।

होठों से होठ मिले न भले चाहे मिले न बांहे बांहो से ।

दो दिन जिन्दा रह सकते हैं चाहत की भरी निगाहों से।।

समकालीन संसार में अलग-अलग धर्मों के अनुयायी के बीच अपने मत की प्रसिद्धि के लिए अन्य मत का खंडन करते हैं, और यह विवाद हिंसा में बदल जाता है। जो अमानवीय है। सभी धर्मों में मानवता के तत्व की

बात है, जो सभी धर्म में समान है, उस को व्यक्त करके विवाद को दूर करके मानवता की प्रतिष्ठा भी साहित्य में प्राप्त होती है। बारहवीं सदी के जैनाचार्य हेमचंद्राचार्य ने यह बात इस प्रकार कही है-

भवबिजांकुरजनना रागद्य क्षयमुपागता यस्य।

ब्रह्मा वा विष्णुर्व हरो जिनो वा नमस्तस्मै।

महादेव स्तोत्र हेमचंद्राचार्य भवबिज को उत्पन्न करने वाले रागादि (दोष) को नष्ट कर दिया गया है, वह ब्रह्मा हो, विष्णु हो, महादेव हो या जिन हो, नमस्कार हो।

अन्य जैनाचार्य आनंदघन ने भी अपने समय के अनुसार इस ईश्वर के नाम के विरोध को छोड़ने को कहते हैं।

राम कहो रहमान कहो कोउ कान्ह कहो महादेव री।

पारसनाथ कहो कोउ ब्रह्मा सयल ब्रह्म सयमेव री।।

ईश्वर के नाम की टकराहट व्यर्थ है, राग-द्वेष आदि दोष रहित आत्मा ही परमात्मारूप है।

भारतीय साहित्य में कथासाहित्य प्रचुर मात्रा में उपलब्ध है, भारत की कथाएं संपूर्ण विश्व में प्रसिद्ध हुई हैं। विश्व प्रसिद्ध अनेक कथाओं का मूल भारत में है। यूरोप की कथा सिन्ड्रेला का प्राचीन कथा घटक प्राचीन प्राकृत ग्रन्थ आरामसोहा कहा में प्राप्त होता है, अरेबियन नाइट्स का भी कथाघटक प्राचीन जैन ग्रन्थ में देखने को मिलता है। कथा दृष्टांत के माध्यम से कठिन पदार्थ को सरलता से समझाया जा सकता है।

कोई भी वस्तु या घटना का समग्र स्वरूप एक दृष्टि से नहीं किया जा सकता है। उसको देखने की विभिन्न दृष्टिकोण होते हैं। इस विषय में हाथी और छह अंधे की कथा दृष्टि की भिन्नता का सुंदर दृष्टांत है।

1. हाथी का उदाहरण- भारतीय दृष्टि, अनेकान्त मत

एक गांव में 6 अंधे व्यक्ति थे। उस गांव में पहली बार हाथी आया। अंधे वहां गये। प्रत्येक अंधा व्यक्ति हाथी के एक एक अंग के पास खड़ा हो गया। पहला अंधा हाथी की सूंड को पकड़कर खड़ा था उसने कहा कि हाथी मोटी रस्सी जैसा है।

दूसरा हाथी के कान पकड़कर खड़ा था, उसने कहा की हाथी पंखे जैसा है। तीसरा हाथी के दांत पकड़े रहा था, उसने कहा हाथी नाल के जैसा है। चौथा हाथी का पेट पकड़ कर खड़ा था उसके अनुसार हाथी दीवार की तरह था।

पांचवां हाथी के पैर पकड़ कर खड़ा था, उसके मतानुसार हाथी खंभे जैसा है। छठा हाथी की पूंछ पकड़ कर खड़ा था, उसने कहा की हाथी पतली डोरी जैसा है।

उन छह अंधों का बात सच थी, लेकिन वह अंधे हाथी का संपूर्ण रूप बात नहीं सके। सभी के निर्णय का मेल करके हाथी का वर्णन पूर्ण होता है। इस प्रकार कोई भी घटना के विविध मायने हो सकते हैं बुद्धिमान व्यक्ति उन सभी मायनों का अभ्यास करके हितकारी पहलू का चयन करता है। एक दार्शनिक (फिलोसोफर) की दृष्टि भी इसी प्रकार की होनी चाहिए।

2. मध्यस्थ दृष्टि- चारिसंजीविनीचार कथा

दो सखी सुखदुख की बात कर रही थी। एक ने कहा की मेरा पति मेरे वश में नहीं हैं, अन्य सखी ने कहा की मेरे पास एक औषधि है, जिसको खाने से मनुष्य बैल बन जाता है, भविष्य का विचार किये बिना उस पत्नी ने औषधि लेकर अपने पति को खिलाई उसका पति बैल बन गया। अब थोड़े समय में वह पत्नी को पश्चाताप हुआ, अब सहेली को मनुष्य बनाने की औषधि देने को कहा। उसके पास वैसी औषधि नहीं थी। अब दुखी पत्नी

हररोज बैल को चराने के लिये जंगल जाती थी, एक बार जंगल में आये हुए देव-देवी के संवाद को सुना । देव ने बैल को मनुष्य बनाने की औषधि का स्वरूप और स्थल बताया । उस पत्नी ने वह बात सुनी । परंतु उस औषधि का विस्मरण हो गया । अब वह जंगल में गई, और जंगल में स्थित अनेक वनस्पति को चराने लगी कभी तो वह वनस्पती बैल के खाने में आ जायेगी इसी विश्वास से वह हर जगह उसे चराती रही और सही में कुछ दिनों बाद उसका पति फिर से मनुष्य हो गया ।

इस कथा का सार यही है की यदि कोई व्यक्ति आप के मत से सहमत नहीं है, तो उसके प्रति क्रोध नहीं करना चाहिए, परन्तु मध्यस्थ दृष्टि रखनी चाहिए । जंगल के बैल के खाने में जब औषधि आयेगी वह मनुष्य बन जायेगा, उसी तरह विरोधी व्यक्ति का नसीब होगा तब वह सत्यधर्म को स्वीकार करेगा और उसका भी हित होगा। ऐसा मानकर उसके प्रति हितबुद्धि रखना विद्वानों का कर्तव्य है।

निष्कर्ष:-

प्राचीन साहित्य में वैविध्य होते हुए भी आधुनिक भारतीय साहित्यकार पाश्चात्य साहित्यकारों के विचारों से प्रभावित हो कर साहित्य की रचना करने लगे । और आज भी करते हैं। आज बहुत से पश्चिमी संशोधक भारतीय साहित्य के ऊपर संशोधन कार्य करते हैं, लेकिन भारतीय संशोधक इन के प्रति उदासीन हैं । उस में आशा का किरण नयी शिक्षा नीति बन सकती है। जिस में प्राचीन साहित्य के संशोधन एवं संवर्धन का विचार किया गया है। विश्व गुरु बनने के लिए भारतीय संशोधक को इस पहल को अमल में लाना आवश्यक है। दर्शन और साहित्य के बीच की सीमाएं हमेशा धुंधली होती हैं। लेकिन कुछ सामग्री अत्यधिक दार्शनिक और विचारोत्तेजक होती हैं। यह समझना बहुत जरूरी हो जाता है कि इतिहास में कुछ प्रमुख दार्शनिक आंदोलन को साहित्य के माध्यम से ही दुनिया के सामने लाया गया था। जैसे अस्तित्ववाद, निरर्थकता और शून्यवाद।

संदर्भ ग्रन्थ सूची

- १.नान्दि टी.एस., अनुवाद, काव्यानुशासन, प्रकाशन एल. डी. इन्डोलोजी, अहमदाबाद, एल. डी. सीरीज ग्रंथ. 123
- २.सत्यव्रतसिंह, व्याख्याकार, मम्मटाचार्यरचितकाव्यप्रकाश, प्रकाशन-चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।
- ३.शाह नगीन, अनुवादक, भारतीय तत्वज्ञान, प्रकाशन 108 तीर्थदर्शन भवन ट्रस्ट, मुंबई

इस्मत चुगताई की कहानी 'लिहाफ़' में सुंदरता और यौनिकता: नारीवादी पक्ष

गुरपिंदर कुमार

सेंटर फॉर वुमेन स्टडीज, इलाहाबाद विश्वविद्यालय, प्रयागराज

शोध-सारांश

नारीवादी परिप्रेक्ष्य में, यह शोध पत्र जेंडर-भेदभाव को रेखांकित करेगा जो भारत में पुरुष प्रधान परिवारों में पाया जाता है। यह उर्दू कथा साहित्य के अग्रदूतों में से एक, इस्मत चुगताई के लेखन में खुलकर प्रस्तुत किया गया है, जो बीसवीं शताब्दी की सबसे साहसी लेखिका थीं। अक्सर नारीवादी लेखिका के रूप में जानी जाने वाली चुगताई स्त्री यौनिकता को उजागर करती हैं। यह शोध पत्र विशेष रूप से लिहाफ़ कहानी की नायिका बेगम जान की दुखद पीड़ा को सामने लाता है, जो मुस्लिम परंपराओं और संस्कृति के क्षेत्र में रहती है, उसकी मनोवैज्ञानिक पीड़ा न केवल एक स्त्री के लिए अलगाव के विषय की पड़ताल करती है। बल्कि वंचित और गरीब स्त्रियों के पूरे समुदाय, जिन्हें अपने जीवन के पथ में हर कदम पर संस्कृति और परंपरा का सामना करना पड़ता है। यह एक ऐसी स्त्री की आवाज़ की खोज करती है, जिसे उसके परिवार में बेजबान माना जाता है। कुल मिलाकर, शोध पत्र का उद्देश्य यौनिकता को समाज में हाशिये पर और अधीनस्थ स्त्री की पहचान के एक हिस्से के रूप में प्रस्तुत करना है, जो मुक्ति के लिए निरंतर प्रयास करती रहती है। यह शोध पत्र समलैंगिक संबंध को एक स्त्री के लिए आत्म-पहचान के विषय के रूप में दर्शाता है तथा यह व्यक्त करता है कि कैसे एक स्त्री अपने घर के परिसर से बाहर आए बिना तथा किसी पुरुष के बिना अपनी यौन इच्छा को पूरा करती है और वह खुद को मनोवैज्ञानिक रूप से संतुष्ट भी पाती है। यह शोध पत्र जेंडर और संस्कृति की एजेंसी के बीच घनिष्ठ संबंध को प्रदर्शित करने का एक प्रयास है जैसा कि उर्दू कथा साहित्य की पहली नारीवादी लेखिका इस्मत चुगताई की कहानी लिहाफ़ में दर्शाया गया है। सबसे पहले, यह शोध पत्र नारीवादी परिप्रेक्ष्य के चिंतन को पकड़ने की कोशिश करेगा, जिसमें निश्चित रूप से स्त्री की पहचान के अर्थ पर सवाल उठाएगा तथा पितृसत्तात्मक विचारधारा में स्त्री के अनुभवों के माध्यम से, यह यौनिकता के अर्थ के साथ-साथ आत्मानुभूति के संबंध का भी पता लगाएगा।

मूल-शब्द: यौनिकता, जेंडर, नारीवाद, चेतना, समलैंगिक

भूमिका

सिमोन द बोउआर का एक बड़ा ही प्रसिद्ध कथन है, “स्त्री पैदा नहीं होती, बल्कि बना दी जाती है”। स्त्री और पुरुष दोनों ही होमोसेपियंस हैं और ऐसे ही पैदा होते हैं। प्रकृति ने स्त्री को स्तन और गर्भ दो विशेषतायें दी हैं, जो स्त्री को पुरुष से भिन्न करती है। यह प्रकृति प्रदत्त विविधता है। सेक्स प्राकृतिक है लेकिन जेंडर सामाजिक-सांस्कृतिक और मानव निर्मित है। यह अंतर प्रकृति और पोषण शब्दों पर आधारित है। इस कारण पुरुष को शक्ति, ताकत, और वर्चस्व का पर्याय माना जाता है जबकि स्त्री को सुंदर, सौंदर्य, नाजुक और कोमल जैसे शब्दों तक ही सीमित रखा जाता है। सिमोन मानती है कि स्त्रियों और पुरुषों के बीच कुछ मामूली शारीरिक और जैविक अंतर हैं। वास्तव में, सिमोन यौन अंतर को भी स्वीकार करती हैं, लेकिन यह स्वीकार नहीं करती कि

स्त्रियों और पुरुषों के बीच इन मतभेदों का मूल्यांकन स्त्रियों के उत्पीड़न और पितृसत्तात्मक समाज में दोगम दर्जे के नागरिकों के रूप में उनकी पारंपरिक स्थिति को उचित ठहराना चाहिए (टिड 2007)। यह जेंडर स्वरूप सामाजिक-सांस्कृतिक व्यवहार में स्त्रियों पर अधिक प्रतिबंध लगाता है, और उन्हें प्रजनन में अधीनस्थ, ध्वनिहीन सहायक बनाता है। बटलर और सिमोन दोनों इस बात पर जोर देते हैं कि जेंडर एक ऐसी प्रक्रिया है जिसकी न तो उत्पत्ति है और न ही अंत, इसलिए यह कुछ ऐसा है जो हम हैं के बजाय करते हैं। बटलर का दावा है कि जेंडर एक विमर्शात्मक रचना है, न कि एक प्राकृतिक तथ्य, जो कि उत्पन्न होता है, (सलीह 2007)। मैट्रिक्स शब्द का उपयोग करके, बटलर ने जेंडर को एक संरचना, साँचा या ग्रिड के रूप में चित्रित किया है, जिसमें विषय ढालना है। दूसरी लहर की नारीवादी केट मिलेट ने टिप्पणी की है कि जेंडर एक मनोवैज्ञानिक अवधारणा है, जो सांस्कृतिक रूप से अर्जित यौन पहचान को संदर्भित करती है (दत्ता 2011)। जेंडर भेद प्राकृतिक नहीं है बल्कि वे समाज के सांस्कृतिक घटकों द्वारा निर्मित होते हैं। बच्चों के जन्म के समय से ही उनकी दुनिया जेंडर संबंधी भूमिकाओं के हिसाब से तैयार हो जाती है। जैसे-जैसे हम बड़े होते हैं, पुरुषत्व और स्त्रीत्व के विचार हमारे अपने बारे में सोचने के तरीके में केंद्रीय हो जाते हैं। ऐलिस मुनरो के उपन्यास, *लाइव्स ऑफ गर्ल्स एंड वीमेन* में, डेल जॉर्डन नामक कथाकार न्यूयॉर्क के एक मनोचिकित्सक द्वारा लिखे गए एक लेख से आश्चर्यचकित है जो स्पष्ट रूप से लिंगों के बीच भेदभाव की ओर इशारा करता है। उनके अनुसार पूर्णिमा को देखकर, लड़का ब्रह्मांड, उसकी विशालता और रहस्य के बारे में सोचता है तथा लड़की सोचती है, मुझे अपने बाल धोने चाहिए (मुनरो 1971)। नारीवादी चेतना से हमारा तात्पर्य इस पुरुष-शासित समाज में आधुनिक आंदोलन के प्रति जागरूकता से है, जहाँ सभी मूल्य पुरुष-उन्मुख हैं। नारीवाद बनाम कट्टरपंथी नारीवाद पितृसत्ता और अन्य सामाजिक प्रणालियों के खिलाफ एक आंदोलन के रूप में उत्पन्न हुआ जो एक समूह के दूसरे पर वर्चस्व को कायम रखता है। स्त्री मुक्ति के एक घटक के रूप में, यह स्त्रियों के लिए यौन अधिकारों का समर्थन करता है। यह स्त्रियों की मुक्ति के साधनों में योगदान देने वाले कारकों पर प्रकाश डालता है। इस बिंदु पर, समलैंगिक नारीवाद का विचार है कि, यदि स्त्रियां पुरुषों के साथ यौन संबंध बनाना जारी रखती हैं, तो वे हमेशा दमनकारी विषमलैंगिक बंधन में रहेंगी। इसलिए, उनके लिए स्त्रियों के बीच यौन प्रेम के सिद्धांत पर आधारित अलग समुदाय बनाना बेहतर है। (मित्तपल्ली 2007)

समलैंगिकता और उत्पीड़न

समलैंगिकता के प्रति स्मिथ का कहना है कि समलैंगिकता का इतिहास इस प्रकार काल्पनिक आंकड़ों का इतिहास है, जिसे सकारात्मक संदेशों के साथ पुनः विनियोजित और पुनः व्यक्त किया जा सकता है। स्मिथ समझाते हैं कि समलैंगिक व्यवहार विभिन्न संस्कृतियों और विभिन्न ऐतिहासिक कालों के माध्यम से सांस्कृतिक रूप से निर्दिष्ट और काफी भिन्न होते हैं। शारीरिक कृत्य समान हो सकते हैं, लेकिन उनके सामाजिक निहितार्थ अक्सर गहराई से भिन्न होते हैं। समलैंगिक व्यवहार महत्वपूर्ण परिवर्तन को चिह्नित करता है, क्योंकि इसने सामाजिक टिप्पणियों और अटकलों का एक नया विषय प्रदान किया, और क्योंकि इसने आत्म-अभिव्यक्ति के नए तरीकों की संभावना को भी खोल दिया। (स्मिथ 2005) विटिंग का दावा है कि लेस्बियन (समलैंगिक) एक ऐसी अवधारणा है जो सेक्स की श्रेणियों से परे है और एक सामाजिक व्यवस्था के रूप में विषमलैंगिकता के विनाश का आह्वान करती है, बटलर का तर्क है कि सेक्स और जेंडर का निर्माण विवेकपूर्ण है और वार्तालाप से परे निहित स्वतंत्रता की ऐसी कोई स्थिति नहीं है। लेकिन एड्रिएन रिच ने इसे अनिवार्य

विषमलैंगिकता कहा है - वह प्रमुख क्रम जिसमें पुरुषों और स्त्रियों को विषमलैंगिक होने की आवश्यकता होती है या यहां तक कि उन्हें मजबूर भी किया जाता है। प्रतिष्ठित अमेरिकी समलैंगिक नारीवादी एड्रिएन रिच, स्त्रियों के प्रति शत्रुतापूर्ण विषमलैंगिक संस्थानों को खत्म करने के लिए इस नए आदेश (समलैंगिकता) को स्थापित करने की आवश्यकता पर जोर देती हैं। वह आगे मानती हैं कि अगर जीवन हमें अधूरेपन के भूत से रूबरू कराता है, तो यह हमारे लिए महान संभावनाओं के द्वार भी खोलता है। (मित्तपल्ली 2007) इस बिंदु पर लिहाफ़ में बेगम जान की कहानी सुनाते हुए इस्मत चुगताई निश्चित रूप से सामाजिक चेतना में यौनिक भेदभाव के सवाल को बेबाकी से उठाती हैं। सामाजिक और अस्तित्व संबंधी वास्तविकताओं के अन्य आयामों की खोज करते हुए, वह जेंडर और यौन-संघर्षों की कल्पनाओं में अपनी नई स्त्री के विचार की खोज करती है, जहां पितृसत्ता पुरुष के पदानुक्रम और स्त्री की दमनकारी यौनिकता को वैध बनाते हुए जेंडर अवधारणा का पोषण करती है। स्त्री लेखिका के लिए यह महत्वाकांक्षा इस खतरनाक संभावना को दर्शाती है कि पुरुष उसकी यौन रूप से आकर्षक और स्त्रीहीन आलोचना करेंगे (दत्ता 2011)। *द लॉफ ऑफ द मेडुसा* में फ्रांसीसी दार्शनिक हेलेन सिकसस स्त्रियों से आग्रह करती हैं कि स्त्रियों को खुद लिखना होगा, स्त्रियों के बारे में लिखना होगा और स्त्रियों को लेखन की ओर लाना होगा, जहां से उन्हें समान कारणों से, समान कानून द्वारा, समान घातक लक्ष्य के साथ अपने शरीर की तरह ही हिंसक तरीके से दूर किया गया है। (हेलेन 1976) इस्मत चुगताई के उपन्यास और लघु कथाएँ घर को स्त्रियों के लिए उत्पीड़न के असंख्य रूपों और उत्तर भारत में परिवार के समकालीन मुस्लिम आदर्शों के उल्लंघन के स्थल के रूप में चित्रित करती हैं। ऐसा करके चुगताई ने मुस्लिम राष्ट्रवाद के केंद्रीय सिद्धांत, मुस्लिम संस्कृति और सदाचार के संरक्षण के साधन के रूप में परिवार के विचार को चुनौती दी है। सुधार दृष्टिकोण की एक सामाजिक-राजनीतिक आलोचना, चुगताई का काम उन तरीकों का जवाब देता है जिसमें मुस्लिम गृहिणी के व्यवहार का इस्तेमाल भारत-मुस्लिम संस्कृति पर हिंदू और ब्रिटिश औपनिवेशिक अतिक्रमण का खंडन करने के लिए किया गया था। (राजकुमार 2008) चुगताई स्वयं स्वीकार करती हैं कि पर्दा मुझ पर पहले ही लागू हो चुका था, लेकिन मेरी जीभ नंगी तलवार थी। कोई भी इसे रोक नहीं सकता था (चुगताई 2000)। ताहिरा नकवी के अनुसार, इस्मत निःस्वार्थ नारीवादी थीं। इस्मत वे सभी चीजें कर रही थीं जिनकी हम कल्पना करते हैं कि नारीवादी या जो स्त्री वास्तव में स्वतंत्र हैं (करेंगी) लेकिन उन्होंने सोचा नहीं था कि वह कुछ असाधारण कर रही हैं। वह ऐसी ही थी, वह किसी भी मंच पर रिश्ते, पुरुष, प्यार, सेक्स, धर्म और परंपराओं पर अपने विचार व्यक्त करने से कभी नहीं कतराती थीं। जेंडर एक ऐसा मुद्दा था जिसे चुगताई ने अच्छी तरह से सुलझाया। लिहाफ़ स्त्रियों की पहचान के बारे में आत्म चेतना के मुद्दे को उजागर करता है। लिहाफ़ यौनिकता पहचान की खोज में एक केंद्रीय स्थान रखती है, तथा विषयगत और औपचारिक रूप से कई महत्वपूर्ण तरीकों से कार्य करती है। स्वयं की लड़ाई में आवश्यक ताकत और अपनी जड़ की खोज की यात्रा को लिहाफ़ में स्पष्ट रूप से दर्शाया गया है। सांस्कृतिक विरासत और पितृसत्तात्मक विचारधारा भी कहानी में मुख्य कारकों के रूप में मौजूद है जैसे- बेगम जान से शादी करने के बाद, उसने उसे घर में रखे सामान की तरह उसे भूला दिया। कमज़ोर, खूबसूरत बेगम पीड़ा भरे अकेलेपन में बर्बाद हो गईं। किसी को नहीं पता था कि बेगम जान की जिंदगी कब शुरू हुई, क्या तब जब उसने पैदा होने की गलती की थी या जब वह नवाब के घर उनकी दुल्हन बनकर आई थी। (चुगताई 2009) इस्मत चुगताई एक स्त्री की जिंदगी को संभालने की कोशिश करती हैं, जो कोई आसान काम नहीं है। लिहाफ़ वह कहानी है जो एक लेखिका और एक इंसान के रूप में उनकी भूमिका और महत्व पर

लेखकों की राय की पुष्टि करती है। उनकी रचनाओं की अनुवादक ताहिरा नकवी कहती हैं कि उन्होंने नारीवादी होने की पहचान चालीस के दशक की शुरुआत में प्राप्त कर ली थी, यहां तक कि पश्चिम में भी जब नारीवाद की अवधारणा अपने शुरुआती चरण में थी, उसने बेबाकी से अपने मन की बात कही, वह किसी से नहीं डरती थी, किसी चीज़ से नहीं; वह एक विद्रोही थी। (नकवी 1993) 1942 में, अपनी शादी से दो महीने पहले, इस्मत ने लिहाफ़ लिखी, जिसने उस वक्त काफी हलचल मचाई और इसे किसी स्त्री लेखक द्वारा निर्मित सबसे विवादास्पद कार्यों में से एक माना जाता है। नकवी कहती हैं, जब यह पता चला कि लेखक एक स्त्री थी, तो कहानी पर सबसे अधिक हंगामा मच गया। कहानी का विषयवस्तु बोल्ड इनोवेटिव, विद्रोही और निडरता से पात्रों का चित्रण और मानवीय स्थिति का विश्लेषण यथार्थवादी था। इस्मत ने अपनी आत्मकथा, *कागजी है पैराहन* में व्यक्त किया है कि जब मैंने लिहाफ़ लिखा तो सचमुच एक विस्फोट हुआ। साहित्यिक क्षेत्र में मेरी धज्जियाँ उड़ गईं। कुछ लोगों ने मेरे समर्थन में अपनी कलम भी चलायी। तब से मुझे पर अश्लील लेखक का ठप्पा लगा दिया गया। लिहाफ़ से पहले या बाद में मैंने जो कुछ लिखा, उसकी किसी ने परवाह नहीं की। मुझे सेक्स के वाहक के रूप में रखा गया था। पिछले कुछ वर्षों में ही युवा पीढ़ी ने यह पहचान लिया है कि मैं एक यथार्थवादी लेखिका हूँ, कोई अश्लील लेखक नहीं। मुझे अभी भी लिहाफ़ की लेखिका कहा जाता है। इस कहानी ने मुझे इतनी बदनामी दिलाई कि मैं जिंदगी से ऊब गयी। यह मुझे पीटने की कहावत बन गई थी और इसके बाद मैंने जो कुछ भी लिखा वह इसके वजन के नीचे दब गया। लिहाफ़ ने मेरा जीवन दयनीय बना दिया था। (इस्मत 1999)

स्त्री यौनिकता

लिहाफ़ कहानी इस बात पर विचार करती है कि कैसे चुगताई विशेष रूप से स्त्रियों के शरीर में सन्निहित यौनिकता की परिकल्पना करते हुए, स्त्री शरीर और स्त्री यौनिकता के बारे में बात करने के लिए आलंकारिक भाषा के विशेष रूप से किया जाता है। वह एक नवविवाहित बेगम जान की यौन इच्छा को इस प्रकार व्यक्त करती है - हर साल अपनी रजाई में रूई भरने के बावजूद बेगम जान रात-दर-रात कांपती रहती है। यहाँ, अपनी विशिष्ट शैली में, चुगताई एक आर्थिक और सामाजिक उद्यम के रूप में विवाह, विवाह में स्त्रियों की सामाजिक रूप से निर्मित अधीनस्थ भूमिका, उनकी यौन कल्पनाएँ और हताशा व उसके बाद अकेलेपन की भावना पर महत्वपूर्ण प्रश्न उठाती हैं। नवाब ने उसे फर्नीचर के साथ घर में स्थापित किया इस बात पर प्रकाश डालता है कि कैसे विवाह संस्था ने स्त्रियों को एक संयुक्त और अविभाज्य जोड़ी के बजाय केवल एक व्यापारिक लेनदेन की वस्तु बना दिया (सुखथंकर 2007)। बेगम जान और नवाब के बीच का विवाह घर में एक अविवाहित स्त्री के होने की सामाजिक वर्जना को प्रस्तुत करता है। यहाँ तक कि नवाब को भी, अपनी अपार शक्ति और दुर्जेय स्थिति के बावजूद, उनके रहस्यमय शौक के कारण विपरीत लिंग से शादी करनी पड़ी, हालाँकि उससे उनको कोई सेक्स-अपील नहीं थी। इस प्रक्रिया में, उन्होंने निर्बल बेगम जान को उन दमनकारी रीति-रिवाजों में कैद कर दिया, जिनका पालन करने के लिए शादी और समाज एक स्त्री को मजबूर करते थे। हालाँकि, जब नवाब ने अपने समलैंगिक कारनामे जारी रखे, तो बेगम जान को कैद और अधीनता के जीवन की नंदा की गई। अरुंधति रॉय ने *द गॉड ऑफ़ स्मॉल थिंग्स* में समकालीन समाज की एक बहुत ही यथार्थवादी तस्वीर पेश की है जहाँ स्त्रियों को गौण यौन संबंध माना जाता है, उन्हें केवल एक वस्तु के रूप में माना जाता है न कि पुरुष के जीवन साथी के रूप में (जहां 2006)। बेगम जान भी यौन पक्षाघात के अनुभवों, सेक्स में मोहभंग की शिकार, बेजबान

अपमान झेलती है, जो शादी के बाद ही होता है। इस्मत हर लाइफ एंड टाइम्स में अफसर फारूकी के साथ एक साक्षात्कार में चुगताई ने इस तर्क को विश्वसनीयता प्रदान की है कि मैं शादी के खिलाफ नहीं हूँ, लेकिन इसके बाहरी प्रभावों के खिलाफ हूँ। जब हम एक-दूसरे पर भरोसा करते हैं तो दो लोग वास्तव में विश्वास क्यों नहीं रख सकते और एक-दूसरे के साथ क्यों नहीं रह सकते? (नेगी 2003) नवाब के पास लड़कों से फुर्सत नहीं थी कि वह उसे भी कुछ समय दे पाये और वह उसे दूसरे लोगों से मिलने नहीं जाने देता था। शादी, पति और नए घर से जुड़ी उसकी सारी कल्पनाएँ टूट गईं। जीवन उनके लिए बेस्वाद था क्योंकि नवाब उनकी उपस्थिति को पूरी तरह से भूल गए। स्त्री पैदा नहीं होती, बना दी जाती है (बोउआर 1974)। जिस वाक्य के साथ सिमोन द बोउआर ने बचपन की चर्चा शुरू की है, वह चुगताई की रचनाओं में सभी स्त्री पात्रों के बारे में सटीक है, जिसमें चुगताई भी शामिल है (पटेल 2001)। लिहाफ, वास्तव में पितृसत्तात्मक समाज के तहत स्त्रियों की भयानक दुर्दशा पर चुगताई की एक गहरी टिप्पणी है जो स्त्री जाति को भेदभाव और उत्पीड़न का शिकार बनाती है। गीता पटेल की कहानी के विध्वंसक गुणों को पढ़ने से दोहरे समलैंगिक वातावरण की पहचान होती है। वह चुगताई की कहानी को स्वीकार्य प्रदर्शन के बजाय एक स्त्री लेखिका द्वारा घर में एक रूपांतरण आक्रमण के रूप में पढ़ती है। इसने न केवल घर/जनाना के निर्माण के तरीकों पर सवाल उठाया, बल्कि यौनिकता के स्वीकार्य वैकल्पिक प्रतिनिधित्व पर भी सवाल उठाया है (पटेल 2001)। स्त्री यौनिकता शुरू से ही स्वाभाविक रूप से नहीं है, बल्कि यह शुरुआती अनुभवों व समायोजनों से बनी है। धोखाधड़ी इसके उत्पन्न होने और निर्मित होने की प्रक्रिया को दर्शाती है (बैरी 2008)।

वैराग्य, अवसाद और मनोविश्लेषण

लिहाफ, बार-बार होने वाले आघात की कथा है, और जिस तरह से वह नुकसान को दोहराती है, वह सिगमंड फ्रायड द्वारा उठाए गए सवालों में भाग लेती है। (पटेल 2001)। कहानी लिहाफ यह भी बताती है कि कैसे स्त्री यौनिकता पर कभी ध्यान नहीं दिया जाता, शादी के बाद भी उसकी जरूरतों और इच्छाओं को स्वीकार नहीं किया जाता। इसके साथ ही, विवाह का यह प्रमाणपत्र कभी-कभी स्त्री को केवल उत्पीड़न की चीज़, दो आत्माओं के मिश्रण के बजाय एक समझौते की तरह पेश करता है, वह प्रमाणपत्र जिसमें हम इस रिश्ते को केवल प्यार और स्नेह के मामले के रूप में नहीं बल्कि एक बोझ के रूप में निभाते हैं। असंतोष और हताशा का रूप, दो व्यक्तियों के बीच एक-दूसरे के प्रति कार्य, कर्तव्य और जिम्मेदारियाँ आपसी समझ के लिए नहीं बल्कि समाज में अपने परिवार की प्रतिष्ठा के लिए ही निभाई जाती हैं। इसी तरह नवाब ने कभी भी अपनी पत्नी की यौन अपेक्षाओं को स्वीकार करने की जहमत नहीं उठाई, जो कि सीमित और उपेक्षित थीं। सच तो यह है कि शादी के सामाजिक दायित्व को पूरा करने के लिए उसने जानबूझकर उस युवा लड़की को कैद कर लिया, उसे कभी इस बात की परवाह नहीं हुई कि वह उसकी यौन जरूरतों को कैसे पूरा नहीं कर पाएगा। इस तरह की असमानता और उत्पीड़न एक स्त्री को पूर्ण अकेलेपन, वैराग्य और अवसाद की भावना में कैसे ले जा सकता है, यह एक और महत्वपूर्ण पहलू है। जब ड्राइंग रूम की खिड़की से झाँकते हुए नवाब को अपनी समलैंगिक इच्छाओं को पूरा करते देखा तो बेगम जान ने महसूस किया कि वह अंगारों के बिस्तर पर लोट रही हैं। उसका दिल टूट गया था और उसका स्वाभिमान नष्ट हो गया था। विफलता की भावना से ग्रस्त होकर, बेगम जान एक दयनीय स्थिति में डूब जाती है और अफसोस और निराशा का गूँथ बन जाती है। चुगताई सामाजिक संरचना में एक विवाहित स्त्री की हताशा को दर्शाती है जिसमें वे लोगों के बजाय भूमिका निभाने वाले के रूप में कार्य करती हैं (राजकुमार

2005)। चुगताई बेगम जान को पूरी तरह से निराशा और अत्यधिक अवसाद की स्थिति में नहीं छोड़ती है, बल्कि उसे नौकरानी रब्बू के साथ समलैंगिकता का एक साहसिक विकल्प चुनने की अनुमति देती है। रिच का मानना है कि यह नारी शक्ति एक सामाजिक व्यवस्था और एक नई सभ्यता की शुरुआत करेगी। एड्रिएन रिच मानती हैं कि स्त्रियों के प्रति निरंतर, सच्चे प्यार और पुरुष प्रधान संस्कृति के प्रति उनकी अवमानना, जिसके कारण व्यक्तिगत और सांस्कृतिक दोनों स्तरों पर पुरुषों और स्त्रियों के बीच संचार की विफलता हुई, उन्हें समकालीन पितृसत्तात्मक सामाजिक व्यवस्था के विकल्प के रूप में स्त्रियों के एक दूरदर्शी समुदाय की कल्पना करने के लिए मजबूर किया गया। वह इसे लेस्बियन बंधन या लेस्बियन सातत्य कहती हैं। (मितपल्ली 2007) इस प्रकार चुगताई बेगम जान को राहत की राह पर ले जाती है जहां वह नौकरानी के साथ अपरंपरागत तरीके से अंतरंग संबंध के माध्यम से अपना अकेलापन दूर कर सकती है। एक बार जब रब्बू किसी काम से छुट्टियों पर गयी तो बेगम जान का हाल बेहाल हो गया तो उन्होंने अपनी रिश्तेदार और इस कहानी की सूत्रधार नौ साल की लड़की को बुलाया। अपनी पीठ पर खुजली का नाटक करके वह अपने मांसल शरीर के अंगों पर लड़की के छोटे हाथों के स्पर्श का आनंद लेती है और अपनी ज़रूरत को पूरा करती है। यहाँ, कंधे से थोड़ा नीचे। यह सही है। आह! क्या आनंद है। उसने कामुक सांसों के बीच अपनी संतुष्टि जाहिर की। थोड़ा सा आगे। बेगम जान ने हिदायत दी कि हालाँकि उनके हाथ आसानी से उस जगह तक पहुँच सकते हैं। लेकिन वह चाहती थी कि मैं इसे सहलाऊँ। मुझे कितना गर्व महसूस हुआ! यहाँ। ओह, ओह, तुम मुझे गुदगुदी कर रही हो। आह! वह हंसी। मैंने बातचीत जारी रखी और उनकी मालिश करना जारी रखा। (चुगताई 2007) हालाँकि, मनोविश्लेषक हमेशा स्त्रियों को नकारात्मक रूप से परिभाषित करते हैं, फ्रायड अनुसार, पुरुषों को हमेशा सक्रिय एजेंट के रूप में देखा जाता है जबकि स्त्रियों को निष्क्रियता के संदर्भ में परिभाषित किया जाता है (होमर 2005)। फ्रायड ने नारीत्व को एक अंधकार महाद्वीप के रूप में वर्णित किया और कभी भी इस प्रश्न का समाधान नहीं किया कि स्त्री क्या चाहती है ? दूसरी ओर मिशेल फूको यौन रूप से बीमार पुरुष और आक्रामक स्त्री का सुझाव देते हैं (स्मार्ट 2002)। असद व्यक्त करते हैं कि यौनिकता से मेरा मतलब न केवल सेक्स के प्रति जैविक प्रवृत्ति, महज जननांग है, बल्कि व्यक्ति के अपने आस-पास के लोगों के साथ शारीरिक और सामाजिक संपर्क के माध्यम से बनाई गई एक सामाजिक संरचना है। (असद 1992) इस प्रकार यौनिकता उस संस्कृति की छाप रखती है जिसमें यह विकसित हुई और ऐतिहासिक रूप से विशिष्ट है। चुगताई विभिन्न तरीकों से एक केंद्रीय चिंता प्रकट करती है जिसमें यौनिकता एक ऐसी शक्ति के रूप में कार्य कर सकती है जो व्यक्तियों को नियंत्रित और रोकती है, लेकिन उन्हें सशक्त भी बना सकती है। हालाँकि चुगताई की नई स्त्री पितृसत्तात्मक सत्ता के तहत पुरुष-निर्मित नियमों का पालन करती है और उसके पास शर्म और यौन संयम जैसे स्त्री गुण हैं, लेकिन जब वह अपने यौन अधिकारों का दावा करती है, तो उसे किसी की संपत्ति बनना पसंद नहीं है। अपनी यौन संतुष्टि के लिए, वह अपने निज स्थान में रीति-रिवाजों, परंपराओं और अन्य पुरुष निर्मित नियमों को अस्वीकार करती है और अप्राकृतिक (लेस्बियन) तरीके से अपने यौन अधिकार का दावा करती है। एक भिन्न पर्यवेक्षक और एक संलग्न स्त्री कार्यकर्ता के रूप में, चुगताई बेगम जान की पीड़ा को यथार्थवादी स्पर्श देती हैं और समलैंगिकता (समलैंगिक संबंध) को अकेलेपन से मुक्ति के रूप में प्रस्तुत करती हैं। *मेकिंग सेक्स* में थॉमस लैकर लिखते हैं, सेक्स मानव होने की तरह प्रासंगिक है और यह पुरुषों और स्त्रियों में भिन्नता और समानता प्रदर्शित करता है, जिसकी सांस्कृतिक मांगों के अनुसार व्याख्या की जाती है। इसी तरह साहित्य केवल यौनिकता का अपूर्ण दर्पण नहीं है

बल्कि वास्तव में प्रतिनिधित्व के माध्यम से यौन मतभेदों को कायम रखने और उत्पन्न करके यौनिकता की समस्या का गठन करता है। लिहाफ़ में, स्त्रियों की यौनिकता और शक्ति के नकारात्मक पहलू को सशक्तिकरण के सकारात्मक प्रतिनिधित्व द्वारा संतुलित किया गया है। चुगताई का स्त्रियों की यौनिकता का जटिल प्रतिनिधित्व केवल सामाजिक घटनाओं का दर्पण नहीं है, बल्कि यौनिकता के क्षेत्र में स्त्रियों और पुरुषों के लिए समानता की मांग करता है जिसमें दोनों सक्रिय और बेधड़क अपने सुख और शक्तियों का दावा करते हैं। लिहाफ़ कहानी में बेगम जान इस नियम का अपवाद नहीं है। लिहाफ़ एक स्त्री की स्वयं की खोज, स्त्री मानस की खोज और विवाहित जीवन की पीड़ा को समझने से संबंधित है। ध्यान उन भौतिक और वैचारिक विशिष्टताओं को उजागर करने पर नहीं है जो स्त्रियों के एक समूह को शक्तिहीन बनाती हैं (मोहंती)। इसके बजाय, विश्लेषित यह होता है कि कैसे स्त्रियों की गतिशीलता और यौनिकता पर नियंत्रण ने सामाजिक व्यवस्था की राष्ट्रीय और जातीय अवधारणाओं को चुनौती दी है। यह लेख दर्शाते हैं कि कैसे एक स्त्री के निज जीवन के मातृ, घरेलू और यौन तत्वों ने मुस्लिम समाज में उसकी स्थिति को जन्म दिया। (राजकुमार 2008) पूरी कहानी में हाथी की छवि का उपयोग शारीरिक संबंध के रूपक के रूप में किया गया है जिसे कथाकार दो स्त्रियों के बीच देखता है। यह रूपक इन स्त्रियों के संबंधों को लेबल करने के लिए एक लाक्षणिक इनकार बन जाता है “सर्दियों की गहराई में जब भी मैं अपनी रजाई में दुबकती हूँ, तो दीवार पर मेरी छाया हाथी की तरह डोलती हुई प्रतीत होती है। मेरा मन अतीत की अंधेरी दरारों में एक पागल दौड़ शुरू कर देता है, यादें उमड़ आती हैं” (चुगताई 1996)। कहानी में सामने आने वाले अनाम रिश्ते को रेखांकित करने के लिए चुगताई की ओर से हाथी का प्रतीक एक जानबूझकर चुना गया विकल्प है। दरवाज़ों में और रजाई के नीचे हाथी की छवि दो स्त्रियों के बीच काल्पनिक रिश्ते की प्रकृति का एक रूपक बन जाती है। राजकुमार बताते हैं कि चुगताई की सूक्ष्मता कहानी के वर्णनकर्ता के चयन में प्रकट होती है। यह वर्णनकर्ता के बचपन के प्रतिबिंबों के माध्यम से बताया गया है और इस प्रकार बेगम जान और उसकी नौकरानी रब्बू के बीच शारीरिक संबंध को मासूम अवलोकन के रूप में नाजुक ढंग से संभालता है। जो इससे स्पष्ट हो रहा है- मुझे डर लग रहा है, मैंने फुसफुसाया। वापस सोने जाओ। “क्या मैं आपके पास आ सकती हूँ, बेगम जान?” नहीं बच्चे। वापस सोने जाओ। तभी मैंने दो लोगों को फुसफुसाते हुए सुना। हे भगवान, यह दूसरा व्यक्ति कौन था? मैं सचमुच डर गयी थी। “बेगम जान, मुझे लगता है कि कोई चोर कमरे में घुस आया है।” सो जाओ, बच्चे। कोई चोर नहीं है। ये रब्बू की आवाज थी। मैंने अपने चेहरे पर रजाई खींच ली और सो गयी। (चुगताई 1994) गोपीनाथ बताते हैं कि कहानीकार की देखने की क्षमता, जो नाम की नहीं, लेकिन बेगम और उसकी नौकरानी के बीच के रिश्ते को सशक्त बनाती है। स्त्रियों के प्रति उनकी समलैंगिक इच्छा को वर्गीकृत करने या लेबल करने से बचाया जाता है। यह इच्छा का वर्णन करने के लिए उपयोग की जाने वाली विषमलैंगिक संरचनाओं के बाहर मौजूद है। ये दोनों स्त्रियाँ अपनी यौनिकता को स्त्री यौनिकता के लिए पुरुष द्वारा तैयार किए गए उपयोगों की किसी भी श्रेणी से बाहर रखती हैं। पुरुष यौन कल्पनाओं या नारीत्व के स्वच्छ संस्करणों के अनुरूप होने में उनकी विफलता उनकी इच्छा पर व्यक्तिगत नियंत्रण को मजबूत करती है। (राजकुमार 2008) चुगताई इस विचार को जटिल बनाती हैं कि घरेलू अस्थिरता बाहरी रूप से उत्पन्न होती है जबकि वह घर के भीतर से उत्पन्न होने वाली परस्पर विरोधी पहचानों को उजागर करती है। उनकी स्त्री पात्र असमान घरेलू परिवेश से आती हैं। कुछ मामलों में, उनके संघर्षों से उन्हें सफलता मिलती है, जबकि अन्य में, परिणाम विनाशकारी विफलताएँ होते हैं। अपूर्ण घरेलूता की खोज में, चुगताई यथोचित मुस्लिम नारीत्व के

उपदेशों का विरोध करती हैं। दत्ता का कहना है कि आज स्त्रियों के लिए समस्या का मूल यौन नहीं है, बल्कि पहचान की समस्या है - विकास का अवरुद्ध होना या विकास से बचना जिसे बेट्टी फ्रीडन फेमिनिन मिस्टीक में कायम रखती हैं।

निष्कर्ष

अंतः निष्कर्ष स्वरूप, चुगताई की चिंता केवल इस बात से नहीं है कि पुरुष स्त्रियों के साथ व्यवहार करते हैं, बल्कि जिस तरीके से स्त्रियां अन्य पदों को कमजोर करने की साजिश रचती हैं (राजकुमार 2005)। अपने समय की दमनकारी संस्थाओं के खिलाफ स्त्रियों के संघर्ष को समझकर, वह अपने उपन्यास में स्त्री मानस की एक अनूठी समझ लाती हैं, किसी अन्य उर्दू कथा लेखक ने स्त्रियों के मुद्दों को इतनी संवेदनशीलता और चिंता के साथ कभी नहीं देखा है (नकवी 1993)। मुस्लिम गृहिणी सांस्कृतिक मूल्यों और परंपरा की संवाहक थी, और पर्दा प्रथा और जेंडर भेद की प्रथाओं के माध्यम से अंतर का स्पष्ट प्रतीक थी। लिहाफ़ में, लेस्बियन रिलेशनशिप जैसा असामान्य रोमांस स्त्री के लिए पारिवारिक और सामाजिक दमन से मुक्ति पाने का साधन है और स्त्री मनोवैज्ञानिक इच्छाओं की अभिव्यक्ति है। यह दर्शाता है कि स्त्रियों को भोजन या कपड़ों से भी अधिक आवश्यकता या इच्छा होती है। उनकी भी यौन इच्छाएँ होती हैं जिनके लिए वे कल्पनाएँ करती हैं। इस प्रकार उन्होंने अपने लेखन में स्त्री यौनिकता और आत्म-दिल्लसपी का विचार लाया और इस पुरुष-केंद्रित दृष्टिकोण को विकेंद्रीकृत करके स्त्री परिप्रेक्ष्य को बहाल किया तथा स्त्रियों को हाशिए पर रखने के तरीके की आलोचना की है।

संदर्भ-सूची

1. Assad, Mavis. *Female Sexuality in the Fiction of Alice Munro*. Thesis. U Concordia, 1992.
2. Barry, Peter. *Beginning Theory*. New York: Manchester University Press, 2008.
3. Beauvoir, Simone de. *The Second Sex*. New York: Vintage Books, 1974.
4. Chughtai, Ismat. *Lifting the Veil*. Trans. M. Asaduddin. London: Penguin Books, 2009.
5. Cixous, Helene. *The Laugh of Medusa in Mary Eagleton* (ed.) *Feminist Literary Theory*. Oxford Blackwell, 1986.
6. Dutta, Juri. *Gender Roles in Literature with special Reference to Bhabendernath Saikia's Antaeep* Muse India. No.36, 2011
7. Foucault, Michael. *The History of Sexuality*. Trans. Robert Hurley. New York: Vintage, 1980.
8. Gopinath, Gayatri. "Homo-Economics: Queer Sexualities in a Transnational Frame." *Burning Down the House: Recycling Domesticity*, Ed. Rosemary Marangoly George, Boulder, CO: Westview Press, 1998. 102-123.
9. Homer Sean. *Jacques Lacan*. Routledge: 2005.
10. Jahan, Rahmat. "Voices of the Marginalized in Shashi Deshpande's The Dark Hold Terror and Arundhati Roy's The God of Small Things." *The Atlantic Literary Review*. (2006): Vol 7. No.3.
11. Mittapalli, Rajeshwar and V. Rajasekhar. "Burning together in the Snow: Orchestration of Lesbian Ideology in Adrienne Rich's Poetry." *The Atlantic Review*. (2007): Vol. 8. No.1.
12. Mohanty, Chandra Talpade. "Cartographies of Struggle: Third World Women and the Politics of Feminism". *Third World Women and the Politics of Feminism*. Ed. Chandra Talpade Mohanty, Ann Russo, and Lourdes Torres. Bloomington: Indiana University Press, 1991.
13. Munro, Alice. *Lives of Girls and Women*. Ontario: MC Graw- Hill Ryerson Limited: 1971.
14. Naqvi, Tahira. "Ismat Chughtai: A Tribute." *The Annual of Urdu Studies*. (1993): Vol 8. 1993.
15. Negi, Manjula. *Ismat Chughtai: A Fearless Voice*. New Delhi: Rupa Publication, 2003.
16. Nishat, Jamila. *Lava. Rendered in English by Hoshang Merchant and Syed Sirajuddin*. Hyderabad: Secunderabad, 2000.
17. Patel, Geeta. *An Uncivil Woman: Ismat Chughtai. (Review and Essay)*. *The Annual of Urdu Studies*. (2001): Vol 6.
18. Rajkumar, Mohanlakshmi. "Dismantling Patriarchal Marriage in the Quilt and Other Stories." *The Annual of Urdu Studies*. (2005): Vol 20.
19. Salih, Sara. *Judith Butler*. New York: Routledge, 2007.
20. Smith, Mark J. *Culture: Reinventing the Social Sciences*. Open University Press: 2005.
21. Sukthankar, Ashwini. "Complicating Gender Rights of India." *Issues in Contemporary Indian Feminism Sexualities*. Ed. Nivedita Menon. New Delhi: 2007.
22. Tidd, Ursula. *Simone de Beauvoir*. Roudledge: 2007.

इक्कीसवीं सदी के प्रथम दशक के मंचित नाटक : आशय और संदर्भ

शोधार्थी

कविता दत्त चव्हाण

सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय पुणे

इक्कीसवीं सदी परिवर्तन की सदी हैं। बढ़ते औद्योगिकीकरण और विज्ञान की सहायता से इन्सान दिन-दोगुनी रात-चौगुनी प्रगति कर रहा है। परन्तु इस अति-आधुनिकता के साथ मनुष्य को बहुत सारी चुनौतियों का भी सामना करना पड़ रहा है। बढ़ती लोकसंख्या, महँगाई, बेरोजगारी, प्राकृतिक संसाधनों का दहन, अशिक्षा प्रदूषण आदि कई समस्याओं से मनुष्य जूझ रहा है। साहित्यकार समाज का वास्तविक यथार्थ चित्रण करने का आदि होता है। बदलते हुए जीवन मूल्य, परिवार विघटन, कुंठाग्रस्त जीवन, अकेलापन, संत्रास आदि समस्याओं का प्रतिबिंब हमें २१ वीं सदी के नाटकों में देखने को मिलता है। इस सदी के नाटकों ने रंगमंच को एक नया आयाम दिया है। इस सदी नाटककारों ने कोई भी पक्ष ऐसा नहीं छोड़ा जिसे उन्होंने छुआ न हो।

२१ वीं शताब्दी के प्रथम दशक में हबीब तनवीर, विभा रानी, सुशीलकुमार सिंह, शशि किरण, कृष्ण बलदेव वैद, जयंत पवार, देवेन्द्र राज अंकुर, दया प्रकाश सिन्हा, नादिरा जहीर बब्बर, रविन्द्र भारती आदि नाटककारों ने जीवन की अंतः कृतियों को नाट्य रूप में प्रवाहित किया हैं। कुंठा, तनावग्रस्त जीवन, घुटन, परिवार विघटन, विवाहेतर संबंध, लिव इन रिलेशनशिप, सत्ता का बदलता स्वरूप, भ्रष्टाचार, आर्थिक विषमता, महँगाई, नारी पीड़ा, दलित, आदिवासी जीवन संघर्ष, आदि कई विषयों पर २१ वीं शताब्दी के नाटककारों ने अपनी कलम चलाई है।

वर्तमान समाज में कुंठाग्रस्त जीवन मानव मन की सबसे बड़ी पीड़ा है। कुंठा के वशीभूत होकर व्यक्ति गलत कार्य करता है। जब तक कोई भी व्यक्ति कुंठित रहता है, तब तक वह अच्छे बुरे का निर्णय नहीं कर पाता। ऐसे व्यक्ति के जीवन में निराशा आती है, और वह घूट-घूट कर जीता है। २१ वीं शताब्दी का मनुष्य इसी पीड़ा से गुजर रहा है। बढ़ता औद्योगिकीकरण, बदलते हुए जीवन मूल्य, परिवार विघटन आदि के कारण मनुष्य निराश और अकेला बनता जा रहा है, यही अकेलापन उसके कुंठाग्रस्त जीवन का कारण बनता जा रहा है। नादिरा जाहिर बब्बर का, 'जी जैसी आपकी मर्जी', विभा रानी का 'अगले जन्म मोहे बिटिया न कीजो', शशि किरण का 'कॉफी होम', जयंत पवार का 'अभी रात बाकी है', कृष्ण बलदेव वैद का 'कहते हैं जिसको प्यार', देवेन्द्र राज अंकुर का 'ये आदमी ये चूहे', हबीब तनवीर का 'बहादुर कलारिन', रविन्द्र भारती का 'जनवासा', दया प्रकाश सिन्हा का 'रक्तअभिषेक', सुशील कुमार सिंह का 'चार यारों की यार' आदि नाटकों में तनाव और अंतर्द्वंद्व, कुंठाग्रस्त जीवन, स्त्री स्वतंत्रता, बढ़ती बेरोजगारी के कारन दिशाहीन युवावर्ग, जातीय व्यवस्था की जंजीरे, स्त्री पुरुष जीवन के बदलते आयाम आदि का चित्रण हुवा है। देवेन्द्र राज अंकुर का 'ये आदमी ये चूहे' नाटक में रोजगार की तलाश में घर से दूर दर - दर भटकते मजदूरों की कहानी हैं, जो एक ऐसा सपना देखते जो कभी भी पूरा नहीं हो सकता, परन्तु फिर भी एक झूठी आशा रखते हैं, जिससे जिन्दगी जीने में आसानी हो। "खेमू: चार साल हो गए हाँथ कटे। वे लोग मुझे जल्दी ही निकाल देंगे। अगर मैं तुम लोगों को अपना पैसा दे दूँ, तुम लोग मुझे क्यारी में पानी देने का काम दे दोगे? मैं बर्तन साफ कर दिया करूँगा या और दूसरे काम। मुझे अपनी

जमीन पर कम करने का मौका मिलेगा, देखा तुमने कि उन्होंने मेरे कुत्ते के साथ क्या किया ? कहते हैं कि वह कम का नहीं था। पर जब मैं भी एडसा हो जाऊंगा तब मुझे कोई मारेगा नहीं। काश, मैं यहाँ से निकल पाऊं। मैं और कहीं जा नहीं सकता और न ही मुझे कोई काम मिलेगा।” शशि किरण का ‘काँफ़ी होम’ इस नाटक में वर्तमान समय में चल रहा राजनीतिक भ्रष्टाचार का चित्रण किया है। नाटक का पात्र प्रोफ़ेसर इस संदर्भ में व्यंग्यात्मक टिपण्णी करते हुए कहते हैं “जनता के चुने हुए प्रतिनिधि! कभी विचार किया आपने क्या जनता के प्रतिनिधि प्रजातान्त्रिक ढंग से चुने जाते हैं?” साथ ही समाज के पढ़े लिखे लोगों पर भी इस नाटक में व्यंग किया है जिन्हें पता है भ्रष्ट राजनीती, और राजनेता के बारे में, किंतु उनके खिलाप आवाज उठाने की बजाय चंद पैसों के लिए अपना वोट बेचते हैं। जिसके कारण समाज का पतन की ओर जा रहा है। नादिरा जहीर बब्बर कृत ‘जी जैसी आपकी मर्जी’ में पुरुष सत्तात्मक समाज में स्त्रियों की दयनीय स्थिति का चित्रण किया है। एक तरफ तो हम कहते हैं कि आज हम २१ वीं सदी में हैं, आज स्त्री पुरुष एक समान हैं, लड़का लड़की इस प्रकार का भेदाभेद नहीं किया जाता। पर इन सब पर प्रश्न चिन्ह लगता है ये नाटक! नाटक की पात्र दीपा, वर्षा, सुल्ताना और बबली इन चार स्त्री पात्र ने स्त्री पुरुष समानता की पोल खोलकर रख दी है। दीपा के घर में उसके बहनों के साथ अलग व्यवहार और भाई के साथ अलग व्यवहार होता है। भाई को अच्छी शिक्षा, अच्छा खाना, अच्छे कपड़े, खेलने कूदने की छुट, जरा सा बीमार हुवा तो शहर के अस्पताल में दिखाते हैं, उसी का हर साल जन्मदिन मनाया जाता है और उसके बहनों के साथ बिल्कुल उसके विपरीत व्यवहार होता है। तो नाटक की पात्र दीपा दर्शकों से सवाल पूछती हैं

“ऐसा क्यों होता है ? क्यों अम्मा को मार पड़ती हैं, क्यों भैया इंग्लिश मीडियम में और हम बहिनें हिंदी मीडियम में? भैया को दो –दो ट्यूशन फिर भी घिसट-घिसट के पास होता है। हम बिना ट्यूशन के स्कॉलरशिप लाते हैं। फिर भी क्यों नहीं प्यार करते हमें ...क्यों नहीं प्यार करते हमें सब लोग...? क्या बुराई है हममें हमें भी तो प्यार चाहिए न ...?” आखिर क्यों ? हमारे साथ ही ऐसा व्यवहार क्यों ? सिर्फ इसलिए की लड़का आपका कुलदीपक है, तो फिर लड़कियाँ आपकी कुछ नहीं लगती। वर्षा के साथ भी वही होता है, उसके पिताजी बीमार होने पर केवल लड़का नहीं है इसकारण लोग उन्हें ताने सुनाते हैं, लड़का होता तो भागदौड़ करता, इनकी तो बेटियाँ हैं क्या कर लेंगी, इस तरह से लोग उन पर टिप्पणी करते हैं। सुशिल कुमार सिंह का ‘चार यारों की यार’ इस नाटक में नारी बिंदिया की कहानी है। बिंदिया उन स्त्री पात्रों का प्रतिनिधित्व करती जो पुरुष सत्तात्मक समाज को चुनौती देती है। अगर किसी स्त्री में कुछ कमी हो तो पुरुष तुरंत दूसरा विवाह करता है, पर स्त्री को ये अधिकार नहीं होता, अगर वो इस तरह से सोचे तो भी पाप लगता है इस तरह की धारणा समाज की है। ऐसे समाज को चुनौती देती हैं बिंदिया। मा. सीताराम बिंदिया को अपनी कमी के बारे में कुछ भी न बताते हुए उससे विवाह करते हैं, अतः जो प्रेम पति द्वारा अपनी पत्नी को मिलना चाहिए वो बिंदिया को नहीं मिलता। इसलिए बिंदिया प्रेम के खोज में अन्य पुरुष से संबंध स्थापित करती है, तो समाज और पति के दृष्टि से व्याभिचारी है। पर बिंदिया इन विचारों को उखाड़ फेकती हैं “आप मेरे बारे में न ही जानें तो अच्छा है। जान जायेंगे, तो मेरी सूरत देखना भी पसंद नहीं करेंगे। नफ़रत से मुंह फेर लेंगे। गालियाँ देंगे। पत्थर फेंकेंगे। थूकेंगे। इसलिए कि मैं व्याभिचारिणी हूँ ... और मैंने अपने पति की निर्मम हत्या की है। उस पति की हत्या जो मुझसे बेहद प्यार करता था...अटूट विश्वास था। फिर भी मैंने उसकी हत्या की। उसके प्यार की हत्या की। उसके विश्वास की हत्या की। अपने उन चार यारों की खातिर जिनको यह शरीर मैंने पूरी तरह समर्पित कर रखा था और उस

कामक्रीड़ा में मैं उन चार यारों की यार थी। उन्होंने मेरे शरीर को जैसे चाहा वैसे भोगा।”^४ विभा रानी कृत ‘अगले जनम मोहे बिटिया न कीजो’ स्त्री जीवन की त्रासदी को चित्रित करनेवाला नाटक है। नाटक में पौराणिक और आधुनिक कथाएँ साथ - साथ चलती हैं। नाटक की कथावस्तु दिल दहलाने वाली है। बहुत बार इसे स्वीकारना थोड़ा मुश्किल हो जाता है, कि कैसे एक पिता अपनी ही बेटी पर बुरी नजर डालते हैं? उस लड़की का भाई और पिता दोनों उसका शाररिक शोषण करते हैं, नाटक की चंपाकली मौत को गले लगाती हैं, पर ऐसे बाप और भाई के हाँथ नहीं आती। परन्तु आधुनिक कथा की अंकिता अपने भाई और बाप के वासना शिकार हो जाती है। अर्थात् स्त्री को केवल भोग्य समझा जाता है। हम बेटियों को दुनिया के नज़रों से बचाने के लिए क्या कुछ नहीं करते। बेटी दुनिया के नज़रों से तो बचती है, मगर उसके अपने घर में ही उसके शिकार करनेवाले बैठे हैं, इन खतरों से उसे कैसे बचाए? जिस किसी पर भी इस तरह अपने ही अत्याचार करें तो समाज, घर की इज्जत के कारण कोई आवाज भी नहीं उठाता, ये बहुत बड़ी विडम्बना है। इस नाटक का गीत ही स्त्री जीवन की त्रासदी को बयाँ करनेवाला है –

“ अगले जनम मोहे बिटिया न कीजो

दीजो न ऐसी सजाय रे।”^५

हबीब तनवीर कृत ‘बहादुर कलारिन’ इस नाटक में एक बेटे की अपनी माँ प्रति दबी काम वासना को इसमें व्यक्त किया है। एक बेटा जो अपनी माँ को केवल एक औरत बनाने की इच्छा व्यक्त करता है। बहादुर कलारिन और उसका बेटा छछान की ये कहानी छत्तीसगढ़ी लोककथा पर आधारित है। बहादुर कलारिन का बेटा छछान एडिपस कॉम्प्लेक्स के साथ बड़ा होता है, नाटक में उल्लेख आया है कि १२६ शादियाँ वो करता है, पर किसी के साथ अपनी गृहस्थी नहीं बसा पाता, क्योंकि वो अपनी माँ पर ही आसक्त है, वो अपनी माँ से कहता है, “मोर सुख के दिन बितगे, मोला अऊ दुनिया में सुख नइ मिलय....तेला में जानगेव ! मोर खुसी के दिन मोर पहली पहली सादी के दिन खतम होगे, मोला आपन बचपन के सुरता आते जब मोला अपन हाथ में खवात रहे ! वो आनंद अब मोला कभू नइ मिले ! कोण जनी मोला का होगे हे, मैं तोर से नइ

गोठिया संकव !”^६ जयंत पवार कृत तथा कैलाश सेंगर द्वारा अनुदित नाटक ‘अभी रात बाकी है’, इस नाटक का मराठी में कई बार मंचन हो चुका है, तथा इस पर मराठी में फिल्म भी बनी है। इस नाटक में मुंबई के परेल बाग में रहनेवाले कपडा मिल मजदूरों की कहानी है। मिल बंद होने के कारण कितने घर तबाह हुए, उनके बच्चों ने भूख और बेरोजगारी के कारण मजबूरन गुन्हेगारी की दुनिया में कदम रखा। एक ऐसे ही बिखरे परिवार का चित्रण इस नाटक में हुआ है। नाटक की पात्र नरु की माँ का बहुत मार्मिक वक्तव्य है, ये एक संवाद ही पुरे नाटक की कथावस्तु को हमारे सामने खोल कर रख देता है। वो अपने बेटे बाबा से कहती है “हम कहिंच नई जा रहे हैं जहाँ थे वहींच हैं।”^७ इस २१ वीं सदी में जीवन कितना यंत्रवत हो चुका है, जीवनमूल्य किस तरह बदल गए हैं, रिश्तों के मायने ही पूरी तरह से बदल चुके हैं इस परिभाषा को सही साबित करता है कृष्ण बलदेव वैद का नाटक ‘कहते हैं जिसको प्यार’ इस नाटक में ऐसी युवा पीढ़ी का चित्रण है जो प्रेम का सही मतलब ही समझ नहीं पाते। प्रेम की व्याख्या ही इन लोगों ने बदल दी है। शादी के लिए प्रेम की आवश्यकता नहीं है, और प्रेम करें तो उससे विवाह करना चाहिए इसके खिलाफ इन सबके विचार हैं। इसी के चलते ये लोग जिंदगी के गलत फैसले लेते हैं। परन्तु अंत में उनके हाथों में पश्चताप के सिवा कुछ नहीं बचता। नाटक की पात्र गीता अपने फैसले पर बहुत दुखी है, उसने जो गलत फैसला किया था, उस पर पश्चताप करते हुए वह धीरू

से कहती है “क्योंकि लगता है अब कोई कदम उठा नहीं सकूंगी। या जो भी उठाऊंगी, वह गलत होगा बेकार होगा। एक हद के बाद हम अपनी गलतियों की सजा भुगतने के सिवा कुछ भी नहीं कर सकते।”^८ रवीन्द्र भारती का ‘जनवासा’ इस नाटक में समाज में फैली गरीबी और इससे उपजी पीड़ा को दिखाया गया, इसके साथ ही नाटक में विभिन्न विचारधाराओं और राजनैतिक पार्टियों के लोग सिर्फ बातें बनाने का काम करते हैं। नाटक में एक गरीब पात्र पल्ला की कहानी है, जो अपनी बहन के शादी के लिए उसे ही कुष्ठरोगी बताकर सरकार से पैसे वसूलता है, अपनी बहन के भलाई के लिए वो झूठ बोलता है, पर भूदानी भाई उसकी मज़बूरी को न समझते हुए ये बात लडके वाले को बताते हुए कहते हैं “झूठ बोलते समय अनर्थ नहीं बुझा रहा था ! हमने शादी ठीक कराई थी। जवाबदेही हमारी बनती थी कि जाकर लडके को वस्तुस्थिति से अवगत करा देंसो कर दिया।”^९ इसके कारण भागदेई की शादी तूट जाती है। पल्ला और भागदेई दोनों को इस बात का सदमा लगता है। दयाप्रकाश सिन्हा का नाटक ‘रक्त अभिषेक’ इस नाटक में अंतिम मौर्य राजा बृहद्रथ की कहानी है, जो अहिंसा चाहता है। पर उसके इस निर्णय से राज्य की सुरक्षा का खतरा निर्माण होता है, क्योंकि विदेशी आक्रान्ता किसी भी समय उसके राज्य पर आक्रमण कर सकते हैं, ये खबर मगध राज्य के शुंग उन्हें देते हैं, पर बृहद्रथ उसे न मानते हुए कहता है “यवन हम पर कभी आक्रमण नहीं करेंगे। हम जानते हैं भविष्य में क्या होगा, मैं पहले ही जान जाता हूँ। मेरे अन्दर एक आवाज सुनाई पड़ती है और मैं सब जान जाता हूँ।”^{१०} ऐसे में राज्य की सुरक्षा का प्रश्न निर्माण होता है, अतः शुंग राजा के आदेश को न मानते हुए राज्य और प्रजा की सुरक्षा को सर्वोपरि मानता है।

निष्कर्षत :

हम कह सकते हैं कि २१ वीं शताब्दी के नाटककारों ने जीवन के हर पहलुओं का अंकन किया है। २१ वीं शताब्दी में मनुष्य ने बहुत प्रगति की है किंतु उसके साथ कई सारी समस्याओं का सामना भी उसे करना पड़ रहा है। परिवार विघटन, बेरोजगारी, महँगाई, भ्रष्टाचार जैसी समस्याओं ने समाज को खोकला कर दिया है। दिन-ब-दिन व्यक्ति अकेला और कुंठाग्रस्त बनता जा रहा है। तनावग्रस्त जीवन जी रहा है, परिणामी वह निराशा की और उन्मुख हो रहा है। बढ़ता भ्रष्टाचार, बेरोजगारी, महँगाई के कारण कई अपराध हो रहे हैं। रिश्तों के मायने पूरी तरह से अब बदल चुके हैं, संयुक्त परिवार की संस्कृति लुप्त होते जा रही है, और एकल परिवार का उदय हो रहा है, जिसमें हम दो और हमारे दो या अब तो एक ही धारणा विकसित हुई है, जीवनमूल्य पूरी तरह से बदल चुके हैं अतः जिसके कारण मनुष्य में स्थित बंधुभाव, प्रेम, संवेदनशीलता, मानवता नष्ट होती जा रही है। अतः २१ वीं शताब्दी के नाटककारों ने समाज की इस दयनीय स्थिति की अपनी खुली आँखों से देखा, अनुभव किया और इसी का यथार्थ चित्रण अपने नाटकों में किया है।

संदर्भ ग्रन्थ :-

- १) ये आदमी ये चूहे - देवेन्द्र राज अंकुर, वाणी प्रकाशन, २००१, पृ. ४६
- २) कॉफी होम - शशि किरण, नमन प्रकाशन, २००९, पृ. १४
- ३) जी जैसी आपकी मर्जी - नादिरा जहीर बब्बर, वाणी प्रकाशन, २००८, पृ. १८, १९
- ४) चार यारों की यार - सुशिल कुमार सिंह, वाणी प्रकाशन, २००९, पृ. ११
- ५) अगले जनम मोहे बिटिया न कीजो - विभा रानी, किताबघर प्रकाशन दिल्ली, संस्करण २००८, पृ. ५१
- ६) बहादुर क्लारिन - हबीब तनवीर, वाणी प्रकाशन, २००४, पृ. ८१
- ७) अभी रात बाकी है - जयंत पवार, अनुवादक - कैलाश सेंगर, वाणी प्रकाशन, २०१०, पृ. ५५
- ८) कहते हैं जिसको प्यार है - कृष्ण बलदेव वैद, राजकमल प्रकाशन दिल्ली, २००४ पृ. ६०
- ९) जनवासा - रवीन्द्र भारती, राधाकृष्ण प्रकाशन दिल्ली, २००५, पृ. ९९
- १०) रक्त अभिषेक - दयाप्रकाश सिन्हा, सामायिक प्रकाशन, २०१०, पृ. ३

सांप्रदायिकता का धरातल और झूठासच

सुनीता मिश्रा

असोसिएट प्रोफेसर

हिंदी विभाग, बी. एम. रुइया गर्ल्स कॉलेज गामदेवी मुंबई

शोध सार :-

‘सांप्रदायिकता’ अर्थात् संपूर्ण रूप से धर्म, विश्वास, जातीयता आदि पर निर्भर एक ऐसी विचारधारा जो व्यक्तियों, समूहों या समुदायों के बीच एक पूर्वाग्रह के आधार पर अंतर की पहचान कराती है। किंतु आपसी मत भिन्नता को जब सम्मान देने के बजाय विरोधाभास उत्पन्न होता है तब ऐसी परिस्थितियों का जन्म होता है जिसमें व्यक्ति किसी अन्य धर्म के विरुद्ध अपना वक्तव्य प्रस्तुत करने लगता है, यही ‘सांप्रदायिकता’ कहलाती है।

वस्तुतः सांप्रदायिकता संकीर्ण मनोवृत्ति का परिचायक है। भारतीय परिपेक्ष में साम्प्रदायिकता आधुनिक राजनीति के उद्भव का परिणाम है। यदि भारत के इतिहास पर दृष्टि डालें तो सांप्रदायिक संकीर्णता का परिचय हमें औरंगजेब के शासनकाल से उद्भूत होता दिखाई देता है। उसके बाद ब्रिटिश शासन में इसकी जड़ें मजबूत हुईं। 1857 की क्रांति के बाद ‘फूट डालो शासन करो’ की नीति पूरे देश में तेजी से प्रभावित हुई, और सत्ता पक्ष की स्वार्थ पूर्ति इसके माध्यम से की गई। तदनंतर 1905 का बंगाल विभाजन, 1906 की मुस्लिम लीग स्थापना, 1909 का मार्ले मिंटो सुधार/ भारत शासन अधिनियम जिसमें मुस्लिम वर्ग के लिए पृथक निर्वाचन मंडल की बात कर एकता खंडित करने का प्रयास किया गया। 1932 में ‘कम्युनल अवार्ड’ की घोषणा विभिन्न समुदायों की संतुष्टि हेतु की गई। उसके बाद 1940 का लाहौर अधिवेशन, पाकिस्तान की मांग और अंत में 1947 में भारत विभाजन, यह सब सांप्रदायिक राजनीति का ही परिणाम था। किंतु सांप्रदायिकता का यह क्रम यहीं नहीं रुका अपितु आजादी के बाद भी आज तक भारतीय समाज में एवं राजनीति में उपस्थित है। सिख विरोधी दंगे (1984), कश्मीरी पंडितों का निष्कासन (1989), बाबरी मस्जिद विवाद (1992), गुजरात दंगे (2002) गोधरा कांड, मुजफ्फरपुर दंगे (2013) आदि आधुनिक समाज व राजनीति में उपस्थित सांप्रदायिक भावना की ही देन है।

वर्तमान समय में सांप्रदायिकता के मुख्य कारणों की बात करें तो उसमें पुलिस एवं प्रशासनिक इकाइयों के बीच समन्वय की कमी, उचित प्रशिक्षण की कमी, आपसी समझ की कमी, सोशल मीडिया द्वारा सांप्रदायिकता को बढ़ावा, स्वार्थपूर्ति, विद्वेष या आपसी ईर्ष्या व बदले की भावना जैसे अनेक अमानवीय, असमाजिक तत्वों को रखा जा सकता है।

सांप्रदायिक भावना के कड़े सच को प्रबुद्ध लेखक यशपाल ने अपने उपन्यास वृहद उपन्यास ‘झूठा-सच’ में प्रस्तुत किया है। इस उपन्यास की कथा दो भागों ‘वतन और देश’ (1958 ई., विप्लव कार्यालय, लखनऊ), ‘देश का भविष्य’ (1960), में विभक्त है। प्रथम भाग 1947 में भारत की आजादी के समय मचे भयंकर दंगे की पृष्ठभूमि के रूप में बुनी गई है। ब्रिटिश औपनिवेशिकता, उसकी ‘फूट डालो और राज करो’ की नीति तथा मुस्लिम लीग के ‘दो राष्ट्र का सिद्धांत’ से मिलकर बृहत्तर भारतीय समाज में स्वतः मौजूद छुआछूत की निम्न भावना एवं सांप्रदायिकता की दबी चेतना से ऐसी उभरी कि पूरा भारत वर्ष ऐसी ज्वाला से धधक उठा कि सर्वनाश की

भयानक लीला चारों ओर फैल गई। न जाने कितने मौत की घाट उतारे गए और न जाने कितने विस्थापित हो गए। विनाश की इस पैशाचिक लीला का वर्णन उपन्यास के प्रथम भाग में दिखाई देता है। विभाजन के समय देश में होने वाले भीषण रक्तपात एवं बुरी अव्यवस्था तथा स्वतंत्रता के उपरांत चारित्रिक स्खलन एवं विविध विडंबनाओं का व्यापक फलक पर कलात्मक चित्र उकेरा गया है। इस उपन्यास के पहले भाग में लाहौर के भोलापांधे की गली के परिवारों के माध्यम से जन-सामान्य के जीवन का चित्रण हुआ है, साथ ही देश के विभाजन एवं उससे उत्पन्न भीषण सांप्रदायिक दंगे आदि का भी वर्णन किया गया है। इसके साथ ही शरणार्थियों का एक देश छोड़कर दूसरे देश में पलायन की व्यवस्था का मार्मिक चित्रण भी किया गया है।

उपन्यास के दूसरे खंड 'देश का भविष्य' में स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद के दशक में देश के विकास और भावी निर्माण में बुद्धिजीवियों और नेताओं की प्रगतिशील एवं प्रतिगामी भूमिका का यथार्थ चित्रण हुआ है। उपन्यास के पात्र जयदेव पूरी और सूद के माध्यम से भ्रष्ट राजनीति का चित्रण तारा जैसी क्रांतिकारी चेतना से युक्त, विकास की राह पर चलनेवाली स्त्री का सुख-समृद्धि एवं प्रभाव की लिप्सा में पड़कर उसकी विडंबना का दुखद चित्रण इस भाग में हुआ है। कर्म की रट लगानेवाले प्रधानमंत्री के भाषण के सहारे फिजूल खर्ची का भीषण उदाहरण इस उपन्यास में दिखाई देता है। देश की दुरावस्था के लिए जनता के अंदरूनी कमजोरियों एवं निर्जीविता को अंत में कांग्रेस के भ्रष्ट नेता सूद के चुनाव हार जाने के बाद सबल जन समुदाय का चित्रण करते हुए इस उपन्यास के पात्र डॉक्टर नाथ कहते हैं – "गिल अब तो विश्वास करोगे जनता निर्जीव नहीं है जनता सदा मुंह भी नहीं रहती देश का भविष्य नेताओं और मंत्रियों की मुट्ठी में नहीं है देश की जनता के हाथ में है।"

1.(झूठा-सच)

इस प्रकार उपन्यास के दूसरे भाग में देश के निर्माण में होनेवाली चूकों, नेताओं की भ्रष्टता, क्रांतिशील चेतना के भटकाव, स्वार्थ लिप्सा की ट्रेजेडी में फंसे मध्यम वर्ग और इस सबके बावजूद जनता की निर्णायक विजय की शक्ति का सांकेतिक चित्रण विस्तृत फलक पर किया गया है। रामदरश मिश्र का कथन है कि— "मुझे लगता है कि लेखक ने तत्कालीन घटनाओं और परिस्थितियों के विस्तार तथा मानवीय अन्तरसत्त्यों की गहनता आधुनिक नियति और मूल्य का बहुत सुंदर सामंजस्य किया है—इसमें यशपाल की दृष्टि अपारदर्शी है जो इस बात की पहचान है कि क्या होकर भी झूठ है और क्या ना होकर भी सही है।" **2.(हिंदी उपन्यास, एक अंतर्गता, रामदरश मिश्र)** इस प्रकार वीरेंद्र यादव कहते हैं — "सच तो यह है कि 'झूठा-सच' एक औपन्यासिक कृति मात्र न होकर विभाजन के दौर और उसके बाद के भारतीय समाज व रासजनीति का कालजयी दस्तावेज है —।" **3.(उपन्यास और वर्चस्व की सत्ता, वीरेंद्र यादव)**

यह उपन्यास वस्तुतः विभिन्न धर्म एवं वर्गों में बटे वृहत्तर जनसंवाद के उत्थान-पतन की सुविस्तीर्ण गाथा है, जिसका चित्रण विभाजन को केंद्र में रखते हुए किया गया है। विभाजन के पहले लोगों के मन में उत्पन्न होनेवाले विघटनकारी भाव तथा विभाजन के बाद देश अथवा शासन के संगठन के लिए आवश्यक समर्पण एवं सूझबूझ में होने वाली कमी दोनों पर सूक्ष्म दृष्टि रखते हुए यशपाल ने इस उपन्यास का तना-बना बुना है। **बीज शब्द :-** साम्प्रदायिकता, धर्मान्धता, विद्वेष, सत्ता, हिंसा, स्वार्थ, दंगे, विभाजन, भ्रष्टाचार, त्रासदी चारित्रिक स्खलन, विडम्बना।

मूल आलेख :-

प्राचीन काल से ही मानव समाज वर्ग विभाजन के ताने- बाने से बुना गया है। इस वर्ग विभाजन के पीछे उद्देश्य आपसी प्रेम, सहयोग, सहिष्णुता, भातृत्व-भाव, त्याग, सुख-दुख और आपत्ति के समय मिलकर काम करने की भावना तथा सामाजिक दायित्व एवं कार्य का उचित बटवारा था, जिससे समाज स्वस्थ रूप से प्रगति कर सके तथा सुंदर और उज्ज्वल रूप में संगठित हो सके। किंतु दुर्भाग्यवश इसी वर्ग -विभाजन की क्रोड़ से एक ऐसा रूप जन्मा जो नितांत क्रूर, विषाक्त और घिनौना है, जिसे 'सांप्रदायिकता' के नाम से जाना जाता है। विभिन्न जातियों, धर्मों और वर्गों को मिलनेवाला सेतु जब स्वयं अपनी परिधि में सीमित हो जाए तब उद्भूत होती है -'सांप्रदायिकता'। अभिप्राय यह है कि अपनी संकीर्ण विचारधारा का विकास करने के लिए राष्ट्र को गौण बना देना ही सांप्रदायिकता का रूप है। सांप्रदायिकता का संकुचित रूप किसी भी समाज व देश के लिए अभिशापमय है।

'सांप्रदायिकता' एक ऐसा अभिशाप है जिससे धन और जन दोनों की हानि होती है। संपत्ति का विध्वंस, व्यापारिक प्रतिष्ठानों की लूटपाट, भीषण नरसंहार आदि सांप्रदायिकता के रूप हैं। इसके कारण ही मानव-मानव का रक्तपिपासु बन जाता है। इसके परिणाम स्वरूप ही हँसता खिलखिलाता समाज शमशान की नीरवता का शिकार बन जाता है। हर इंसान अपने ही घर में कैद हो जाता है। इसीसे देश की एकता मिट्टी में मिल जाती है। चरित्र, आदर्श, निष्ठा, त्याग, सेवा, अहिंसा जैसे मानवीय मूल्यों का सांप्रदायिकता में कोई स्थान नहीं है। समाज इसके लिए मूल्यहीन है। हमारी संकीर्ण मानसिकता ही इस रोग की जननी है।

भारत एक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र माना जाता है। इसमें विभिन्न धर्मावलंबी जैसे हिंदू, मुस्लिम, सिख, इसाई, जैन, बौद्ध तथा पारसी आदि रहते हैं। इन धार्मिक संप्रदायों में हमेशा से ही आपसी मतभेद रहा है जो उनकी आपसी टकराहट का कारण है और यह आपसी टकराहट जब सीमा से अधिक बढ़ जाती है तो सांप्रदायिकता का घिनौना और जघन्य रूप सामने आता है। कश्मीर का तनाव, खालिस्तान की मांग, राम जन्मभूमि-बाबरी मस्जिद विवाद और अब आतंकवाद आदि, इसीके रूप हैं। इसके कारण ही भारत सबसे बड़ी दुर्घटना का शिकार हुआ 1947 में जब भारत का विभाजन हुआ और पाकिस्तान की उत्पत्ति हुई। इसमें लाखों लोग घर से बेघर हुए निर्मम हत्याएं हुईं और अमानवीयता का नग्न नृत्य हुआ, जो हिंदू-मुस्लिम देश की आजादी के लिए भाई-भाई बनकर लड़े वही एक दूसरे के खून के प्यासे हो गए अंग्रेजों की 'फूट डालो शासन करो' की धरती से जन्में सांप्रदायिकता रूपी बीज ने अंत में भारत की धरती मां का सीना चीरकर, उसे लहू लुहानकर बड़ी निर्माता से विभाजन की रेखा खींच दी। सांप्रदायिकता के कारण हुए विभाजन की यही त्रासदी यशपाल के उपन्यास 'झूठा-सच' में साकार हुई है।

यशपाल का व्यक्तित्व क्रांतिकारी का रहा है। स्वतंत्रता आंदोलन में भी यशपाल ने क्रांतिकारी स्वतंत्रता सेनानी के रूप में कार्य किया है। उनके साहित्य में उनका यह रूप देखा जा सकता है। यशपाल अपने व्यक्तिगत जीवन में जैसे सच्चे और ईमानदार थे वैसे ही साहित्य में भी। भारतीय जीवन के आदर्शवादी विचारों और व्यवहारों में जो झूठ की दीवारें खड़ी हुई थीं उन्हें गिराने में यशपाल ने अपनी कलम को हथौड़ा बना दिया। जीवन का कोई भी क्षेत्र उनके प्रहारों से बच न सका। यशपाल की क्रांतिकारी व विद्रोही कलम ने देश के विभाजन की, सांप्रदायिक उत्पात एवं विध्वंस की त्रासदी पर 'झूठा सच' की रचना कर डाली। यह उपन्यास दो भागों में लिखा गया है। प्रथम भाग देश के विभाजन, देश में होनेवाले सांप्रदायिक दंगों का निर्मम रूप प्रस्तुत करता है

और दूसरे भाग में स्वतंत्रता के बाद कांग्रेस की सत्ता के अंतर्गत देश की विभिन्न राजनीतिक, धार्मिक व सामाजिक समस्याओं पर प्रकाश डालता है।

भारत को स्वतंत्र-शासन अधिकार देने के लिए ब्रिटेन के मंत्रीमंडल ने अपने तीन प्रतिनिधि भारत भेजे थे। ये प्रतिनिधि शिमला में मुस्लिम लीग और कांग्रेस नेताओं से परामर्श और मोल-तोल कर रहे थे। एक ओर देश का भविष्य मुस्लिम लीग और कांग्रेस, मुसलमानों और हिंदुओं की प्रतिद्वंद्विता के कांटे पर लटक रहा था, तो दूसरी ओर इसीके चलते पंजाब और सीमाप्रांत में हिंसा की आंधी भड़क उठी। इसी का हृदय विदारक चित्रण 'झूठा-सच' में हुआ है, जिसका केंद्र लाहौर की भूलापान्धे गली है जो अपने समाज का ही नहीं पूरे देश की परंपरावादी प्रवृत्तियों का प्रतीक है, यहीं से कथा का सूत्रपात हुआ है। भारत के स्वतंत्र होने से पूर्व ही साम्प्रदायिक झगड़े, लूटमार, कत्ल व खून के समाचारों ने सारे देश को हिला दिया और विवशतः भारत का विभाजन हुआ।

यह दुर्भाग्य की बात है कि प्रारंभ से ही हमारी राष्ट्रीयता कुछ इस रूप में विकसित हुई कि उसमें साम्प्रदायिक तत्व भी आते चले गए। स्वतंत्रता के पहले से लेकर आज तक सांप्रदायिक झगड़े विनाशलीला मचाते रहे हैं, भारत-भूमि इन्हीं सांप्रदायिक झगड़ों के कारण सदैव रक्त रंजित होती रही है। इसी के कारण राजनैतिक वातावरण भी बहुत दूषित होता रहा है। इस उपन्यास के पात्र सूद और पूरी अपने संकुचित स्वार्थ में जीने वाले पात्र हैं। प्रारंभ में जयदेव पूरी संपादक के सांप्रदायिक दृष्टिकोण का और हिंदू-मुसलमान को परस्पर लड़ानेवाली नीति का वह उग्र विरोध करता है। नौकरी से त्यागपत्र देकर वह हिंदू-मुस्लिम एक्य के लिए निरंतर संघर्ष करता रहता है। किंतु सूद के संपर्क में आने पर वह राजनीति के दलदल में फंसकर सुद के इशारों पर चलने लगा और अपनी महत्वाकांक्षाओं को पूरा करने लगता है। सामान्य जन-जीवन इनकी बलिबेदी पर चढ़ जाता है। यह नेता अपना स्वार्थ पूरा करने के लिए सामान्य जनता को भड़काते हैं और बरगलाहट की स्थिति में तैश में आकर यह धर्मोन्माद और सांप्रदायिक विद्वेष की भावना से भर उठाते हैं। इसलिए ऐसी अमानवीय दुष्कर्मों का वज्रपात सबसे पहले और सर्वाधिक भयानक रूप में इन्हीं पर होता है। इनमें भी जो जितना सीधा और निर्मल हृदय होता है वह इस निर्मम पाशविकता का ग्रास उतनी ही जल्दी बनता है। भोलापान्धे की गली के दौलनामा की हत्या एक ऐसा ही उदाहरण है। उसकी हत्या इंसान की नहीं बल्कि इंसानियत की है। इसका कारण सांप्रदायिकता से जन्मी अमानवीय दृष्टि है जो मनुष्य को मनुष्य न मानकर उसे हिंदू, मुसलमान, सिख आदि के खानों में बांट देती है। ब्राह्मण, शुद्र, शिया, सुन्नी आदि में विभक्त कर देती है। ब्रिटिश सरकार जो चाहती थी उसे फलीभूत कर गई। सरकार की धूर्तता सांप्रदायिक दंगों में घी का काम कर रही थी। जब हिंदू-मुस्लिम सब मिलकर ब्रिटिश सरकार के विरोध में जुलूस निकल रहे थे तब पुलिस अपने आदमी कांस्टेबल वहीद को दंगा करने के लिए भेजते हैं। वह वहां जाकर गांधी टोपी पहने जोर से चिल्लाता है- "मुसलमान ने मार दिया दौड़ो-दो मारो मारो दूसरी ओर से किसी ने पुकारा दौड़ो मारो साले हिंदुओं को।" 4(झूठा-सच)

हमारे रीति-रिवाज की विभिन्नता ने भी इन दंगों में चिंगारी का काम किया। विभिन्न रीति-रिवाज के कारण ही हम एक दूसरे के साथ सामूहिक रूप से एकत्र होकर खुशी या गम नहीं मान सकते हैं। उनके कारण ही हम पृथक-पृथक हो जाते हैं, बट जाते हैं। इस उपन्यास का असद नामक पात्र इन रीति-रिवाज के विषय में कहता है- "यह छोटे-छोटे रीति- रिवाज और विश्वास हम लोगों को किस प्रकार पृथक किए हैं क्या उन्हें निभाते जाना ही परंपरा की रक्षा है लोक परस्पर जितने मिले-जुले उतना ही अच्छा है इनमें से कुछ रिवाज रह जाएंगे और कुछ बदल दिए जाएंगे।" 5.(झूठा-सच)

में सांप्रदायिक दंगों में अमानवीयता का नंगा नाच हुआ। इसके कारण न जाने कितने व्यक्तियों की जाने गईं। असंख्य लोग घर से बेघर हो गए। इतना ही नहीं स्त्रियों के साथ ऐसा पाशविक व्यवहार किया गया जिसकी कल्पना भी रोंगटे खड़े कर देती है। देश में पाशविकता की चरम सीमा तक लूटपाट, रक्तपात किया गया। इसका मार्मिक चित्रण करते हुए लेखक कहते हैं—“बंगाल के बेईमान मुसलमानों ने गांव में हिंदुओं को ऐसे लूट लिया है कि औरतों के कपड़े तक उतार ले गए हैं, बहू-बेटियां शरीर पर कपड़ा-धोती ना होने के कारण घड़ा-भर पानी लाने के लिए घर से बाहर नहीं निकल सकीं और भूखी-प्यासी मर गयीं। कई बहनों ने तो लज्जा से कुएं में कूद कर प्राण दे दिये।” **6.(झूठा-सच)** यह घटना केवल एक स्थान की नहीं अपितु सारे भारत की यही दशा थी। गणेश शंकर विद्यार्थी कानपुर में इन्हीं दंगों को शांत कराने की बालिबेदी पर शहीद हो गए। ‘झूठा सच’ में उस समय की अवस्था का चित्र खींचा गया है— “शहालमी दरवाजे पर एक हिंदू लड़के ने मजिस्ट्रेट सीमा के पक्षपात से चिढ़कर उसपर गोली चला दी थी। सब लोग जानते हैं अफसर निःसंकोच अपने संप्रदाय का पक्षपात कर रहे हैं। मजिस्ट्रेट ने लड़के को तो वहीं गोली से छिदवा दिया और रात को अपने सामने शहालमी के बाजार में हिंदुओं की दुकानों के किवाड़ तुड़वा दिए। मिट्टी के तेल के कनस्तर छिड़कवाकर आग लगवा दी। उस भाग में मुसलमानों की दुकाने कम थीं। जो लोग आग बुझाने आए उनपर कफर्यु में निकलने के अपराध में गोली चलाकर मार दिया गया।” **7.(झूठा-सच)** इस तरह रक्षक ही भक्षक बन तांडव नृत्य कर रहा था।

कानून के पहरेदार राक्षस बन बैठे थे। पुलिस जबरदस्ती घरों में घुसकर लूटपाट मचा रही थी। स्त्रियों का सतीत्व लूट रही थी। अमानवीयता इस कदर चरम सीमा पर पहुंच गई थी कि वहां सारी मानवीयता ताक पर रख दी गई। सामूहिक बलात्कार का अमानुषिक खेल खेला गया। स्त्री, कुमारी, लड़की, गर्भवती स्त्री के साथ चार-चार पांच-पांच आदमियों में मिलकर बलात्कार किया। इस घटना से बहुत-सी स्त्रियों ने मौत को गले लगा लिया और बहुत-सी जीवन पर्यंत बीमार हो गयीं। मां-बाप के सामने ही उनके मासूम बच्चों को गोली से ढूँढ दिया गया, ऊपर से नीचे फेंक दिया गया। निर्वस्त्र स्त्रियों के जुलूस निकाले गए। सरकारी अफसरों ने रोक लगाने की जगह उसे बढ़ावा दिया।

सांप्रदायिक दंगे मनुष्य के अंदर की मनुष्यता का कत्ल इस सीमा नष्ट कर देते हैं कि इंसान इस महजबी आग में जलकर मां, बहन की इज्जत तक नीलम करने से नहीं चूकता। यशपाल ने ‘झूठा सच’ उपन्यास में दंगों के ऐसे वीभत्स रूप ज्यों का त्यों चित्रित किया है। वे लिखते हैं—“कुछ हिंदू, मुसलमान लड़कियों को नंगा करके नीलम करनेवाला एक जवान लड़की को चुटिया से खींचकर खड़ा किये था। लड़की के शरीर पर कोई कपड़ा ना था। माल ग्राहकों को अच्छी तरह दिखाने के लिए उसने लड़की के कमर के पीछे घुटने से ठेस देकर उसके सब अंगों को उभार दिया था। लड़की के आंसुओं से भीगे, पलकें मूंदे चेहरे पर से हाथ को खींचकर हटा दिया। लड़की के सूर्य की किरणों से अछूते शरीर के भाग छिले हुए संतरे की भाँति बहुत गोर और कोमल थे। भीड़ के बीच धरती पर कुछ और भी लड़कियां चेहरे बाहों में छुपाये, घुटनों पर सिर दबाए बैठी थी। उनके कपड़े भी धरती पर पड़े थे।” **8.(झूठा-सच)** यह कुछ लड़कियों या स्त्रियों की वेदना नहीं अपितु असंख्य लड़कियों का भोगा हुआ कटु सत्य है। एक पक्ष ने इस पशुता में अपनी वीरता का प्रदर्शन किया तो दूसरा पक्ष कैसे पीछे रहता, पाशविकता की इस होड़ में हर पक्ष अपने-आपको बड़ा सिद्ध करने में लगा था। इस प्रकार सांप्रदायिकता मनुष्यता का किस हद तक पतन कर देती है, इसे इस उपन्यास में स्पष्ट रूप से देखा जा सकता है।

इतना ही नहीं इन दंगों से जान-माल का भी काफी नुकसान हुआ। उपन्यास का पात्र नारंग जी कहते हैं – "भाई कमी किसी तरह की नहीं रही। यहां भी इतना मुसलमान कटा है। अमृतसर की सड़कों पर जहां देखो लाशें ही लाशें हैं।"

9.(झूठा-सच) 'झूठ सच' के प्रथम भाग के अंत में अथाह वेदना से भरे ड्राइवर के कथन में सारे हिंदुस्तान की व्यथा व्यक्त हुई है- "वह काफिला भी वतन छोड़कर अपने देश को जा रहा था। मानुखों के देश, धर्मों के देश बन गए थे। रबब ने जिन्हें एक बनाया था, रबब के बन्दों ने अपने बहम और जुल्म से उसे दो कर दिया"। **10.(झूठा-सच)**

इस प्रकार धर्म और राजनीति के कारण देश के दो टुकड़े हो गये। धार्मिक रूढ़ियाँ और संकुचित राजनीति ने ऐसा रूप प्रदान किया कि यह दोनों समाज के साधक तत्व न बनकर विनाशकारी उपकरण सिद्ध हुए।

स्वतंत्रता के समय विभाजन का ऐसा दर्दनाक, वीभत्स, घृणित,अमानुषिक, नरसंहार भोगने के बाद भी यह आग आज भी दावानल की तरह फैलती जा रही है और सारे समाज को निगलने के लिए तत्पर है। आज भी संकुचित राजनीति का रूप बदला नहीं है। हमारे देश के नेता वोटों की राजनीति में आज भी इसी का सहारा लेते हैं। सांप्रदायिकता का विष फैलाकर सत्ता पर अपना शिकंजा कसते हैं। अपने स्वार्थ की रोटी सांप्रदायिकता की आग में सकते हैं। जब तक हम अपनी मानसिकता में परिवर्तन नहीं लायेंगे तब तक 'धर्मनिरपेक्ष भारत' के 'झूठे-सच' का ही सपना देखते रह जायेंगे, कभी-भी सच में धर्मनिरपेक्ष भारत की स्थापना नहीं हो पायेगी और सांप्रदायिकता का ज्वालामुखी इसी तरह इस निगलता रहेगा। यदि सही मायने में स्वस्थ,स्वतंत्र,धर्मनिरपेक्ष भारत की स्थापना करनी है तो समाज में मानवीय मूल्यों की शिक्षा अनिवार्य करनी होगी तथा साम्प्रदायिक दंगों को रोकने हेतु संहिताबद्ध दिशा निर्देश जारी करना होगा साथ ही पुलिस बल के विशेष प्रशिक्षण, जाँच व अभियोग एजेंसियों का गठन,जागरूकता, प्रोत्साहन, समर्थन,मजबूत कानून,बेरोजगारी उन्मूलन जैसे सुधार आवश्यक हैं। तभी देश के उज्ज्वल भविष्य के दीये की रोशनी पूरी मानवता को कायम कर सकती है।

संदर्भ सूची

Hi.m.wikipedia.org

drishtias.com

झूठा-सच, यशपाल

1. झूठा-सच, 'देश का भविष्य'(दूसरा भाग), लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद
2. हिंदी उपन्यास, एक अंतर्यात्रा,(पृष्ठ 139-40), रामदरश मिश्र, राजकमल प्रकाशन,नयी दिल्ली,संस्करण (2004)
- 3.उपन्यास और वर्चस्व की सत्ता,(पृष्ठ 71-72),वीरेंद्र यादव, राजकमल प्रकाशन,नयी दिल्ली,संस्करण (2009)
4. झूठा-सच,वतन और देश (प्रथम भाग)
5. वही –
- 6.वही –
- 7.वही –
- 8.वही –
- 9.वही –
- 10.वही –

सैद्धांतिक समीक्षा

रामलखन पाल

सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग, बी.एम. रुइया गर्ल्स कॉलेज मुंबई

प्रस्तावना:

मानव स्वभाव से ही समीक्षक होता है। यह प्रवृत्ति मनुष्य में चिरकाल से विद्यमान रही है। समीक्षा की प्रवृत्ति जाने-अनजाने में मानव व्यवहार में दिख जाती है, परंतु साहित्य के क्षेत्र में समीक्षा का प्रवेश देर से हुआ। इसका कारण है कि पहले कोई साहित्यिक रचना अस्तित्व में आती है उसके बाद उसकी समीक्षा होती है क्योंकि समीक्षा की आवश्यकता किसी रचना के आने के बाद होती है। प्रारंभ में जब समीक्षा का साहित्य में प्रवेश हुआ तो सामान्यतः रचना के या कृति के गुण-दोषों का विवेचन करना ही समीक्षा का मुख्य कार्य था। समीक्षक किसी काव्य रचना के गुण-दोषों को गिना कर ही अपने कार्य को पूर्ण समझ लेते थे लेकिन आज समीक्षा शब्द अपने आप में व्यापक अर्थ लिए हुए हैं। इसका क्षेत्र इतना व्यापक हो गया है कि इसके कार्य को, गुण-दोषों को दिखाने तक सीमित नहीं रखा जा सकता यदि समीक्षा को गुण-दोषों को गिनाने तक ही सीमित रखा जाता तो समीक्षा के साथ अन्याय है। साधारण बोलचाल में जब समीक्षा शब्द का प्रयोग होता है तो समीक्षा का आशय किसी व्यक्ति या वस्तु में कमियाँ निकालना या उसे अस्वीकार कर देना ही समझा जाता है। समीक्षा को नकारात्मक रूप में लिया जाता है, साधारणता समीक्षा का अर्थ दोष बताना या किसी की बुराई बताने से लिया जाता है लेकिन साहित्य के क्षेत्र में आलोचना का अर्थ नकारात्मक नहीं होता, समीक्षा का आशय साहित्य या रचना की समझ होती है जो सकारात्मक और नकारात्मक दोनों होती है क्योंकि किसी कृति की समीक्षा करते समय उसके दोनों पक्षों पर ध्यान देना आवश्यक होता है। समीक्षा करते समय एक पक्ष पर ही ध्यान देना उचित नहीं होता है। समीक्षा एक समझ होती है, यह बौद्धिक कार्य होता है। समीक्षा के लिए कल्पना कि नहीं बौद्धिक दृष्टि की अधिक आवश्यकता होती है। समीक्षा का अर्थ ही किसी कृति या रचना को बौद्धिक दृष्टि से देखना होता है। समीक्षक एक अच्छा पाठक होता है। वह सिर्फ रचना को पढ़ता ही नहीं है बल्कि रचना की परिस्थिति उसके समय और लेखक को समझते हुए उस कृति पर अपने विचार व्यक्त करता है क्योंकि कृति पर कृतिकार की समय और परिस्थिति का प्रभाव पड़ता है। आलोचक उस स्थिति को महसूस करता है उसी स्थिति में जीता है जिसमें कृतिकार जिया है तब समीक्षक उस रचना के साथ न्याय कर सकता है। समीक्षा को लेकर डॉ. सुरेशचंद्र गुप्त का कहना है कि, "किसी कृति की विशेषताओं पर विचार करना उसकी उपलब्धियों एवं अभावो का मूल्यांकन करना, सहृदयों के हृदयों पर उसकी प्रतिक्रिया का विश्लेषण करना, उसकी श्रेष्ठता तथा अभाव के विषय में निर्णय देना, उसे श्रेणीबद्ध करना आदि अनेक कार्य आलोचना के अंतर्गत आते हैं।" 01

विषय विश्लेषण:

सैद्धांतिक समीक्षा अंग्रेजी के 'स्पेकुलेटिव क्रिटिसिज्म' (Speculative Criticism) का हिंदी प्रतिशब्द है। यह समीक्षा की एक वैज्ञानिक पद्धति है। वैज्ञानिकता से आशय तर्कों एवं प्रमाणों से परिपुष्ट। इस समीक्षा पद्धति में साहित्य से जुड़े आधारभूत सिद्धांतों के आधार पर कृति का मूल्यांकन किया जाता है और कृति में निहित समसामयिकता, साहित्यबोध, मूलभूत तथ्यों तथा प्रवृत्तियों का अन्वेषण किया जाता है। इसमें कृति का विवेचन-विश्लेषण के साथ-साथ कृति का संश्लेषण भी होता है। इसी संश्लेषण पर ही कृति का मूल्यांकन निर्भर

होता है क्योंकि रचना और रचनाकार के गुण दोषों का विवेचन-विश्लेषण ही समीक्षा का उद्देश्य भर नहीं होता है बल्कि समीक्षक अनुभूत संवेदना को पाठक तक तटस्थ होकर संप्रेषित करता है।

डॉ. हडसन ने सैद्धांतिक समीक्षा के स्वरूप को स्पष्ट करते हुए लिखा है की, “आलोचक का कार्य केवल यही नहीं है कि वह किसी के औचित्य और अनौचित्य का निर्देश करे, उसका कर्तव्य है की वह उन सिद्धांतों और नियमों की खोज करे, जिनके आधार पर उस काव्यकृति का निर्माण किया गया और उन नियमों को सिद्धांत रूप में निश्चित करे।”⁰²

सैद्धांतिक समीक्षा पद्धति में साहित्य के विभिन्न रूपों के विवेचन द्वारा साहित्य के मान्य सिद्धांतों का प्रतिपादन होता है। इस समीक्षा पद्धति में एक जैसी गुणधर्म वाली कृतियों का अध्ययन-मूल्यांकन कर समीक्षा के मानदंड के रूप में सामान्य नियमों का प्रतिपादन होता है, उसे सैद्धांतिक समीक्षा कहते हैं। इस समीक्षा में समीक्षक अपनी प्रतिभा और प्राचीन ग्रंथों के मूल्यांकन के आधार पर विभिन्न सिद्धांतों का निर्माण करता है। सैद्धांतिक समीक्षा की व्यापकता को स्पष्ट करते हुए डॉ. सुरेशचंद्र गुप्त लिखते हैं, “सैद्धांतिक आलोचना के अंतर्गत साहित्य के कविता, नाटक, निबंध आदि विविध रूपों की रचना के संबंध में सामान्य सिद्धांतों का निर्धारण और विवेचन किया जाता है। इसके लिए आलोचक एक ओर रचनात्मक साहित्य के गुण-दोषादि के आधार पर सिद्धांत निरूपण करता है, दूसरी ओर उपलब्ध साहित्यशास्त्र से लाभान्वित होता है।”⁰³

सैद्धांतिक समीक्षा के अंतर्गत काव्य, नाटक आदि विविध विधाओं के स्वरूप के विषय में नियमों का निर्धारण तथा विवेचन किया जाता है। समीक्षक अपनी समीक्षा में एक ओर अपने पूर्ववर्ती काव्यग्रंथों से प्रेरणा ग्रहण करता है, दूसरी ओर अपनी समकालीन श्रेष्ठ काव्यकृतियों का मूल्यांकन कर सिद्धांत प्रतिपादित करता है, साथ ही वह अन्य समृद्ध भाषाओं के उत्कृष्ट काव्य और काव्य शास्त्रीय ग्रंथों से लाभान्वित भी होता है।

उदाहरण के लिए- एक ओर जहाँ समीक्षक संस्कृत काव्यशास्त्र का गहन अध्ययन करता है, वहीं वह दूसरी ओर अंग्रेजी जैसी समृद्ध भाषा के काव्यशास्त्रीय ग्रंथों से प्रेरणा लेता है; साथ ही छायावाद, प्रणतिवाद, नई कविता आदि काव्य प्रवृत्तियों का मूल्यांकन करते हुए उन्हें सिद्धांत रूप प्रदान करता है। उपर्युक्त उदाहरण के आधार पर यह कहा जा सकता है की उत्कृष्ट एवं महान काव्य के उपरांत ही उत्कृष्ट समीक्षा का जन्म होता है क्योंकि समीक्षक सिद्धांत की खोज शून्य में नहीं करता है, वह उत्कृष्ट काव्य के मूल्यांकन से करता है।

संस्कृत के काव्यशास्त्र और लक्षण ग्रंथ में इस समीक्षा सिद्धांत को देखा जा सकता है। यह समीक्षा चिंतन के नये सूत्र तथा साहित्य के लिए नये अर्थ प्रशस्त करती है। यह समीक्षा पद्धति कल्पनाजन्य एवं आदर्श पर आश्रित न होकर साहित्य में व्यक्त सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, ऐतिहासिक आदि सभी पक्षों का वैज्ञानिक ढंग से मूल्यांकन एवं विश्लेषण करती है।

सैद्धांतिक समीक्षा का विषय मुख्य रूप से साहित्य के स्वरूप का विवेचन-विश्लेषण है। इसके अंतर्गत साहित्य क्या है? साहित्य का लक्ष्य क्या है? जैसे प्रश्नों का निर्धारण करते हुए साहित्य के विषय में एक सुनिश्चित मानदंड निर्धारित करके सिद्धांत विशेष का प्रतिपादन करना है। इस स्थापना के मूल में साहित्य संबंधित आधारभूत व महत्वपूर्ण सिद्धांतों व नियमों का निर्माण होता है। इस समीक्षा पद्धति में साहित्य के सभी महत्वपूर्ण काव्यांगों का समावेश होता है- काव्य के तत्व, काव्य हेतु, काव्य प्रयोजन, काव्य भेद, काव्य लक्षण, काव्य-स्वरूप, काव्य-प्रक्रिया, काव्य-शिल्प आदि का अध्ययन विश्लेषण होता है। डॉ. श्यामसुंदर दास सैद्धांतिक समीक्षा के विषय क्षेत्र पर टिप्पणी करते हुए लिखते हैं कि, “काव्य क्या है, केवल इसी पक्ष पर नहीं बल्कि काव्य का अनुशीलन किस दृष्टि से और कैसा होना चाहिए, पाठक की साहित्याभिरुचि कैसी होनी चाहिए, परंपराभुक्त

साहित्याभिरुचि से काव्य का अनुशीलन करने में क्या त्रुटियाँ होती हैं, कैसे प्रगतिशील या विकासवादी साहित्याभिरुचि ही काव्यनुशीलन के लिए आवश्यक है और काव्य के साथ पूर्ण न्याय कर सकती है, क्योंकि काव्य स्वयं प्रगतिशील है, नित्य नूतन सामग्री और साधनों की ओर उसकी प्रगति होती है, इस प्रकार के प्रश्नों को हल करना और फिर निष्कर्ष पर पहुँचना सैद्धांतिक समीक्षा की गवेषना के विषय हैं।”⁰⁴

सैद्धांतिक समीक्षा का प्रारंभ साहित्य का स्वरूप स्थिर होने के बाद होता है। इस समीक्षा पद्धति में समीक्षक पूर्ववर्ती ग्रंथों के चिंतन-मनन द्वारा अपनी प्रतिभा से जिन सिद्धांतों का नियमन व प्रतिवादन करता है, वे ही कालांतर में साहित्य के नियामक बनते हैं। आगे चलकर इन्हीं को समीक्षक या आलोचक मानदंड बनाकर साहित्य का मूल्यांकन करता है। साहित्य में इन्हीं सिद्धांतों के आधार पर व्यवहारिक आलोचना निर्मित होती है। हिंदी की सैद्धांतिक समीक्षा का मूलाधार संस्कृत का साहित्यशास्त्र है। संस्कृत काव्यशास्त्र पर ही मूल रूप सैद्धांतिक समीक्षा खड़ी है और इस समीक्षा के पीछे एक समृद्ध काव्य परंपरा है। उदाहरण के लिए आचार्य रामचंद्र शुक्ल की ‘रस मीमांसा’ या डॉ. नगेंद्र के ‘रस सिद्धांत’ के पीछे संस्कृत साहित्यशास्त्र की परंपरा को देख सकते हैं। इसी प्रकार अरस्तू के ‘पोइटिक्स’ के पीछे उनके पूर्ववर्ती ग्रीक साहित्य की समृद्ध परंपरा है।

संस्कृत में भरत मुनि के नाट्यशास्त्र से लेकर जगन्नाथ के ‘रस गंगाधर’ तक निर्मित संस्कृत के काव्यशास्त्रीय ग्रंथ और ग्रंथकार इसी कोटि के समीक्षक हैं। हिंदी साहित्य में रीतिकाल में लिखे गए रीति ग्रंथ, लक्षण ग्रंथ और ग्रंथकार इस प्रकार की समीक्षा और समीक्षक हैं। सैद्धांतिक समीक्षा के कुछ महत्वपूर्ण ग्रंथ और ग्रंथकार- मम्मट का ‘काव्य प्रकाश’, आनंद वर्धन का ‘ध्वन्यालोक’, क्षेमेंद्र का ‘औचित्य विचार चर्चा’, केशवदास की ‘कविप्रिया’, आचार्य रामचंद्र शुक्ल का ‘रस मीमांसा’, ‘चिंतामणि’, डॉ. नगेंद्र का ‘रस सिद्धांत’ और ‘रीतिकव्य की भूमिका’, डॉ. आनंदप्रकाश दीक्षित का ‘रस सिद्धांत: स्वरूप एवं विश्लेषण’, बाबू श्यामसुंदर का ‘साहित्यालोचन’, डॉ. गुलाबराय का ‘सिद्धांत और अध्ययन’ और ‘काव्य के रूप’, आदि ग्रंथों एवं ग्रंथकारों में सैद्धांतिक समीक्षा की एक विशिष्ट परंपरा दिखाई देती है। पाश्चात्य काव्य परंपरा में प्लेटो और अरस्तू के काव्य सिद्धांत से लेकर कॉलरिज, एडिसन, वर्ड्सवर्थ, रिचर्ड्स, कोचे, इलियट आदि के ग्रंथों में सैद्धांतिक समीक्षा के तत्व मिलते हैं। अरस्तू का ‘पोइटिक्स’, होरेस का ‘आर्स पॉइटिक्स’, कोचे का ‘एस्थेटिक्स’ आदि इस कोटि के ग्रंथ हैं।

निष्कर्षतः

सैद्धांतिक समीक्षा से आशय, उस समीक्षा पद्धति से है जिसमें साहित्य से जुड़े आधारभूत एवं मान्य सिद्धांतों के आधार पर कृति का मूल्यांकन होता है और कृति में निहित मूलभूत तथ्यों तथा प्रवृत्तियों का अन्वेषण होता है। यह समीक्षा न केवल साहित्यिक विवेचन विश्लेषण को एक मजबूत आधार प्रदान करती है बल्कि साहित्य के फलक को भी व्यापक बनाती है। जिससे समीक्षा का शास्त्रीय पक्ष स्पष्ट होता है। इसके द्वारा समीक्षक उचित-अनुचित का अंतर करने में समर्थ होता है। यह समीक्षा पद्धति समीक्षक की रुचि का परिष्कार एवं परिमार्जन करती है। जिससे वह नियमों के आधार पर समीक्षा में प्रवृत्त होता है।

संदर्भ ग्रंथः

1. डॉ. सुरेशचंद्र गुप्त (1960), आधुनिक हिंदी कवियों के काव्य सिद्धांत, हिंदी साहित्य संसार, दिल्ली, 110006, पृष्ठ संख्या-537.
2. गोविंद त्रिगुणायन (1974) शास्त्रीय आलोचना के सिद्धांत (द्वितीय भाग), एस. चंद एंड कंपनी (प्रा.) लि. रामनगर, नई दिल्ली 110055, पृष्ठ संख्या- 367.
3. डॉ. सुरेशचंद्र गुप्त (1960), आधुनिक हिंदी कवियों के काव्य सिद्धांत, हिंदी साहित्य संसार, दिल्ली, 110006, पृष्ठ संख्या-561.
4. डॉ. श्यामसुंदर दास (2018), साहित्यालोचन, सस्ता साहित्य मंडल प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ संख्या 271-272.

हिंदी सिनेमा में नारी

सायली सिद्धार्थ पवार

शोधार्थी

हिंदी विभाग, मुंबई विश्वविद्यालय

शोधसार:

सिनेमा एक सम्मोहन है। रजत पट पर सपनों को साकार करने वाला एक ऐसा चमत्कार जिसने अपने जन्म के साथ ही समाज में हलचल मचा दी। फिल्म 'आलम आरा' (मार्च १९३१) से लेकर 'अनवुमन' (२०२३) तक यह यात्रा विगत सौ वर्षों से अबाध और अविकल जारी है। इस बीच समाज में सिनेमा को लेकर सकारात्मक और नकारात्मक धारणाएँ बनती रहीं और चिंतकों के बीच सिनेमा विमर्श का मुद्दा बनता रहा। भारतीय सिनेमा के पिता दादा साहब फाल्के जी का कहना था कि 'सिनेमा विशुद्ध मनोरंजन न होकर उद्देश्यपरक होना चाहिए उसमें सामाजिक सरोकार कल्पना के सुनहरे धागे में गुंथे होने चाहिए।'

प्रारंभ से आज तक नारी न केवल भारतीय सिनेमा के वरन विश्व सिनेमा के केंद्र में भी रही है। पहली फिल्म 'आलम आरा' नारी केंद्रित फिल्म थी। नारी के सौंदर्य का, उसके हृदय का, हर्ष और विषाद का उदात्त प्रेम और छलनामय प्रेम का, सरलता और कुटिलता का, बुद्धि और भावना का, संदेह और विश्वास का, कभी यथार्थ और कभी अतिरंजक चित्रण सिनेमा में हुआ है। १९५७ में प्रदर्शित 'मदर इंडिया' फिल्म में नर्गिस ने राधा के किरदार में नायिका के चरित्र में जान डाल दी और 'मदर इंडिया' ऑल टाइम ब्लॉक बस्टर की श्रेणी में दर्ज हो गई। इस प्रकार नर्गिस, नूतन, मीना कुमारी, मधुबाला, आशा पारेख, स्मिता पाटिल जैसी कुशल अभिनेत्रियों के साथ-साथ साहित्य का फेमिनिज़्म पर्दे पर उतरता चला गया और इस प्रकार नारी को केंद्र में रखकर फिल्मों का चलन प्रारंभ हुआ।

जहाँ तक फिल्मों की बात है हमने देखा है कि यहाँ समय और स्थिति के अनुसार नारी का रूप भी बदलता गया है। चूँकियहाँ फिल्म निर्माण में करोड़ों लगते हैं इसलिए कई बार निर्माता, फिल्म निर्देशक कथा को सोच-समझकर ही उस पर फिल्म बनाने का निर्णय लेता है। आज के समय में फिल्मों का उद्देश्य केवल मनोरंजन से लागत निकालना और प्रॉफिट कमाना होता है जिसमें कुछ फिल्मों अपवादित हो सकती हैं। कई बार फिल्म का किरदार दर्शकों की रुचि को ध्यान में रखकर बना जाता है। सिनेमा के विगत सौ वर्षों में 'मदर इंडिया' से 'अनवुमन' तक की खाँई को बहुत जल्दी पाट दिया है।

हिंदी सिनेमा में नारी आधारित फिल्में :

हिंदी सिनेमा में नारी आधारित फिल्मों काफ़ी पुराना चलन रहा है। 'आलम आरा' के बाद से देखें तो 'मदर इंडिया', 'कागज़ के फूल', 'बंदिनी', 'अभिनेत्री', 'कटी पतंग', 'अचानक', 'आँधी', 'शोले', 'भूमिका', 'सुजाता', 'चक्र', 'अर्थ', 'बाजार', 'प्रेमरोग', 'मंडी', 'इज़ाजत', 'मिर्च मसाला', 'रुदाली', 'बैंडिट क्वीन', 'आस्था', 'सनम बेवफा', 'फिज़ा', 'अस्तित्व', 'लज्जा', 'चांदनी बार', 'जुबैदा', 'फिलहाल', 'चमेली', 'तहजीब', 'सता', 'पिंजर', 'ब्लैक', 'परिणिता', 'वो लम्हें', 'डोर', 'फैशन', 'नो वन किल्ड जेसिका', 'द डर्टी पिक्चर', 'हीरोइन', 'क्वीन', 'गुलाब गैंग', 'मार्गरिटा विद ए स्ट्र', 'पिंक', 'लिपस्टिक अंडर माई बुर्का', 'द स्काई इज़ पिंक', 'त्रिभंगा', 'गंगुबाई काठियावाड़', 'डार्लिंग्स', 'अनवुमन', 'शेरनी', 'मेरी कॉम', 'राज़ी', 'थप्पड़' आदि जैसी कई फिल्मों के केंद्र में नारी

रही हैं। इनमें से कई फ़िल्मों में अभिनेत्रियों के माध्यम से समाज में नारी के संघर्ष को दर्शाया गया है। 'फैशन' और 'द डर्टी पिक्चर' जैसी फ़िल्मों के माध्यम से मीडिया और फ़िल्मी जगत के काले सच को रंगीन पर्दे पर बेपर्दा किया गया। विगत सौ वर्षों के सिनेमा में नारी को देखा जाए तो नारी चरित्र और उनकी भूमिका को मद्देनजर रखते हुए कह सकते हैं कि सिनेमा ने गाँव में रहने वाली राधा से लेकर बॉलीवुड की हीरोइन तक की खाई को जल्दी भर दिया है किंतु यह बात और है कि आज फ़िल्मों का उद्देश्य साहित्य के उद्देश्य तक ही सीमित नहीं बल्कि उसकी सीमाएँ कुछ और भी होती हैं।

प्रस्तावना:

मैं एक ऐसे परिवार में पली हूँ जो अधिकांश भारतीय परिवारों की तरह फ़िल्म, गीत-संगीत और खेल के हमेशा करीब रहा है। मेरे माता-पिता, विशेषकर पिताजी को काम करते समय संगीत सुनने या फिर कोई फ़िल्म देखने का खयाल मन में अक्सर रहता था। उन दिनों हमेशा ऐसी ही फ़िल्में देखी जाती जिसमें कोई हीरो हो, अगर फ़िल्म में हीरो नहीं तो फ़िल्म फ्लॉप मानी जाती थी। मैं भी यही मानसिकता लेकर चल रही थी जो कि आगे चलकर सिनेमा में नारी चरित्रों को आगे बढ़ते हुए देखकर बदल गई।

बात चाहे साहित्य की हो या सिनेमा की, नारी की स्थिति हर कहीं एक सी रही है। वह चाहे हिंदी उपन्यासों की धनिया-बुधिया हों या फिर रंगीन पर्दे की सुपर मॉडल या हीरोइन दोनों में कोई विशेष अंतर नहीं है। वह हर कहीं पर दुखियारी या अपमान के दर्द की मारी है। हमसदियों से कहानियों-किताबों में नारी की दुर्दशा को सुनते-पढ़ते आए हैं किंतु ग्लैमर की यह चमचमाती दुनिया भी इससे अछूती नहीं है। वैसे भी हिंदी सिनेमा ने अपने सौ वर्ष पूरे कर लिए हैं और रंगीन पर्दे की सफल अभिनेत्रियाँ अपने हुनर पर करोड़ों रुपये कमा रही हैं किंतु एक दौर ऐसा भी था कि जहाँ फ़िल्मों में नायिका के रूप में काम करनेवाली नारीबड़ीमुश्किल से मिल पाती थी। धीरे-धीरे सिल्वर स्क्रीन का जादू फैलता गया और फ़िल्मी जगत में नारी के कदम आगे बढ़ते गए जो आज तक कायम हैं। जिस फ़िल्म में नायिकाओं का अभिनय प्रबल रहा वे फ़िल्में बॉक्स ऑफिस पर हिट होती गईं।

विषय विस्तार :

शुरुवाती दौर से ही नारी सिनेमा के केंद्र में रहती आई है। पहली फ़िल्म 'आलमआरा' नारी केंद्रित है। उसके पश्चात् अर्देशिर इरानी ने 'अछूत कन्या' शीर्षक से जो पहली रंगीन फ़िल्म बनाई वह भी नारी प्रधान थी। साथ ही १९३५ में नारी शक्ति को दर्शाती फ़िल्म 'हंटर वाली' और १९३६ में बनी 'किसान कन्या' सामाजिक समस्या, अस्पृश्यता पर आधारित थी। जिसमें देविका रानी मुख्य भूमिका में थी।

वी.शांताराम की 'दुनिया न माने' (१९३७) बेमेल विवाह की समस्या पर आधारित एक क्रांतिकारी फ़िल्म थी। फ़िल्म की नायिका नीरा अपने सौतेले माता-पिता द्वारा जबरदस्ती किए गए बेमेल विवाह के बंधन को अस्वीकार कर देती है। भारतीय परंपरा में नारी के लिए शादी एक पवित्र और जन्मों का बंधन माना जाता है। उस समय के भारतीय समाज में नारी का यह कदम सामाजिक परिवर्तन की दरकार रखता है। फ़िल्म की नायिका समाज के लिए प्रेरणा का कार्य करती है। परंपरा के नाम पर थोपे गए रिश्ते को अस्वीकार कर पति से विद्रोह करती दिखाई देती है।

१९५७ में बनी 'मदर इंडिया' भारतीय संघर्षशील स्त्री के नारीत्व, सतीत्व, कर्तव्यबोध, आत्मसंघर्ष, उसके मातृत्व और नारी अस्मिता के रक्षा के लिए अपने ही प्रिय पुत्र की जान लेने वाली वीरांगना की कहानी है। एक साहसी नारी राधा की युवा वस्था से वृद्धा वस्था तक की करुण दास्तान है। वह किसान पत्नी के रूप में फ़िल्म

में नज़र आती है। हम कह सकते हैं कि यह फिल्म पीड़ाओं के अथाह समंदर में साहस की नाव चलानेवाली नारी की कहानी है। यह फिल्म ऑल टाइम ब्लॉक बस्टर की श्रेणी में आती है। राज कपूर और गुरु दत्त के फिल्मों की नायिकाएँ केवल सजी-धजी न रहते हुए उनका अपना एक अलग अस्तित्वसिनेमा में दिखाई देता है। 'प्यासा' और 'कागज के फूल' की नायिका 'गुलाबों' और 'शांति' परदे पर उतनी महत्वपूर्ण है जितनी कीकहानी में। साथ ही 'साहब बीबी और गुलाम' की छोटी बहू का किरदार यह दर्शाता है कि "औरत ही पुरुष को पूर्णता प्रदान करती है। प्यार मनुष्य की आत्मा की गहराई का वह निर्मल जल है जो जीवन को सार्थकता प्रदान करता है।"⁹

'मुगल-ए-आजम' १९६० में प्रदर्शित एक ऐसी क्लासिक फिल्म है जो अपने निर्देशन, फिल्मांकन, पटकथा लेखन के कारण अत्यंत लोकप्रिय हुई। इस फिल्म में नारी के तीन रूप दिखते हैं, एक अनारकली जो मोहब्बत को खुदा का रूप मानती है, दूसरी गुलनार जो कुटिल नारी का प्रतिनिधित्व करती है और तीसरी जोधाबाई जो मुघल सम्राट अकबर से विवाह के बाद भी अपने हिंदू धर्म का परिपालन करती है। मध्ययुगीन समय में वैचारिक स्वतंत्रता एक नारी के लिए बहुत बड़ी बात थी। जोधाबाई इसी वैचारिक स्वतंत्रता का प्रतीक है जो पति और पुत्र के बीच प्रेम और कर्तव्य के द्वंद्व में झूलती और बहुत हद तक मध्ययुगीन नारी विषयक साँचे को तोड़ने में समर्थ दिखती है। फिल्म में चित्रित सभी नारी चरित्र आज भी दर्शकों को उद्वेलित करने में समर्थ हैं। 'जब प्यार किया तो डरना क्या' जैसे समाज को चुनौती देने वाले गीत को गाती हुई नायिका युवा पीढ़ी को सन १९६० में जितना आकर्षित करती थी तिरसठ साल बाद भी आज के युवा और किशोर वर्ग को अपने सम्मोहन से बचा नहीं सकती। इस गाने में स्त्री के प्यार की शक्ति को सत्ता से टकराने का साहस दिखाता है।

१९६५ में आई 'गाइड' आर.के.नारायण के उपन्यास पर आधारित बड़ी सफल और लोकप्रिय फिल्म थी। यह फिल्म रोजी के रूप में एक ऐसी नारी का सेल्युलाइड पर चित्रण करती है जो वैवाहिक बंधन को तोड़कर अपनी स्वतंत्रता को चुनती है लेकिन राजू गाइड द्वारा भी छली जाती है। उसी केसाथपति के अभिमान में एक कलाकार नारी के हृदय के चटकने और टूटने की कथा कहनेवाली महत्वपूर्ण फिल्म 'अभिमान' (१९७३) है। 'अमर प्रेम' (१९७२) मज़बूरी में वारांगना बनी नारी के अमर प्रेम, उसकी आंतरिक पवित्रता, उसके मातृत्व भाव और आंतरिक उदासी को व्यक्त करने वाली सशक्त फिल्म है।

फिल्मों में नारी की भूमिका को जोड़ के देखें तो सन १९५० से ६० के दशक में हिंदी सिनेमा में अनेक अच्छी अभिनेत्रियाँ आईं। वहीदा रहमान और नूतन जैसी अभिनेत्रियाँ परंपरागत ढाँचे में ही अपनी प्रतिभा के अनुसार भूमिका का परिचय देती थीं। सत्तर के दशक के बाद जो फिल्में आयीं उनमें पुरुषों का वर्चस्व ज्यादा रहा है। उन्हीं दिनों फिल्मों में एक नई संभावना जागी। इसी दशक में शबाना आज़मी और स्मिता पाटिल जैसी अभिनेत्रियों को उभरने का मौका मिला। श्याम बेनेगल जैसे फिल्मकार ने इनकी अद्भुत प्रतिभा का लाभ उठाकर 'अंकुर', 'निशांत', 'मंडी' और 'भूमिका' जैसी महत्वपूर्ण फिल्में बनाईं। १९७७ में प्रदर्शित 'भूमिका' और २००१ में प्रदर्शित 'जुबैदा' फिल्म में नारी अपने परिवार, परिवेश और समाज से विद्रोह करती है। और यह कोई काल्पनिक चरित्र नहीं बल्कि सच्चे पात्रों से प्रेरित हैं।

'भूमिका' में स्मिता पाटिल की अभिनय क्षमता अनोखी है। फिल्म में उषा के पात्र को इस सिनेमा ने कई अर्थ दिए हैं। उसके जीवन में हर तरह के पुरुष आते-जाते रहते हैं। अपने जीवन में उसे कई चुनौतियों का सामना करना पड़ता है। लगातार उसका शोषण करने वाला पति, उसके जिस्म की चाहत रखनेवाला फिल्मकार और जमींदार, जो उसे दूसरी पत्नी बनाकर बंद दरवाज़ों की ओर धकेल देता है। एक संवाद में वह उषा से कहता

है, “मेरी दादी इस चार दीवारी से बाहर कभी नहीं गयी, मेरी माँ नहीं गयी, मेरी पत्नी ने कभी बाहर कदम नहीं रखा तो फिर तुम भला बाहर जाने का कैसे साहस दिखा सकती हो।”² एक अभिनेत्री के रूप में स्मिता पाटिल की क्षमता को समझने के लिए ‘भूमिका’, ‘चक्र’, ‘बाज़ार’ जैसी फिल्मों का उदाहरण देखा जा सकता है।

जिस दौर में हिंदी सिनेमा मर्द की छवि से आतंकित था ऐसे दौर में अपनी अभिनय प्रतिभा के बल पर इन अभिनेत्रियों ने फिल्म लेखकों और निर्देशकों को मजबूर कर दिया कि वे नारी को केंद्र में रखकर फिल्में बनाए। १९९० के दशक में ‘रुदाली’, ‘बैंडिड क्वीन’, ‘आस्था’ और ‘सनम बेवफा’ जैसी फिल्में फिर एक बार नारी को केंद्र में लेकर आईं। फूलन देवी के जीवन पर आधारित शेखर कपूर की फिल्म ‘बैंडिड क्वीन’ सर्वाधिक चर्चित रही। किसी स्त्री की ऐसी दुर्दशा का चित्रण शायद ही किसी फिल्म में हुआ हो जिसमें अनमेल विवाह, यौन शोषण, सामूहिक बलात्कार तथा नग्न घुमाए जाने के दृश्य बर्बरता की सीमा को पार कर देते हैं। फिल्म ‘सनम बेवफा’ में खानदानी दुश्मनी की आड़ में नारी को खिलौना बनाकर अपमान और बदले के रूप में दर्शाया गया है। बदले की भावना धर्म, परंपरा और नारी के सम्मान पर बुनियादी सवाल उठाता है।

अमृता प्रीतम के कथा साहित्य पर आधारित फिल्म ‘लज्जा’ और ‘पिंजर’ अपने कथ्य में परिवार और समाज के बीच अपने अस्तित्व के लिए जूझने वाली स्त्रियों की दशा को प्रदर्शित करती हैं। इसी दशक में ‘चांदनी बार’, ‘चमेली’ और ‘फैशन’ जैसी नई फिल्में आईं जो पारंपरिक समस्याओं से अलग ग्लैमर और अँधेरे की दुनिया की साक्षी बनीं। यह फिल्में होटलों-बियर बारों में बारबाला के रूप में अधनंगी नाचने वाली नारी के जीवन पर प्रकाश डालती हैं। वहीं ‘फैशन’ फिल्म ग्लैमर की दुनिया में रैम्प पर अपने जलवे बिखेरने वाली सुशिक्षित युवतियों के शोषण और अपमान की जीती-जागती दास्तान है।

२०१० के बाद प्रदर्शित फिल्म ‘द डर्टी पिक्चर’ और ‘हीरोइन’ जो सामान्य घर से भाग कर फिल्मों में अपना करियर बनाने आयी युवतियों पर आधारित हैं। सुपर हिट होने की लालसा में अपने निजी जीवन के अंतरंग पहलुओं को दर्शकों के सामने खुलकर परोस देती हैं ताकि लोगों का फोकस उन पर बने रहे। इन फिल्मों में एक नयी बात यह भी दिखी कि पर्दे की यह अभिनेत्रियाँ हर बार अपने जीवन का अंत ही करें यह जरूरी नहीं, यहाँ वह साहस दिखाकर अपने पिछले जीवन का अंत कर फिर नए सिरे से जीना प्रारंभ कर देती हैं, यही संदेश फिल्म ‘हीरोइन’ से समाज को मिलता है।

२०१३ में प्रदर्शित फिल्म ‘क्वीन’ यह एक ऐसी नारी केंद्रित फिल्म है जिसने देश में तहलका मचाया था जिसकी नायिका कंगना रनौत थी। यह फिल्म रानी नाम की लड़की पर आधारित है, जिसे उसकी शादी के ठीक पहले अपने होने वाले पति द्वारा छोड़ दिया जाता है। किंतु वह अपने रिश्ते पर दुख न जताते हुए अकेले ही अपने ‘हनीमून’ पर जाने का फैसला करती है। मेरी कॉम (२०१४) भारत की महान मुक्केबाज मेरी कॉम के जीवन पर आधारित फिल्म जिसकी नायिका प्रियांका चोपड़ा थी। यह फिल्म जिसे २०१४ में राष्ट्रीय पुरस्कार भी मिला था। मेरी कॉम ने हर किसी के दिल के तार को छु लिया था। भारत की पहली पूर्वोत्तर राज्य की महिला मुक्केबाज के जीवन संघर्ष को दर्शाती यह फिल्म हमारे रोंगटे खड़े कर देती है।

२०१८ में प्रदर्शित फिल्म ‘राज़ी’ यह एक गहन जासूसी थ्रिलर फिल्म है। जिसकी नायिका आलिया भट्ट ने सहमत की भूमिका निभाई है, जो भारत की एक अंडरकवर राँ एजेंट है जिसका काम देश के खिलाफ होनेवाली साजिश का पता लगाना था। जिसके लिए उसकी शादी पाकिस्तान के एक अफसर परिवार में करवाई जाती है। थप्पड़ (२०२०) यह एक जबरदस्त फिल्म मुझे लगी जोकि घरेलू हिंसा पर आधारित है। जिसकी नायिका अमृता

(तापसी पन्नू) अपने पति के साथ रहते हुए खुशहाल जीवन जी रही थी जब तक कि उसका पति घर में चल रही पार्टी में उसको थप्पड़ नहीं मार देता। उस घटना से वह अपनी पूरी जिंदगी के बारे में सोचने पर मजबूर हो जाती है। हमारे देश के परिवारों की यह एक बड़ी समस्या है, घरेलू हिंसा जिससे हर नारी चिंतीत है। और मुझे लगता है ऐसी फ़िल्में बननी चाहिए जो यह बताती हैं कि अपने साथी को मारना ठीक नहीं है, चाहे कुछ भी हो।

निष्कर्ष:

इस शोधलेख में १९७५ से लेकर आज २०२३ तक प्रदर्शित सभी सिनेमा में नारी की विविध छवियों का चित्रण किया गया है। फ़िल्म 'आलमआरा' (१९३१) से लेकर 'अनवुमन' (२०२३) तक हिंदी सिनेमा में नारी अपनी पूरी ताकद से रंगीन पर्दे पर अपना मक़ाम हासिल करते दिखाई देती है। सिनेमा में दिखाए गए नारी के विविध रूप जैसे कि रूपसी राजकुमारी या ग्रामवधू, मिल मालिक की बेटी या किसान की बेटी, हंटर वाली या निरीह, सती-सावित्री या कोठेवाली, नायक के प्रेम में डूबी या अपने स्वार्थ के लिए छल करती, कभी सामाजिक मर्यादाओं के दबाव में अपनी कामनाओं को छोड़ती या कभी जेल में बंदिनी बनी चक्की पिसती, कहीं पंछी बनकर आज़ाद उड़ती आदि विविध छवियाँ मिलती हैं। इन सिनेमा में नारी कभी माँ, बेटी, पत्नी, भाभी, साँस, जेठानी, ननंद आदि रिश्तों में नज़र आती है। इन नारियों के किरदारों में अनेक नायिकाएँ इस तरह उभरकर आई कि निरूपा राँय और लीला चिटनिस जैसी ममतामयी माँ और ललिता पवार जैसी एक क्रूर साँस का पर्याय बन गईं।

नारी के बिना न केवल हिंदी सिनेमा की वरन विश्व सिनेमा की भी परिकल्पना नहीं की जा सकती है। सिनेमा के जन्म से ही नारी सदैव उसके साथ अटूट बंधन से जुड़ी रही है। कुछ फ़िल्मों में सुंदर, नाजुक तो कहीं संघर्ष की आग में तपकर कर्मठ, कहीं पितृसत्तात्मक समाज द्वारा बनाए नियमों और मर्यादाओं में बदल करती अपनी स्थिति को सुधारती, तो कहीं समाज के लालची व्यक्तियों की गिद्ध दृष्टि से अपने को बचाती, अपने बच्चों और परिवार के लिए सारी जिंदगी त्याग करती नारी अर्थात् जीवन के विविध रंगों को कैमरे की आँख से रजत पट पर उतारती रहीं है और साथ ही सिने दर्शकों के मन में अपनी अमिट छाप छोड़ती आई है।

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. हिंदी सिनेमा : बीसवीं सदी - सं. प्रल्हाद अग्रवाल - पृ. २०२
२. सिनेमा कल, आज और कल - विनोद भारद्वाज
३. हिंदी सिनेमा चुनिंदा प्रतिलिपि
४. फ़िल्म निर्देशन - कुलदीप सिन्हा
५. गूगल सर्च

भारताचे परकीय कर्ज आणि सद्यस्थिती

श्रीमती. विद्या भिका थोरात (संशोधिका)

प्रो. डॉ.सुहास आव्हाड (मार्गदर्शक)

पदव्युत्तर अर्थशास्त्र संशोधन केंद्र,
सहकारमहर्षी भाउसाहेब संतुजी थोरात कला,
विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, संगमनेर, जि. अहमदनगर.

सहकारमहर्षी भाउसाहेब संतुजी थोरात कला,
विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय,

विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, संगमनेर, जि. अहमदनगर.

गोषवारा -

देशाचे सकल सरकारी कर्ज ज्याला 'सार्वजनिक कर्ज' किंवा 'सार्वभौम कर्ज' असे देखील म्हणतात. हे सरकारी क्षेत्राचे आर्थिक दायित्व असते. २०२० मध्ये जगभरातील सरकारी कर्जाचे मूल्य \$८७.४ US ट्रिलियन होते. सरकारी कर्जाचा वाटा सर्व कर्जाच्या जवळपास ४०% आहे. ज्यात कॉर्पोरेट आणि गृह कर्जाचा समावेश आहे. १९०० मध्ये सर्वाधिक कर्ज असलेला देश फ्रान्स (£१,०८६,२१५,५२५), त्यानंतर रशिया (£६५६,०००,०००) नंतर युनायटेड किंगडम (£६२८,९७८,७८२); दरडोई आधारावर न्यूझीलंड (£५८१२s. प्रति व्यक्ती), ऑस्ट्रेलियन वसाहती (£५२१३s.) आणि पोर्तुगाल (£३५) हे सर्वाधिक कर्ज असलेले देश होते. वित्त मंत्रालयाच्या आर्थिक व्यवहार विभागातील बाह्य कर्ज व्यवस्थापन विभागाने भारताचे परदेशी कर्ज २०२१-२२ वरील सद्यःस्थिती अहवालाची २८ वी आवृत्ती प्रसिद्ध केली आहे. मार्च २०२२ अखेरीस भारताने परदेशातून घेतलेले कर्ज ६२०.७ अब्ज अमेरिकी डॉलर्स इतके होते. मार्च २०२१ च्या ५७३.७ अब्ज अमेरिकी डॉलर्सच्या तुलनेत ८.२ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. यापैकी ५३.२ टक्के अमेरिकी डॉलर्समध्ये होते तर भारतीय रुपयामधील कर्ज अंदाजे ३१.२ टक्के असून ते दुसऱ्या क्रमांकाचे सर्वाधिक कर्ज आहे. देशाचे कर्ज आणि सकल राष्ट्रीय उत्पादन याचे गुणोत्तर मार्च २०२२ अखेरीस किंचित घसरून १९.९ टक्के झाले आहे जे वर्षभरापूर्वी २१.२ टक्के होते. परकीय चलन साठा आणि परदेशी कर्जाचे गुणोत्तर मार्च २०२२ अखेर ९७.८ टक्क्यांपर्यंत खाली आले असून गेल्या वर्षीच्या १००.६ टक्क्यांपेक्षा किंचित कमी झाले आहे. जेव्हा व्याजदर कमी असतात आणि एखादा देश आर्थिक मंदीतून जात असतो, तेव्हा कर वाढवण्यापेक्षा कर्ज घेणे हा राजकीय आणि आर्थिकदृष्ट्या अधिक आकर्षक पर्याय असू शकतो ज्यामुळे विकासाला खीळ बसते.

प्रस्तावना - देशाचे सकल सरकारी कर्ज ज्याला 'सार्वजनिक कर्ज' किंवा 'सार्वभौम कर्ज' असे देखील म्हणतात. हे सरकारी क्षेत्राचे आर्थिक दायित्व असते. सरकारी कर्जामध्ये कालांतराने होणारे बदल प्रामुख्याने भूतकाळातील सरकारी तूटींमुळे घेतलेले कर्ज प्रतिबिंबित करतात. जेव्हा सरकारचा खर्च महसुलापेक्षा जास्त होतो तेव्हा तूट निर्माण होते. सरकारी कर्ज हे देशांतर्गत रहिवाशांचे तसेच परदेशी रहिवाशांचे देणे असू शकते. परदेशी रहिवाशांना देय असल्यास ते प्रमाण देशाच्या बाह्य कर्जामध्ये समाविष्ट केले जाते. २०२० मध्ये जगभरातील सरकारी कर्जाचे मूल्य \$८७.४ US ट्रिलियन होते. सरकारी कर्जाचा वाटा सर्व कर्जाच्या जवळपास ४०% आहे. ज्यात कॉर्पोरेट आणि गृह कर्जाचा समावेश आहे. २००७ पासून सरकारी कर्जात झालेली वाढ मुख्यत्वे २००७-२००८ च्या जागतिक आर्थिक संकटाला आणि कोविड-१९ साथीच्या रोगाला कारणीभूत आहे. कर्ज देण्याची सरकारची क्षमता राज्य निर्मिती आणि राज्य उभारणीसाठी केंद्रस्थानी आहे. सार्वजनिक कर्जाचा संबंध लोकशाहीचा उदय, खाजगी वित्तीय बाजार आणि आधुनिक आर्थिक विकासाशी जोडला गेला आहे.

उद्दिष्टे – संशोधिकेने आपल्या शोधनिबंधाची पुढील उद्दिष्टे निर्धारित केली आहेत.

१. भारताच्या परकीय कर्जाचा अभ्यास करणे.
२. अलीकडील काळातील कर्ज वाढीची कारणे अभ्यासणे.
३. कर्जाचे परिणाम अभ्यासणे.
४. परकीय कर्जाचे धोके अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती – प्रस्तुत शोधनिबंधाचा प्रकार वर्णनात्मक आणि विशेषणात्मक आहे.

माहिती संकलन – प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी माहिती संकलित करण्यासाठी द्वितीयक माहितीचा उपयोग केला आहे. यामध्ये संदर्भग्रंथ, पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्र यांचा वापर करण्यात आला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी सर्व प्रकारची प्रकाशित माहिती उपयोगात आणली आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी - बँक ऑफ इंग्लंड चार्टरची (१६९४) कर्ज देण्याची सरकारची क्षमता राज्यनिर्मिती आणि राज्य उभारणीसाठी केंद्रस्थानी आहे. सार्वजनिक कर्जाचा संबंध लोकशाहीचा उदय, खाजगी वित्तीय बाजार आणि आधुनिक आर्थिक विकासाशी जोडला गेला आहे. उदा. १७ व्या आणि १८ व्या शतकात इंग्लंडने एका मोठ्या युतीचा भाग म्हणून कर्जदारांचा समावेश असलेली संसद स्थापन केली. ज्यांचे अधिकार देशाला कर्ज घेण्यासाठी किंवा कर वाढवण्यासाठी सुरक्षित करावे लागले. या संस्थेने इंग्लंडची कर्ज घेण्याची क्षमता सुधारली कारण कर्जदार लोकशाही संस्थांसह कर्ज परतफेडीला समर्थन देतील अशा राज्याचे कर्ज ठेवण्यास अधिक इच्छुक होते.

सार्वजनिक कर्ज सुरक्षित आणि तरल गुंतवणूक म्हणून ओळखले जात असल्याने ते खाजगी कर्जासाठी संपार्श्विक म्हणून वापरले जाऊ शकते. यामुळे सार्वजनिक कर्ज बाजार आणि खाजगी वित्तीय बाजार यांच्या विकासामध्ये पूरकता निर्माण झाली. शहरी पायाभूत सुविधांसारख्या सार्वजनिक वस्तूंना वित्तपुरवठा करण्यासाठी सरकारचे कर्ज आधुनिक आर्थिक वाढीशी संबंधित आहे. दोन हजार वर्षांपूर्वी ग्रीक शहर राज्यांनी त्यांच्या नागरिकांकडून कर्ज घेतले होते तेव्हापर्यंत लिखित नोंदी सार्वजनिक कर्ज घेण्याकडे निर्देश करतात परंतु १६९४ मध्ये बँक ऑफ इंग्लंडच्या स्थापनेने सार्वजनिक वित्तपुरवठ्यात क्रांती घडवून आणली आणि जेव्हा चार्ल्स II ने त्याच्या बिलांची देयके निलंबित केली. तेव्हापासून ब्रिटीश सरकार आपल्या कर्जदारांची परतफेड करण्यात कधीही कसूर करणार नाही असे आश्वासन देण्यात आले. पुढील शतकांमध्ये युरोपातील आणि नंतर जगभरातील इतर देशांनी त्यांच्या सरकारी कर्जाचे व्यवस्थापन करण्यासाठी समान वित्तीय संस्थांचा अवलंब केला.

१८१५ मध्ये नेपोलियन युद्धांच्या शेवटी ब्रिटिश सरकारचे कर्ज GDP च्या २००% पेक्षा जास्त जवळजवळ ८८७ दशलक्ष पौंड स्टर्लिंगच्या शिखरावर पोहोचले. प्राथमिक अर्थसंकल्पीय अधिशेष चालवून ९० वर्षांमध्ये कर्ज फेडले गेले. म्हणजेच येथे व्याज भरल्यानंतर खर्चापेक्षा महसूल जास्त होता. १९०० मध्ये सर्वाधिक कर्ज असलेला देश फ्रान्स (£१,०८६,२१५,५२५), त्यानंतर रशिया (£६५६,०००,०००) नंतर युनायटेड किंगडम (£६२८,९७८,७८२); दरडोई आधारावर न्यूझीलंड (£५८१२s. प्रति व्यक्ती), ऑस्ट्रेलियन वसाहती (£५२१३s.) आणि पोर्तुगाल (£३५) हे सर्वाधिक कर्ज असलेले देश होते. २०१८ मध्ये जागतिक सरकारी कर्ज \$६६ ट्रिलियन किंवा जागतिक GDP च्या ८०% च्या समतुल्य आणि २०२० पर्यंत जागतिक सरकारी कर्ज \$८७US

ट्रिलियन किंवा जागतिक GDP च्या ९९% पर्यंत पोहोचले. COVID-१९ साथीच्या रोगामुळे २०२० मध्ये सार्वजनिक कर्जात वाढ झाली विशेषतः प्रगत अर्थशास्त्रात ज्याने व्यापक आर्थिक उपाय केले.

भारताचे परकीय कर्ज आणि सद्यस्थिती- वित्त मंत्रालयाच्या आर्थिक व्यवहार विभागातील बाह्य कर्ज व्यवस्थापन विभागाने भारताचे परदेशी कर्ज २०२१-२२ वरील सद्यस्थिती अहवालाची २८ वी आवृत्ती प्रसिद्ध केली आहे. मार्च २०२२ अखेरीस भारताने परदेशातून घेतलेले कर्ज ६२०.७ अब्ज अमेरिकी डॉलर्स इतके होते. मार्च २०२१ च्या ५७३.७ अब्ज अमेरिकी डॉलर्सच्या तुलनेत ८.२ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. यापैकी ५३.२ टक्के अमेरिकी डॉलर्समध्ये होते तर भारतीय रुपयामधील कर्ज अंदाजे ३१.२ टक्के असून ते दुसऱ्या क्रमांकाचे सर्वाधिक कर्ज आहे. देशाचे कर्ज आणि सकल राष्ट्रीय उत्पादन याचे गुणोत्तर मार्च २०२२ अखेरीस किंचित घसरून १९.९ टक्के झाले आहे जे वर्षभरापूर्वी २१.२ टक्के होते. परकीय चलन साठा आणि परदेशी कर्जाचे गुणोत्तर मार्च २०२२ अखेर ९७.८ टक्क्यांपर्यंत खाली आले असून गेल्या वर्षीच्या १००.६ टक्क्यांपेक्षा किंचित कमी झाले आहे.

दीर्घकालीन कर्ज ४९९.१ अब्ज डॉलर्स म्हणजेच ८०.४ टक्के इतके सर्वाधिक आहे तर अल्प-मुदतीचे कर्ज १२१.७ अब्ज डॉलर्स म्हणजे एकूण कर्जाच्या १९.६ टक्के आहे. अल्प-मुदतीचे व्यापार कर्ज प्रामुख्याने व्यापार उधारी (९६ टक्के) स्वरूपात होते ज्याद्वारे आयात केली जात होती. मार्च २०२२ अखेरीस सार्वभौम परदेशी कर्ज १३०.७ अब्ज डॉलर्स होते जे वर्षभरापूर्वीच्या पातळीच्या तुलनेत १७.१ टक्क्यांनी वाढले आहे. २०२१-२२ दरम्यान आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने जारी केलेल्या विशेष कर्ज अधिकाराचे (एसडीआर) अतिरिक्त वितरण यात प्रतिबिंबित होते. मार्च २०२१ अखेरीस एस.डी.आर. ५.५ अब्ज डॉलर्स वरून २२.९ अब्ज डॉलर्स पर्यंत वाढले आहे तर दुसरीकडे सरकारी रोख्यांमधील परदेशी गुंतवणूक २०.४ अब्ज डॉलर्स वरून १९.५ अब्ज डॉलर्सपर्यंत कमी झाली आहे. बिगर सार्वभौम परदेशी कर्ज मार्च २०२२ अखेरीस ४९०.० अब्ज डॉलर्स होते ज्यात गेल्या वर्षीच्या तुलनेत ६.१ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. व्यावसायिक कर्ज, अनिवासी भारतीयांच्या ठेवी आणि अल्प-मुदतीच्या व्यापार कर्जाचा वाटा बिगर - सार्वभौम कर्जाच्या सुमारे ९५ टक्के आहे.

२०२१-२२ मध्ये आयातीत वाढ झाल्यामुळे मार्च २०२२ अखेरीस अल्प-मुदतीचे व्यापार कर्ज २०.७ टक्क्यांनी वाढून ११७.४ अब्ज अमेरिकी डॉलर्स झाले आहे. आंतरराष्ट्रीय दृष्टीकोनातून पाहिले तर भारताचे परदेशी कर्ज तुलनेने माफक आहे आणि या कर्जाच्या बाबतीत भारत जागतिक स्तरावर २३ व्या स्थानी आहे. विविध कर्ज असुरक्षितता निर्देशकांच्या बाबतीत भारताची शाश्वतता अल्प आणि मध्यम उत्पन्न असलेल्या देशांच्या गटाच्या तुलनेत अथवा वैयक्तिकरित्या त्यापैकी अनेकांच्या तुलनेत चांगली होती.

सरकारी कर्ज वाढ होण्याची कारणे - सरकार कर्ज घेण्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे “आर्थिक धक्का” म्हणून काम करणे. उदा. जेव्हा कर महसूल कमी होतो आणि खर्च वाढतो तेव्हा मंदीच्या काळात सरकारी सेवा राखण्यासाठी तूट वित्तपुरवठा वापरला जाऊ शकतो. मोठ्या धक्कादायक घटनांमधून खर्च भरून काढण्यासाठी तयार केलेले सरकारी कर्ज विशेषतः फायदेशीर ठरू शकते. अशा घटनांमध्ये दुसरे महायुद्धासारख्या मोठ्या युद्धाचा समावेश असेल. COVID-१९ साथीच्या रोगासारखी सार्वजनिक आरोग्य आणीबाणी किंवा २००७ - २००८ च्या आर्थिक संकटाप्रमाणेच तीव्र आर्थिक मंदी यांचा समावेश होतो. कर्ज वित्तपुरवठ्याच्या अनुपस्थितीत जेव्हा मंदीच्या काळात महसूल कमी होतो तेव्हा सरकारला कर वाढवणे किंवा खर्च कमी करणे आवश्यक असते ज्यामुळे नकारात्मक घटना वाढू शकते. काही वेळा सरकारी कर्ज घेणे इष्ट असले तरी जेव्हा सरकारी खर्चावर

समाजातील गटांमध्ये मतभेद असतात तेव्हा “तूट पूर्वग्रह” उद्भवू शकतो. तूट पूर्वाग्रहाचा प्रतिकार करण्यासाठी अनेक देशांनी संतुलित अर्थसंकल्प नियम किंवा सरकारी कर्जावरील निर्बंध स्वीकारले आहेत. उदाहरणांमध्ये स्वीडनमधील “डेट अँकर” समाविष्ट आहे. जर्मनी आणि स्वित्झर्लंडमध्ये “डेट ब्रेक” आणि GDP च्या ६०% पेक्षा जास्त नसलेले सामान्य सरकारी सकल कर्ज राखण्यासाठी युरोपियन युनियनचा स्थिरता आणि वाढ करार यांसारख्या निर्बंधांचा समावेश होतो.

सरकारी कर्जाचे परिणाम -

- १. व्याजदर वाढ** - सरकारी कर्ज जमा होण्यामुळे व्याजदर वाढू शकतो. खाजगी गुंतवणूक कमी होऊ शकते कारण सरकार मर्यादित गुंतवणूक निधीसाठी खाजगी कंपन्यांशी स्पर्धा करतात. काही पुरावे असे सूचित करतात की, जी.डी.पी.च्या जवळपास ८० टक्क्यांपेक्षा जास्त सरकारी कर्ज असलेल्या देशांसाठी जी.डी.पी.च्या वाढीचा दर कमी आहे. १९८० ते २००८ या काळात १०० विकसित आणि विकसनशील देशांच्या कर्ज पातळीचे विश्लेषण करणाऱ्या जागतिक बँक गटाच्या अहवालात असे आढळून आले की, विकसित देशांसाठी कर्ज-ते-जी.डी.पी. गुणोत्तर ७७% पेक्षा जास्त तर विकसनशील देशांसाठी ६४% भविष्यातील वार्षिक आर्थिक घट करते.
- २. असुरक्षित** - अत्याधिक कर्ज पातळी सरकारांना कर्ज संकटासाठी अधिक असुरक्षित बनवू शकते. जिथे एखादा देश त्याच्या कर्जाची देयके देऊ शकत नाही आणि तो अधिक कर्ज घेऊ शकत नाही. विशेषतः जर कर्जाच्या संकटाला आर्थिक/बँकिंग संकटाशी जोडले गेले तर यामुळे अर्थव्यवस्थेचे व्यापक नुकसान होते. कर्ज फेडण्यासाठी कंपन्या मालमत्ता विकतात म्हणून मालमतेच्या किमती घसरतात ज्यामुळे उत्पन्नात आणखी घसरण होण्याचा धोका असतो. कर महसूल आणखी कमी होतो आणि सरकारला सरकारी सेवांमध्ये मोठ्या प्रमाणात कपात करावी लागते. कर्ज संकटांच्या उदाहरणांमध्ये १९८० च्या सुरुवातीचे लॅटिन अमेरिकन कर्जसंकट आणि २००१ मध्ये अर्जेन्टिनाचे कर्जसंकट यांचा समावेश होतो. जेव्हा खर्च महसुलापेक्षा जास्त असतो तेव्हा हि तूट सरकारी कर्जाद्वारे भरून काढली जाते त्यामुळे सरकारी कर्ज सामान्यतः आंतरजनीय हस्तांतरण तयार करते. याचे कारण असे की, जेव्हा कर्ज तयार होते तेव्हा वस्तू आणि सेवांवर सरकारच्या खर्चाचे लाभार्थी हे भविष्यात कर्जाची परतफेड करण्यासाठी जबाबदार असलेल्या व्यक्तींपेक्षा वेगळे असतात.
- ३. कर्जाचा प्रभाव** - सरकारी कर्जाचा पर्यायी दृष्टिकोन ज्याला कधीकधी ‘रिकार्डियन समतुल्य प्रस्ताव’ असे म्हणतात. जर व्यक्ती परोपकारी असेल आणि भविष्यातील पिढ्यांवर कर्जाचा प्रभाव आंतरिक असेल तर सरकारी कर्जाचा अर्थव्यवस्थेवर कोणताही परिणाम होत नाही. या सरकारी खरेदीचे प्रमाण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम करत असताना कर्ज वित्तपुरवठ्याचा कर वित्तपुरवठा सारखाच परिणाम होईल कारण कर्ज वित्तपुरवठ्यामुळे व्यक्ती कर्जाची परतफेड करण्यासाठी आवश्यक भविष्यातील करांचा अंदाज घेतील आणि त्यामुळे त्यांची बचत वाढेल आणि सरकारी कर्जाच्या रकमेनुसार अशा उच्च वैयक्तिक बचतीचा उदा. सरकारी कर्जाच्या वाढीसह खाजगी उपभोग कमी होऊ लागतो त्यामुळे व्याजदर वाढणार नाही आणि खाजगी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन मिळेल.

परकीय कर्जाचे धोके -

- १. क्रेडिट जोखीम** - ऐतिहासिकदृष्ट्या १६ व्या आणि १७ व्या शतकात स्पेनसह सरकारांनी त्यांचे कर्ज चुकवल्याची अनेक प्रकरणे घडली आहेत. ज्याने त्यांचे सरकारी कर्ज अनेक वेळा रद्द केले आहे. ‘कॉन्फेडरेट स्टेट्स ऑफ अमेरिका’ ज्यांचे कर्ज अमेरिकन गृह युद्धानंतर फेडले गेले नाही आणि १९१७ नंतर क्रांतिकारी

रशिया ज्याने इंपिरियल रशियाच्या परदेशी कर्जाची जबाबदारी स्वीकारण्यास नकार दिला. जर सरकारी कर्ज एखाद्या देशाच्या स्वतःच्या चलन पैशामध्ये जारी केले गेले असेल तर ते काही वेळा जोखीममुक्त मानले जाते कारण कर्ज आणि व्याज पैशाच्या निर्मितीद्वारे परत केले जाऊ शकते. सर्व सरकारे त्यांचे स्वतःचे चलन जारी करत नाहीत. प्रादेशिक किंवा राष्ट्रीय स्तरावरील सरकारद्वारे स्पष्टपणे किंवा अप्रत्यक्षपणे हमी दिल्यास उप-राष्ट्रीय सरकारचे कर्ज सामान्यतः सावकारासाठी कमी धोकादायक मानले जाते. १९७० च्या दशकात जेव्हा न्यूयॉर्क शहराने दिवाळखोरीची स्थिती नाकारली तेव्हा न्यूयॉर्क राज्य आणि युनायटेड स्टेट्सच्या राष्ट्रीय सरकारकडून करण्यात आला.

२. **महागाईचा धोका** - देश स्वतःचे चलन जारी करतो तेव्हा स्थानिक चलनवाढ होण्याचा धोका कमी असू शकतो परंतु जर एखाद्या मध्यवर्ती बँकेने सरकारी रोखे खरेदी करून वित्तपुरवठा केला तर यामुळे किमतीची चलनवाढ होऊ शकते. १९२० च्या दशकात जर्मनीला उच्च भाववाढीचा सामना करावा लागला. जेव्हा सरकारने पहिल्या महायुद्धानंतर राष्ट्रीय कर्ज फेडण्यासाठी पैशाच्या निर्मितीचा वापर केला.

३. **विनिमय दर धोका** - परदेशी गुंतवणूकदार त्यांच्या चलनाच्या तुलनेत यू.एस. डॉलरच्या मूल्यात घट होण्याचा धोका सहन करतो. विदेशी सावकारांसाठी विनिमय दर जोखीम दूर करण्यासाठी सरकार विदेशी चलनात कर्ज जारी करू शकते परंतु याचा अर्थ कर्ज घेणारे सरकारनंतर विनिमय दर जोखीम सहन करते तसेच परकीय चलनात कर्ज जारी करून एखादा देश चलनवाढीच्या माध्यमातून कर्जाचे मूल्य कमी करू शकत नाही. १९७९ ते २००६ पर्यंत विकसनशील देशांच्या नमुन्यातील सर्व कर्जांपैकी जवळपास ७०% कर्ज यू.एस. डॉलरमध्ये होते. २०१० मध्ये युरोपियन कमिशनने युरोपियन सदस्य देशांना त्यांच्या कर्जाची माहिती प्रमाणित पद्धतीमध्ये प्रकाशित करणे आवश्यक होते. ज्यामध्ये स्थानिक राष्ट्रीय स्तरावरील किमान आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी यापूर्वी अनेक मार्गांनी लपविलेल्या कर्जाचा समावेश होतो.

सारांश – विकसनशील आणि उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांमध्ये राष्ट्रीय कर्ज जीडीपीच्या ६०% आणि विकसित राष्ट्रांमध्ये सुमारे ८०% पर्यंत पोहोचते तेव्हाच वाढ सुरू होते तर इतर म्हणतात की, अनुक्रमे ४०% आणि ६०% सावधगिरी बाळगणे आवश्यक आहे. जेव्हा व्याजदर कमी असतात आणि एखादा देश आर्थिक मंदीतून जात असतो, तेव्हा कर वाढवण्यापेक्षा कर्ज घेणे हा राजकीय आणि आर्थिकदृष्ट्या अधिक आकर्षक पर्याय असू शकतो ज्यामुळे विकासाला खीळ बसते. तथापि कर महसूल सरकारची गुरुकिल्ली ही आहे की सरकारला प्राथमिक अधिशेष चालवण्यास सक्षम असणे आवश्यक आहे जे निर्धारित मुदतीद्वारे कर्ज घेतले होते ते परतफेड करण्यासाठी पुरेसे आहे.

संदर्भसूची –

१. आगलावे प्रदीप, (जानेवारी २०००), संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्र, विद्या प्रकाशन नागपूर.
२. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, (२०१४), गव्हर्नमेंट फायनान्स स्टॅटिस्टिक्स मॅन्युअल.
३. सुरवसे बालाजी, सावंत मनीषा (जानेवारी २०२३) सार्वजनिक आयव्यय - भारतीय अर्थव्यवस्था, सेट पब्लिकेशन, मुंबई.
४. रसाळ राजेंद्र, (जानेवारी २०१६), भारतीय अर्थव्यवस्था, सक्सेस पब्लिकेशन, पुणे.
५. देसाई भालेराव, (१९९७), सार्वजनिक वित्त व्यवहार, निराली प्रकाशन, पुणे.
६. आगरकर राजगुरु, (१९९१), भारतीय अर्थव्यवस्थेची रचना व समस्या, सेट पब्लिकेशन मुंबई.

ऐतिहासिक कादंबरीचे कौशल्य

प्रा. डॉ. यशोद श्रीमंतराव पाटील

सहयोगी प्राध्यापक

(मराठी विभाग) विवेकानंद कला, सरदार दलिपसिंग वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, समर्थनगर, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

प्रतिभावंताची अनुभूती आपले वैशिष्ट्यपूर्ण रूप धारण करून आविष्कृत होत असते. त्याच्या आविष्काराने स्वीकारलेल्या घाटावरूनच त्या ललितकृतीची प्रकृती समीक्षक निश्चित करित असतात. कोणत्याही कलेच्या आविष्कारामागे एक तंत्र असते, शास्त्र असते. काही संकेत असतात, इतिहास, पुराण, महाकाव्य, चरित्र, बखर या गणगोताशी, जवळीक असूनही ऐतिहासिक कादंबरी तशी निराळीच असते. तिला इतिहासाशी निष्ठा ठेवावीच लागते. साहित्याचा वाचकाच्या मनावर होणारा परिणाम लक्षात घेता चुकीचा इतिहास रूढ होणार नाही. याबाबत ही निष्ठा जागरूकतेने सांभाळली जाते. तथापि, ललित साहित्यकृतीच्या एकात्म परिणामाच्या दृष्टीने ऐतिहासिक सत्य आणि लेखकाची सृजनशील कलात्मक कल्पकता ही दोन्ही तांत्रिकदृष्ट्या एक वैशिष्ट्यपूर्ण वाङ्मयप्रकार म्हणावा लागतो. आणि यातने ऐतिहासिक कादंबरी उदयास येते.

गतकालाबद्दलची स्वाभाविक जिज्ञासा :

कादंबरीकार आपल्या कथानकासाठी वर्तमानकाळाचा त्याग करून भूतकाळाकडे वळतो, तो कोणता ना कोणता तरी हेतु ठेवूनच वळतो. एकच विशिष्ट प्रेरणा अथवा एकाहून अधिक प्रेरणांचा एकत्रित प्रभाव त्याला इतिहासाकडे आकृष्ट करण्यासाठी कारणीभूत होत असतो.

संस्कृती व विरयोद्धा यांच्याविषयी जिज्ञासा :

भूतकालीन मानवी जीवनाबद्दल वाटणारे कुतूहल ही माणसाची सहज, स्वाभाविक आणि मुख्य प्रेरणा असते. माणसाला भविष्याबद्दल जशी उत्सुकता वाटत असते, तशीच भूतकालाबद्दल देखील वाटत असते. गौरवपूर्ण उज्ज्वल इतिहास अभ्यासणे, भूतकालीन महान वीर पुरुषांपासून स्फूर्ती घेणे, देशप्रेम बाळगणे हे माणसाला स्वाभाविकपणे आवडते. आपल्या पुर्वजांच्या जीवनपद्धती, त्यांचे रितीरिवाज, आशाआकांक्षा, ध्येयधोरणे, यथायोग्य कल्पना करता येते आणि भविष्यकाळांत जे काही करायचे ते आपल्या पूर्वपरंपरेशी सुसंगत, पुर्वजांच्या गौरवाला साजेसे असावे असेही त्याला वाटते. अशा प्रकारे ऐतिहासिक कादंबरीकाराची भूतकालीन वास्तव जिवंत करण्याची ही एक महत्त्वपूर्ण प्रेरणा लेखकाच्या जिज्ञासातून निर्माण होते.

जनसामान्यांच्या मनात इतिहासाबद्दल आवड व अभिमान निर्माण करणे :

कादंबरीकाराची कल्पकता आणि कलात्मकता रचनापद्धती वापरून इतिहासाला मनोरंजक व सुरस बनविता येते. तसे कादंबरीच्या सहाय्याने इतिहासाला इतिहासातील स्थूल प्रमाणभूत सत्याला आकर्षक व सरस बनवून सर्वसामान्य माणसाला इतिहासाची गोडी लावावी हा हेतू असतो. त्याचप्रमाणे सामान्यांना इतिहास समजावून देता देता त्यांच्या मनात इतिहासाबद्दल अभिमान जागृत करावा असेही

काहीना वाटते. “राष्ट्रपुरुषांच्या गौरवगाथा सांगून वाचकांच्या मनात इतिहासाविषयीचा अभिमान जागृत करणे” ही ऐतिहासिक कादंबरीची निर्मितीप्रेरणा असल्याचे मानले जाते.

नावीन्यपूर्ण इतिहासाची मांडणी :

ऐतिहासिक कादंबरीचा लेखक कादंबरीच्या माध्यमातून वाचकांपुढे इतिहास ठेवणे एवढ्याच मर्यादित हेतूने लेखनप्रवृत्त झालेला नसतो. रूढ इतिहासापेक्षा ‘वेगळे’ किंबहुना ‘अधिक काही’ म्हणजेच इतिहासातील ज्ञान घटनांच्या पलिकडील भावसत्य दाखविण्याचा त्याचा प्रयत्न असतो. ऐतिहासिक ज्ञान घटनांचा अभ्यास करताना जे नवे निरनिराळे आकलन त्यास झालेले असते, जे नाविण्यपूर्ण ऐतिहासिक तथ्य प्रतीत झालेले असते, ते सर्व भावरंगात भिजवून मांडण्याचा तो प्रयत्न करतो. त्यामुळे एकाच कालखंडातील घटनांवर अथवा ऐतिहासिक व्यक्तींवर आधारलेल्या ऐतिहासिक कादंबरीचे स्वरूप भिन्न आढळते. उदा. ‘पानिपतचे युद्ध’ या घटनेवर आधारलेल्या ‘दुर्दैवी रंगू’, ‘पानिपतची मोहिम’, ‘पानिपतची रणधुमाळी’, ‘पानिपत’ या कादंबऱ्या अनेक बाबतीत परस्परभिन्न स्वरूपाच्या आहेत.

तत्कालीन इतिहासाचे वातावरण :

ऐतिहासिक कादंबरीची लेखनप्रेरणा केवळ इतिहासच नसते, तर भूगोल देखील असते असेही म्हणता येईल. कारण भूतकाळाबद्दल विशेष आस्था असणाऱ्या, इतिहासाबद्दल प्रेम असणाऱ्या कलावंताला जुन्या ऐतिहासिक वास्तूंचे अवशेष, प्राचीन किल्ले, गड तट इत्यादी पाहतांना त्यांच्यात लपलेला इतिहास दिसतो आणि तो उघड करण्याची तीव्र इच्छा त्याच्या मनात निर्माण होते. म्हणजेच ऐतिहासिक कादंबरीकार एका रोमांचकारी आवडीने लेखनप्रवृत्त होत असतो. गो. नी. दांडेकरांचे निसर्गप्रेम, किल्ले, तट, डोंगरदऱ्यांतील भ्रमंत ही त्यांच्या ऐतिहासिक कादंबरीची निर्मितीप्रेरणा आहे.

समकालीन वास्तव बदलण्याची मनीषा :

काही ऐतिहासिक कादंबरीकार समाजमनातील ऐतिहासिक महान व्यक्तींबद्दलच्या श्रद्धेचा उपयोग करून घेऊन जनजागृती करू इच्छितात. देशभक्ती, स्वातंत्र्यप्रीती यांसारख्या भावनांनी प्रेरित होऊन ऐतिहासिक कादंबरीद्वारे वर्तमानाचे यथार्थ रूप दाखविण्याचा प्रयत्न ते करतात. देश जेव्हा पारतंत्र्यात असतो तेव्हा परकीय सत्तेने निर्माण केलेला अन्याय, पारतंत्र्यात व्यक्तिविकासाची आणि समाजविकासाची होणारी गळचेपी, देशाची दुरावस्था, दडपणे, दास्य, गुलामगिरी इत्यादी गोष्टी भूतकाळातील एखादी सदृश घटना निवडून ते दाखवितात आणि त्याद्वारे लोकांच्या मनात स्वातंत्र्यप्रेम जागृत करण्याचा आणि परकीय सत्तेविरुद्ध संघर्ष करण्याची मनीषा निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. वर्तमानकाळातील समस्या अप्रत्यक्ष स्वरूपात भूतकाळांतील सदृश पार्श्वभूमीद्वारे मांडून आणि सोडवून दाखविण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो. यामुळे भूतकालीन घटनांचे विश्लेषण करता येते. पुर्वजांच्या चुका अथवा पराक्रम दाखवून वर्तमानकालाला व भविष्यकाळाला सूचकपणे, अप्रत्यक्षरित्या मार्गदर्शन करता येते. ही गोष्ट म्हणजे ऐतिहासिक कादंबरीचे मुख्य कौशल्य आहे.

वर्तमानकालीन समाजाची अभिरुची बदलली की निर्मितीमध्ये तदनु रूप बदल होतात. कल्पनारम्य कादंबऱ्यांचा वीट आल्यावर पुन्हा ऐतिहासिक कादंबरी वाचकांना आवडू लागले.

ऐतिहासिक कादंबरीत सत्य व वास्तवाचे कौशल्य कलात्मकतेने साधावे लागते :

ऐतिहासिक कादंबरी हा इतिहास आणि साहित्य, म्हणजेच विज्ञान आणि कादंबरी या दोन परस्पर-विरोधाभासात्मक तत्वांचा अद्भुतरम्य संगम असलेला असा साहित्यप्रकार आहे. “ऐतिहासिक कादंबरी हे वाङ्मयातील रेखीव कमळ असते. एका बाजूला ऐतिहासिक सत्याचा विपर्यास झाल्याबद्दल इतिहासकार तिला दोष देण्यास टपलेले असतो, तर दुसरीकडे प्रमाणाबाहेर इतिहास कादंबरीत आला म्हणजे ती नीरस होण्याची भीती असते.

ऐतिहासिक कादंबरीतील वास्तव हे भूतकालीन जीवनातील अनेक प्रकारच्या गतिमानतेसह व्यापक आणि गुंतागुंतीच्या स्वरूपामध्ये व्यक्त झालेले असले पाहिजे. कादंबरीच्या निर्मितीमागील प्रेरणा वास्तव जगाशी संबंधित असाव्यात, पण तिच्यातील अनुभवाची क्षितिजे विस्तारणारी हवीत. स्थूलमानाने कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार जीवनातील सर्व म्हणजे वैज्ञानिक, धार्मिक, सामाजिक, तात्विक इत्यादी सर्वच अनुभवांना सामावून घेणारा आहे. जीवनातील सर्व अंतःप्रवाह व्यक्त करण्यासाठी वास्तव जगाचा-प्रत्यक्ष जीवनसृष्टीचा आधार ऐतिहासिक कादंबरीकाराला सत्यदर्शनासाठी घ्यावा लागतो.

बहुविद्या शाखांचा अभ्यास यातून कौशल्य साधता येते :

कादंबरीतील अनुभवक्षेत्र कसे विस्तारणारे आहे परंतु अनुभवाचे स्वरूप जर इतिहासातून धुमारलेले असेल, तर तो अनुभव विशिष्ट स्थल-काल व परिमाण यांनी युक्त असतो. म्हणूनच अभिव्यक्तीचे रूपही तत्कालीन परिस्थितीशी जुळणारे असते. या अर्थाने ऐतिहासिक कादंबरी हा कादंबरीचा नाविण्यपूर्ण कौशल्य मानावे. ऐतिहासिक कादंबरीकार जसा इतिहासाचा उपयोग करतो, तसाच समाजशास्त्र, तर्कशास्त्र, मानसशास्त्र यांचाही उपयोग करतो. इतिहासाचा उपयोग विशिष्ट प्रकारे केल्यामुळे कादंबरीच्या अंतरंगात गुणात्मक परिवर्तन घडून आलेले असते. कादंबरीकार इतिहासाकडून केवळ घटना आणि व्यक्तीच घेत नाही तर त्या काळाची अनेक वैशिष्ट्ये, समाज जीवनातील सामान्यांची स्पंदने वैचारिक आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोण इत्यादी गोष्टीदेखील त्यास मिळत असतात. त्या सर्वांचा उपयोग करूनच तो ऐतिहासिक कादंबरीची निर्मिती करित असतो.

जेव्हा एखादा कादंबरीकार मनोविश्लेषणाच्या घटकाला प्राधान्य देऊन पात्राच्या अबोध, सुप्त मनातील हालचालींचा आलेख काढतो आणि त्याच्या मनाची गुंतागुंत व्यक्त करतो, त्यावेळी उर्जात्मक वातावरण निर्मिती कादंबरी येते हे एक महत्त्वपूर्ण कौशल्य आहे.

सत्यघटना व प्रभावी कथानक यांचा संगम :

“ऐतिहासिक कादंबरी लेखकाच्या कालापेक्षा भिन्न असे भूतकालीन जीवन व वातावरण साकार करण्याचा प्रयत्न करतो. वातावरण जिवंतपणे उठले की कौशल्य प्राप्त झाले. अशा ठिकाणी व्यक्ती व घटना काल्पनिक असूनही कालचित्रण यथायोग्य होऊ शकेल आणि जर ज्ञात व्यक्ती आणि सत्य घटना तेथे असतील तर त्या कादंबरीतील ऐतिहासिकता आपोआपच महत्त्वाची वाटते.

ऐतिहासिक कादंबरीकार निर्मितीसाठी पुराव्याने सिद्ध झालेल्या ऐतिहासिक घटना आणि व्यक्ती यांचा आधार घेत असला तरी तो केवळ त्यांची नोंदणी करित नसतो, तर त्या आधारे आपल्या कल्पनेच्या सहाय्याने स्वतंत्र कथानकाची निर्मिती नसतो, तर त्या आधारे आपल्या कल्पनेच्या सहाय्याने स्वतंत्र

कथानकांची निर्मिती करतो. कादंबरीला मानवी जीवनाचे यथायोग्य दर्शन घडविणारे कथानकप्रधान व वर्णनप्रधान गद्य म्हटले जाते.

ऐतिहासिक कादंबरीकार सहेतुकपणेच कादंबरी निर्माण करीत असतो. विशिष्ट कालखंडातील घडामोडींचा अनेक स्तरांवरचा अनुभव हा त्याच्या संवेदनशीलतेचा आणि चिंतनाचा विषय होतो. त्या अनुभवातून इतर अनुभवांची शक्यतो छाया-पडछाया असू नये एवढी अपेक्षा असते. इतिहासामधून कादंबरीकाराला जरी सत्य प्रसंग मिळत असले तरी कादंबरीतील कथानकाच्या निर्मितीसाठी त्याला आपली कल्पकता वापरावीच लागते. कल्पकता वापरून भूतकालीन मानवी जीवनाला म्हणजेच भूतकालीन वास्तवाला प्रत्ययकारी बनविण्यासाठी सत्याभास निर्माण करण्यासाठी ऐतिहासिक कादंबरीकार सत्य घटना आणि व्यक्ती एका वेगळ्या नावीन्यपूर्ण स्वरूपात रंगवितो. अनेकदा सत्य घटनांच्या बरोबरीने काही नव्या काल्पनिक घटना आणि व्यक्ती देखील तो निर्माण करतो.

आविष्काराची उत्तम आंतरिक प्रेरणा :

ऐतिहासिक कादंबरीमध्ये इतिहास व कथेच्या मूल्यांना आविष्कारण लाभते. तिची उत्पत्ती आत्मविस्ताराच्या आंतरिक प्रेरणेने झालेली असते. म्हणूनच इतिहासाचा जीवनरस शोषून तरारलेली, बहरलेली भावसंपन्न कथा ऐतिहासिक कादंबरीत असते. इतिहासातील प्रत्यक्ष घडलेल्या घटनांवर आधारित ऐतिहासिक कादंबरीतील प्रतिभेचे, निर्मितीक्षमतेचे आणि कल्पना-शक्तीचेच महत्त्व सांगायचे असते. आविष्काराची आंतरिक प्रेरणा ही ऐतिहासिक कादंबरीकाराच्या मनात उत्स्फूर्तपणे निर्माण झाली पाहिजे. निर्मितीच्या अनावर उर्मीतून निर्माण झालेली कादंबरी जिवंत आणि प्रत्ययकारी बनते. ऐतिहासिक कादंबरीतील अनुभव केवळ आत्मनिष्ठ स्वरूपाचा नसतो, तर तो वस्तुनिष्ठ आत्मनिष्ठ स्वरूपाचा असतो. वस्तुनिष्ठ अनुभवांची संघटना करताना कादंबरीकाराचे व्यक्तिमत्व त्यात मिसळले जाते. वस्तूच्या दर्शनाने मनात निर्माण होणारी चिंतनशीलता त्या वस्तूमध्येच मिसळली जाते. त्यामुळे ऐतिहासिक घटना त्याच असल्या तरी त्याचा आविष्कार लेखकपरत्वे भिन्न होतो. घटनांच्या स्थलकालबद्धतेमुळे लेखकाच्या कल्पनाशक्तीला कमालीचा संयम स्वीकारावा लागतो.

समारोप :

इतिहासातील ज्ञात घटना आणि व्यक्तीच्या भावस्पंदनांचा शोध कल्पनेच्या आधारे ऐतिहासिक कादंबरीकार घेत असतो. यामुळे लेखक आणि वाचक दोघांनाही उत्सुकता असते. ऐतिहासिक कादंबरीच्या निर्मितीतून पूर्णत्वाला नेत असतो. कादंबऱ्यातील वाचकांना रमविणारा घटक कथात्मक आकर्षण कादंबरीचे महत्त्वपूर्ण कौशल्य आहे.

ऐतिहासिक कादंबरी यामध्ये कलादृष्ट्या खूप महत्त्वाचे आहे. घटनांच्या मदतीला कल्पनाशक्ती ही येतच असते. ही गोष्ट कोणत्याही कलाकृतीच्या बाबतीत सत्य आहे. म्हणूनच ऐतिहासिक कादंबरीकाराने मुख्यतः वातावरण सांभाळले पाहिजे आणि सत्य घटनांच्या तपशीलाबरोबरच त्याने भावनात्मक परिणामावर आपले लक्ष केंद्रित केले पाहिजे हे ऐतिहासिक कादंबरीचे कौशल्य आहे.

ऐतिहासिक कादंबरीमधील कल्पकता ही भूतकालीन वास्तव जिवंत करण्यासाठी वापरली जात असल्यामुळे ही कलात्मक कल्पकता म्हणजे मनाने विशिष्ट काळात प्रवेश करून जाणवलेल्या अभिनव नावीन्यपूर्ण सत्याचा आविष्कार करते.

ऐतिहासिक कादंबरीकार इतिहासाने पुरविलेल्या जीवनानुभूतीच्या आधारे स्वतंत्ररित्या कथावस्तूची व व्यक्तींची निर्मिती करतो. ही पुनर्निर्मिती साधण्यासाठी ऐतिहासिक कादंबरीचा लेखक आपली उपजत सृजनशीलता आणि कलात्मक कल्पकता अशा दोन्हींचा वापर करून अशा स्वतंत्र पुनर्सृष्टीची नवनिर्मिती करित असतो, असे सृजन कलात्मक कौशल्य तो वापरत असतो.

लेखकाच्या युगाच्या दूरकालीन युगातील भूतकालीन घटना, व्यक्ती आणि परिस्थितीच्या पुराव्याने सिद्ध झालेल्या ज्ञात निष्कर्षावर आधारित अशी तत्कालीन वातावरणाची पुनर्निर्मिती कलात्मक कल्पकतेच्याद्वारे बहुआयामी कौशल्य, ऐतिहासिक कादंबरीत असावयास हवे.

संदर्भ :

- १)बापट प्र. वा., मराठी कादंबरी (तंत्र आणि विकास)
- २)पाटील गंगाधर, समीक्षेची नवी रूपे
- ३)सारंग विलास : मराठी नवकादंबरी
- ४)कुसुमावती देशपांडे, मराठी कादंबरीचे पहिले शतक
- ५) भा. श्री. परांजपे, मराठी समीक्षेचे आदिपर्व

समाज माध्यमे आणि युवक

डॉ. विठ्ठल शंकर केदारी

सहयोगी प्राध्यापक व प्रमुख मराठी विभाग

पदवी, पदव्युत्तर व संशोधन केंद्र,

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, किल्लेधारूर.

आज आधुनिक कालखंडात मानवाने विविध क्षेत्रात खूप मोठ्या प्रमाणात प्रगती केली आहे. आधुनिकीकरण आणि यांत्रिकीकरणाच्या सहाय्याने मानवाने भौतिक जीवनात केलेली प्रगती लक्षणीय आहे. भौतिक जीवनातील विविध गरजांची पूर्तता करण्यासाठी मानवाने निर्माण केलेल्या सुखसुविधा जीवन जगण्यास पूरक आहेत. भौतिक जीवनातील विविध साधनांच्या सहज उपलब्धतेमुळे मानवाचे जीवन अल्हाददायक व चैनबाजीकडे झुकले आहे. विलाशी जीवनाच्या मोहामुळे आणि यांत्रिकीकरणामुळे आणि सहज उपलब्ध होणाऱ्या साधनांच्या उपलब्धतेमुळे चंगळवादी वृत्ती तरुणांमध्ये निर्माण होत आहे. विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे रेडिओ, दूरदर्शन, टेलिफोन, तार, भ्रमणध्वनी आणि आजच्या तरुणाईला हवे हवेसे वाटणारे अँड्रॉइड मोबाईल यांनी आज मोठ्या प्रमाणात तरुणांच्या मनाबरोबरच विचारांमध्ये शिरकाव केला आहे. प्रत्येक व्यक्तिगणिक आज भ्रमणध्वनी असलेला पहावयास मिळतो. आधुनिक कालखंडात माध्यमांनी केलेली क्रांती आणि आजच्या कालखंडात यात साधनांची झालेली उत्क्रांती ही विशेषत्वाने विचारात घेण्यासारखी आहे. रेडिओ हा माध्यम म्हणून सुरुवातीचे प्रारंभिक रूप आज संपुष्टात आले आहे. किंबहुना रेडिओ ऐकणाऱ्यांची संख्या आज नगण्य स्वरूपाची दिसते. खेड्यापाड्यामध्ये वयस्कर लोकांमध्ये रेडिओ ऐकण्याची सवय असल्याकारणाने नजरचुकीने रेडिओ सापडतो. आणि एफएम अथवा रेडिओ आज भ्रमणध्वनीच्या माध्यमातून सहजपणे ऐकण्यास मिळतो. मात्र अगदी सुरुवातीच्या काळात निर्माण झालेला रेडिओ आज दृष्टीस पडत नाही. लोकांची गरज म्हणून माध्यमांची निर्मिती झाली. व्यक्तीच्या स्वांत सुखाय प्रवृत्तीमुळे दिवसेंदिवस निर्माण झालेल्या आधुनिक यंत्रसामग्रीने पूर्वीच्या साधनांना जुने बनविले, नष्ट केले. रेडिओच्या नंतरच्या कालखंडात टेप रेकॉर्डरचे प्राबल्य दिसून येत होते. एका विशिष्ट कालखंडानंतर त्याचे अस्तित्व दिशेनासे झाले. माध्यमांमध्ये सातत्याने नाविन्य येत असल्याने काल आले असलेली वस्तू आजच्या दृष्टीने विचार करता ती कालबाह्य ठरते. दूरदर्शन संच पूर्वीच्या काळातील आणि आजचे यांच्यामध्येही मोठ्या प्रमाणात बदल घडला. बॉक्स स्वरूपातील टीव्ही एलसीडी स्वरूप घेऊन आज एलइडीच्या स्वरूपात घराघरातून आढळतो. विविध क्षेत्रांत यांत्रिकीकरणाने केलेली क्रांती बदल स्वीकारायला भाग पाडते. सामाजिक जीवनात सोय म्हणून भ्रमणध्वनी दाखल झाला. त्याचे प्रारंभिक रूप श्राव्य असे होते. आज हेच रूप दृक आणि श्राव्य स्वरूपाचे बनले आहे. एकमेकांशी संवाद साधताना आपण प्रत्यक्षात पाहू शकतो. ही काळाच्या ओघात संदेशन साधण्याच्या प्रक्रियेत झालेली क्रांती असामान्य आहे. ज्यावेळी साधा भ्रमणध्वनी आला. त्यावेळी वापरकर्त्याने असा किंचित विचारही केलेला नसेल की, आपण बोलताना प्रत्यक्ष एकमेकांना पाहू शकू. मात्र कालोघात विज्ञान तंत्रज्ञानात झालेली प्रगती व्यक्तींतील अंतर संपवून एकमेकांच्या जवळ आणण्यासाठी महत्त्वाची ठरली. माध्यमांचा झालेला विकास व्यक्तीची गरज म्हणून झाला की, व्यवसायाची गरज म्हणून झाला हा विचार येथे महत्त्वाचा आहे. जीवन जगताना एकमेकांच्या माध्यमाच्या साहचर्याशिवाय आपण पुढे जात नाही. आज

माध्यमांचा क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. फेसबुक, ट्विटर, इंस्टाग्राम, व्हाट्सअप अशी विविध माध्यमांद्वारे तरुणाई एकमेकांशी संवाद साधते तरुण पिढीने जेवणाचा अविभाज्य घटकच साधनांना मानले असल्याचे दिसून येते. एकमेकांचे विचार पोहोचविण्यासाठी व समजून घेण्यासाठी ही साधने महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

आज विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे प्रत्येक व्यक्तीच्या हातामध्ये मोबाईल आला आहे. यामुळे सहाजिकच जग जवळ आले आहे. इंटरनेटच्या महाजालाने स्मार्टफोन ज्ञान मिळवण्याचे व करमणुकीचे साधन झाले. संवादाचे माध्यम सेल्फम असल्याने पती-पत्नी मधील संवाद, मुलांकडे दुर्लक्ष होणे, कौटुंबिक वाद मोठ्या प्रमाणात निर्माण होत आहेत. या विविध समस्यांच्या मुळाशी स्मार्टफोन आणि इंटरनेट सुविधा असल्याचे निदर्शनास येते. "सोशल मीडियामुळे वैवाहिक आयुष्याची वाट लागली आहे. याला कारण आहे ते व्हाट्सअप, फेसबुक, इंस्टाग्राम या सोशल मीडिया ॲपमुळे नवरा-बायकोमधील संवाद दुरावत चालला असून अनेकांचे वैवाहिक आयुष्य मोबाईल मुळे उध्वस्त होत आहे. 80 टक्के सुखी संसार सेलफोनमुळे उध्वस्त झाले आहेत. त्यामुळे युवा वर्गाने याचा किती वापर करायचा याचा विचार करण्याची वेळ येऊन ठेपली आहे. म्हणूनच एकूण घटकस्फोटांचे 60% कारण मोबाईल ठरत आहे. घरोघरी व्हाट्सअप, फेसबुकवर ऑनलाईन राहत असल्याने पती-पत्नीमध्ये मोठ्या प्रमाणात गैरसमज होत आहेत."¹ असे अॅड. आशा शेरखाने-कटके यांनी नोंदविलेले मत या ठिकाणी विशेष लक्षात घेण्यासारखे आहे. सामाजिक जीवनातील वातावरण यामुळे गढूळ होत आहे. कौटुंबिक दृष्टिकोनातून विचार करता सामाजिक सौख्याचा आधार तुटताना दिसून येतो. रोजच्या व्यवहारामध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढल्याने निर्माण झालेल्या समस्या हा मानवनिर्मित आहेत यामुळे उपाययोजना काढणे अवघड आहे. साधनांच्या वापरामुळे वैयक्तिक जीवनावर विपरीत परिणाम होतो. आपको शांतीला संवाद संपत चालल्याने नातेसंबंधांत निर्माण होणारी कटूता एकमेकांचे जीवन उध्वस्त करते. कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवनातील आपले नातेसंबंध अधिक घट्ट होण्यासाठी एकमेकांचे सुख-दुःख जाणून घेतले पाहिजे. आपण एकाच वेळी विविध माणसांच्या संपर्कात राहणे महत्त्वाचे आहे. आपल्या कुटुंबाला आणि परिवाराला वेळ देऊन, एकमेकांच्या आवडीनिवडीची जोपासना करणे महत्त्वाचे आहे. "खरं तर काही ठिकाणी पती-पत्नी सेल फोनचा वापर एकमेकांच्या व्यवसायाची भरभराट होण्यासाठीही वापरतात. बऱ्याच गृहिणी या गृहउद्योग करतात किंवा रेसिपी सांगतात. यासाठी त्यांना त्यांचे पती रील करून किंवा युट्युब वर त्यांचे व्हिडिओ टाकून त्यांना प्रोत्साहित करत असतात. तर काही पत्नी कापड व्यवसाय करणारे किंवा काही व्यवसाय करत असणाऱ्या आपल्या पतीचा व्यवसाय वाढवण्यासाठी याचा उपयोग करतात. पण असा एकत्र वापर करणारी जोडपी खूपच कमी आहेत."² अर्थार्जनासाठी स्मार्टफोनचा वापर मोठ्या प्रमाणात होताना दिसून येतो. कौटुंबाला आर्थिक उपलब्धता होण्यासाठी उपयुक्त ठरणारा स्मार्टफोनचा वापर योग्य पद्धतीने होतोही आहे. मात्र सेलफोनचा वापर विद्यार्थ्यांनी गरजेपुरता करणे अपेक्षित आहे. विद्यार्थ्यांना ज्ञानार्जन होण्यासाठी आवश्यक पद्धतीने वापर झाल्यास पालकांना चिंता वाटत नाही. मात्र ज्ञान प्राप्त करण्याच्या उपयोजनात विद्यार्थी मनोरंजनाकरिता वापर करतात. युट्युबवर उपलब्ध होणारी विविध प्रकारचे मनोरंजनाची साधने विद्यार्थी पाहतात. विनोदी गोष्टींचे व्हिडिओ, कार्टून्स व गेम खेळण्यासाठी सेलफोनचा वापर करताना दिसतात. "तंत्रज्ञानात अगणित बदल होणारच आहेत, त्यात अधिकाधिक आधुनिकता येणारच आहे. हे आपण काहीच रोखू शकत नाही. आपण काय करू शकतो? तर, या सगळ्या तांत्रिक क्रांतीला सामोरे जाण्यासाठी

स्वतःला आणि आपल्या मुलांना तयार करू शकतो. यालाच म्हणतात 'सायबर पालकत्व'.³ आज प्रत्येक विद्यार्थ्याकडे भ्रमणध्वनी दिसून येतो. पाच ते हा दत्त दहा वर्षांची मुले गेम खेळताना दिसतात. मोबाईलवरील गेम खेळण्याच्या सवयीमुळे तहान-भूक याचीही आठवण मुलांना राहत नाही. लहान वयातच मुलांच्या हातात मोबाईल आल्याने खेळणे-बागडणे व इतर बाबींसंबंधीचे ज्ञानही त्याला घेता येत नाही. विद्यार्थी बहुतेक जीवनातील ज्ञानापासून वंचित राहतो. कृतीतून मिळणाऱ्या ज्ञानाने विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास व्हायला मदत होत होती. अनुभवातून मिळविलेल्या ज्ञानाने कुतूहल पूर्णता होऊन ज्ञानाची पातळी विस्तारत होती. आपोआप आणि कृतीप्रवण ज्ञानापासून विद्यार्थी वंचित राहू लागले आहेत. विद्यार्थ्यांची घडवणूक माध्यमांच्या जगात चाकोरीबद्ध होत आहे. विज्ञान-तंत्रज्ञानाने निर्माण केलेल्या ज्ञानग्रहण करण्याच्या साधनांच्यामुळे विद्यार्थी अपरिपक्व होतो. आपल्या घरातील आजी-आजोबा, आई-वडील, भाऊ- बहिण यांकडे त्याचे थोडेही लक्ष राहत नाही. भ्रमणध्वनीच्या माध्यमातून ज्ञान ग्रहण करताना तो मनोरंजनाच्या साधनांमध्ये रमताना दिसतो. यामुळे विद्यार्थ्यांना घरातीलच व्यक्तींमधील आपलेपण व साहचर्याची भावना दिसून येत नाही. घरामध्ये मुले तासंतास मोबाईलच्या स्क्रीन समोर वेळ घालवता. आई-वडील रागावले चिडले तरीही त्यांची मुलांना चिंता वाटत नाही. यामुळे समाज माध्यमांच्या साधनांमुळे मुलांवर होणाऱ्या परिणामांची संख्या वाढत आहेत. मोबाईलच्या स्क्रीन पासून दूर राहायला सांगितल्यास मुले टोकाची भूमिका उचलतात. प्रसंगी नको ते विचार मनात येऊन जीवन संपविण्यासही मागेपुढे पाहत नाहीत. यामुळे आई-वडिलांना मुलांना मोबाईल पासून दूर कसे ठेवता येईल यासंबंधी विविध मनोरंजनाच्या साधनांमध्ये मुले कशी समाविष्ट होतील याचा पर्याय शोधला पाहिजे. अधिकाधिक वेळ मुलांनी खेळण्यात, अभ्यासामध्ये आणि कुटुंबात व्यतीत केला तर आधुनिक काळात विज्ञान-तंत्रज्ञानाने निर्माण केलेल्या मनोरंजनाच्या विळख्यात मुले अडकणार नाहीत. याकरिता सर्व पालकांनी सजग व जागरूक राहणे महत्त्वाचे आहे.

काळ बदलत गेला तसतशी एकमेकांतील आपलेपणाची भावना नात्यांतला दुरावा वाढत गेला. एकत्र कुटुंब पद्धती विभक्त होऊ लागली. त्यामुळे मुलांना कौटुंबिक जिवाळा मिळेनासा झाला. वेळ घालविण्यासाठी खेळांचे स्वरूपही काळानुसार बदलत गेले. साहजिकच विज्ञान-तंत्रज्ञानाने मनोरंजनाच्या साधनांमध्ये मोठ्या प्रमाणात क्रांती घडवून आणली. किंबहुना युट्युब, आयफोन, अँड्रॉइड मोबाईल आणि विविध प्रकारच्या कम्प्युटर व टीव्हीवरील गेम या साधनांनी मुलांच्या मनोरंजनासाठी विविध पर्याय समोर आणले. आजची मुलांची पिढी मनोरंजनाच्या साधनांच्या विळख्यात अडकली गेली. त्यांना प्राप्त झाला. प्रसंगी मुलांवर संस्कार घडवणे मोठे आव्हान बनत चालले आहे. या वातावरणात मुलांचे संगोपन करणे, त्यांच्यावर संस्कार घडविणे आणि ज्ञानग्रहण क्षमता विकसित करणे आव्हान होत आहे. "खरंतर अशा अनेक गोष्टी पहिल्यांदाच घडलेल्या आहेत; पण तरीही त्यात हायब्रीड जगणं यासारख्या अतिशय किचकट आणि विविध स्तरांवर परिणाम करणारा घटक कधीच नव्हता. पालकत्वाच्या प्रवासात अनेक आव्हान प्रत्येक पिढी समोरहोतीच; पण ती सगळी प्रत्यक्ष जगातली होती. सायबर-पालकत्वात प्रत्यक्ष आणि आभासी जगाची आव्हान आहेत आणि म्हणून हा प्रवास अवघड आहे आणि विलक्षणही!"⁴ समाज माध्यमांच्या विकासामुळे समाज जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचे दिवसेंदिवस जटील होत आहे. याचे प्रामुख्याने नव्या पिढीवर प्रकर्षाने परिणाम होत आहेत. या सर्वांतून नव्या पिढीला सोडवणे गरजेचे आहे. भौतिक सुखाच्या मोहामुळे आपल्या ध्येयापासून पिढी दुरावताना दिसते आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांचा मूळ हेतू आणि शिक्षण यांतील पारस्परिक साहचर्य राहत नाही. बहुतांशी विद्यार्थी

स्मार्टफोन शिक्षणासाठी मदत म्हणून वापरतात. इंटरनेटवरील उपलब्ध ज्ञानाच्या माध्यमातून ज्ञानग्रहण करण्यास मदत होते. यामुळे प्रत्यक्ष वर्गात न समजलेल्या संकल्पना विद्यार्थी घरी बसून समजून घेऊ शकतो. एका अर्थाने विद्यार्थ्यांला ज्ञानासाठी पूरक ठरलेला स्मार्टफोन विविध प्रकारे विद्यार्थ्यांचे समाधान करत आहे. आजच्या स्मार्टफोनच्या युगात ज्ञानाच्या क्षेत्रात प्रचंड क्रांती झाली. ही क्रांती व्यक्तीचा विकास बौद्धिक दृष्टीने घडविण्यासाठी महत्त्वाची ठरली. तशीच व्यक्तीचा न्हास घडवण्यासाठी महत्त्वाची ठरली. अशा दोन्ही बाजूने इंटरनेटचे महाजाल व्यक्तीला पूरक अथवा मारक ठरत आहे. याच्या बरोबरीने माणसाचा विकास होत आहे.

माध्यमांनी मानवी बुद्धीवर वर्चस्व सिद्ध करायला सुरुवात केली आहे. पूर्वीच्या कालखंडात ग्रंथ वाचनाच्या माध्यमातून व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व विकसित होत होते. मात्र आज परिस्थिती बदलताना दिसते. व्यक्तीच्या दिवसाची सुरुवात सोशल मीडियावरील आलेल्या संदेशांच्या माध्यमातून सुरु होते. या संदेशानुसार आपले दैनंदिन जीवनातील कालक्रमण सुरु होते. माध्यमांनी दैनंदिन कालक्रमानेची सुरुवात ज्या संदेशांपासून झाली त्यांच्याशी संबंधित कृतीने वाटचाल होते. हे अगदी सहजपणे स्वीकारले आहे. माध्यमे व्यक्तीला सांगतात आपण कसे वर्तन करावे. आपला आहार, पेहराव, भाषा आणि वर्तन इतर बाबीं संबंधीचे आपली संपूर्णतः घडवणूक माध्यमांच्या वरील माहितीतूनच घडते. इतकेच नव्हे तर आपले राहते घर कसे असावे. त्याची रचना कशा पद्धतीने करावी. घरातील वस्तू कोणकोणत्या ठिकाणी व कशा प्रकारे ठेवाव्यात या विविध बाबींची माहिती आपल्याला माध्यमे मोठ्या प्रमाणात करून देतात. माध्यमांतून मिळालेल्या माहितीतूनच व्यक्तीची विविध बाबींसंबंधीची रचना घडविली जाते. यामुळे आपण ठामपणे म्हणू शकतो की, व्यक्तीच्या बुद्धिमत्तेचा ताबा माध्यमांनी मिळवलेला आहे. माध्यमांना शिवाय जगणे असह्य होते. क्रियाशीलतेला नवी चालना देण्यासाठी माध्यमे पोषक आहेत. मात्र कोणत्या गोष्टींचा उपयोग किती प्रमाणात करावयाचा हे ठरविणे गरजेचे आहे. कोणत्याही गोष्टीच्या आहारी जाता कामा नये. या सर्व गोष्टींच्या मुळाशी माध्यमांनी केलेली क्रांती आहे असे म्हणावे लागते.

संदर्भग्रंथ सूची

1. दैनिक दिव्य मराठी - मंगळवार, दिनांक 16 जानेवारी 2024, मधुरिमा पुरवणी, मधुरिमा विशेष, ऍड. आशा शेरखाने-कटके यांचा लेख.
2. ऊ.नि., दैनिक दिव्य मराठी.
3. दैनिक सकाळ, रविवार, दिनांक 14 जानेवारी 2024, सप्तरंग पुरवणी, मूल 'तंत्र' सदरातील मुक्ता चैतन्य यांचा लेख.
4. ऊ. नि., दैनिक सकाळ.

मराठी कथेचा विकास

प्रा. काशीनाथ वि. तरासे

सहा. प्राध्यापक (मराठी विभाग)
कला व विज्ञान महाविद्यालय, पुलगाव

सारांश :

भारत हा 'कथाप्रिय' देश आहे असे म्हटले जाते. त्यामुळे कथा हा अत्यंत प्राचीन असा साहित्यप्रकार आहे. पूर्वीपासूनच घरातील आई—आजी—आजोबांनी सांगितलेल्या चिऊकाऊच्या, राजा—राणीच्या, पंच्यांच्या, राक्षसांच्या, देवतांच्या कथांमधून बालपणापासूनच आपले भावविश्व वाढत्या वयाबरोबर संपन्न होत जाते. भारतात आजदेखील अनेक स्वरूपाच्या कथा सांगितल्या व ऐकल्या जातात. भारतातील प्रसिद्ध अशी 'रामायण' व 'महाभारत' ही जी महाकाव्ये आहेत, या महाकाव्यांवरदेखील विविध स्वरूपाच्या कथा सांगितलेल्या दिसून येतात. कारण बालपणासून कथा ही आपल्यावर संस्कार करित असते. कथा सांगणे व ऐकणे ही माणसाची एक भावनात्मक भूक आहे. कथेची ही प्राचीन परंपरा अनेक प्रकारची उद्दिष्टे, त्या अनुषंगाने आलेली आशय व अभिव्यक्तीची अनेकविधता यांनी संपन्न आहे. कथा हा अत्यंत प्राचीन असा साहित्यप्रकार आहे. कथेचे कथन, श्रवण, लेखन व वाचन ही माणसाची स्वाभाविक प्रवृत्ती आहे. मनोरंजनाच्या दृष्टीने कथेचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. कथेद्वारे मनोरंजन आणि जीवनातील चिरंतन सत्याचा शोध सुरू असतो. म्हणूनच कथा ही एका उपजत अशा नैसर्गिक प्रवृत्तीशी निगडित असते. प्राचीन कथा वाङ्मयाचा शोध घेताना एक बाब प्रामुख्याने जाणवते. ती म्हणजे कथा हा साहित्यप्रकार मौखिक परंपरेने चालत आलेला दिसतो. त्यामुळे कथा हा सर्वात जुना व नवा असा वाङ्मयप्रकार आहे.

बीजशब्द : कथा, रामायण, महाभारत, कथानक, खांडेकर, मनोरंजन, चोरघडे, करमणूक, गाडगीळ

माणसाला भाषा गवसताच त्याने आपले अनुभव सांगण्यासाठी कथेसारखा छोटा, सुटसुटीत व लवचीक असा वाङ्मयप्रकार सर्वप्रथम स्वीकारल्याचे दिसते. आदिम अवस्थेपासून कथा ही मौखिक पद्धतीने प्रचलित होती. काही कथा परंपरेने चालत आलेल्या आहेत. त्यामध्ये लोकसाहित्यातील 'दैवतकथा', 'परीकथा', 'अद्भुतकथा', 'दंतकथा', 'प्राणिकथा', 'नीतिकथा', 'आख्यायिका', 'वीरकथा', 'बोधकथा', 'शृंगारकथा', 'हास्यकथा', 'हकीकती' अशा विविध कथा सांगितल्या जायच्या.

“कथा हा कविता, कादंबरी व नाटक या साहित्यप्रकारांप्रमाणेच, आणि त्यांच्या इतकाच सर्जनशील प्रकार आहे, आणि तो देशोदेशीच्या साहित्यात पाहावयास मिळतो. तो कोणत्याही अर्थाने दुय्यम साहित्यप्रकार नव्हे.”^१ असे मत वसंत पाटणकर कथेच्या बाबतीत मांडतात. कथाकार हा समाजाचा घटक असल्यामुळे समाजातील नानाविध प्रश्न त्यांच्या कथांना प्रेरणा आणि निरनिराळे विषय पुरवित असतात. बदलते समाजवास्तव कथेच्या प्रवासात प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे उमटलेले दिसतात. त्यासोबतच मानवीजीवनाचा वेध घेतलेला असतो.

कथेच्या स्वरूपात उत्तरोत्तर बदल होत जाऊन आज जी कथा आपल्यासमोर आहे ती म्हणजे लघुकथा होय. कादंबरीप्रमाणेच कथेला विशिष्ट काळात घडलेल्या घटनांचे बनलेले कथानक असते. ज्याच्या संदर्भात या घटना घडल्या ती पात्रे असतात. ज्या स्थळी व ज्या काळी घडल्या तो स्थळकाळ असतो. त्या घटनांशी संबंध अशा भाववृत्तीचे निर्माण केलेले एक वातावरण असते. पात्र व घटनांच्या परस्परसंबंधांतून निर्माण झालेले ताणतणाव, संघर्ष, गुंतागुंतही असते. त्याचा उत्कर्षबिंदूही असतो आणि कथेच्या शेवटी एकप्रकारे उपसंहारही असतो. प्रत्येक कथेत हे घटक असले तरी त्याचे प्रमाण सारखे नसते. प्रत्येक कथेची व कथा लेखकाची प्रकृती वेगवेगळी असते. वेगवेगळ्या काळात वेगवेगळ्या घटनांमधून कथा आकाराला येत असतात. कधी कथानकापेक्षा पात्रांकडेच आपले लक्ष अधिक जाते, तर कधी पात्रापेक्षा कथानकच आपल्या नजरेत अधिक भरताना दिसते.

भारत हे प्राचीन कथापीठ असून कथेकडे बघण्याची भारतीयांची दृष्टी ही भाविकांची असलेली दिसते. भारतात सर्वप्रथम कथा ही ग्रंथबद्ध करण्यात आलेली आहे. अगदी प्राथमिक टप्प्यातील कथा ही वेद, उपनिषदे, पुराणे यांद्वारे बोधरूपाने अवतरली, तर दुसऱ्या टप्प्यात बौद्ध जानके, जैन चुर्णी, पंचतंत्र, वेताळपंचविशी, सिंहासनबत्तीशी,

कथासरित्सागर अशाप्रकारे विकसित झाली. कवीना व तत्त्वज्ञानाही दृष्टांतांचा व आख्यायिकांचा उपयोग करावा लागला. भास्करभट्ट बोरीकरांनी 'उद्धवगीतेत' तत्त्वज्ञान सांगताना उर्वशी पिंगलाच्या कथा सांगितल्या. एकनाथांनी भागवतातून आख्यान सांगितले. प्राचीन मराठीत पद्यात्मक कथा दिसून येतात. मराठी कथा आख्यानक काव्य, खंडकाव्य, पोवाडे, लावण्या इ. रूपात अवतरली. चक्रधरांनी दृष्टांतातून कथाच वर्णन केलेल्या दिसतात. या कथा लिहिल्या गेल्या नव्हत्या. त्या मौखिक होत्या. त्या कथा म्हणजे कहाण्या व लोककथा होत. छोटी छोटी वाक्ये, त्यातील आशयगर्भता आणि त्यातील बोध यामुळे या कहाण्यांचे स्वरूप मोठे रम्य झाले आहे. आटपाट नगरात सुरू झालेली ही 'साठी उत्तराची कहाणी पाचा उत्तरी सफळ संपूर्ण' होते; पण मनाला चटका लावून जाते. "भावाविष्कार आणि तत्त्वबोध यांचा सुरेख संगम या कहाणीत झालेला आढळतो. लोककथांचे पीक तर अमाप आहे आणि ते प्रादेशिक आहे. प्रत्येक गावात व प्रदेशात परंपरेने चालत आलेल्या या लोककथा तेथील लोकजीवन उजळून टाकतात."२ अलीकडची जी कथा दिसते तिला ललित वाङ्मयाचा घाट देऊन तिचा विकास झालेला दिसून येतो. कथेवर संस्कृत साहित्याचाही बराच प्रभाव झालेला जाणवतो.

कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराप्रमाणेच आधुनिक कथा इंग्रजी साहित्याच्या प्रभावातून मराठीत आविष्कृत झालेली आहे. आधुनिक कथा प्रथम पाश्चात्य जगात जन्मली. आधुनिक भारतीय कथेची आणि जागतिक कथेची रचनावैशिष्ट्ये यामध्ये आंतरिक साम्य आहे. आधुनिक काळात कथेची लघुकथा झाली. आज कथा म्हणजे लघुकथा साहित्यप्रकार म्हणून कादंबरी आणि कादंबरीकार यांच्याशी लघुकथेचे जवळचे नाते आहे. कथेच्या संदर्भात प्रा.दा.वि. कुलकर्णी म्हणतात, "कथालेखकाला कथावस्तूचे बीज अनुभूतीचा विषय म्हणून गवसलेले असते. अशा त्या कथावस्तूला म्हणजे त्या अनुभूतीला तिच्या विशिष्ट स्वभावप्रकृतीनुसार गवसलेले अभिव्यक्तीचे शब्दरूप म्हणजे ती लघुकथा होय. असे म्हणता येईल. त्यात जीवनाची एखादीच झलक प्रकट झालेली असते. त्यामुळे तिच्या अभिव्यक्तीच्या लांबी-रुंदीबद्दल नेमके परिमाण सांगता येणार नाही, म्हणून कथेची भावसंघटना विचारात घ्यावी लागते. कथाकाराची अनुभूती जेव्हा कथात्मक स्वरूपात अवतरते तेव्हा लघुकथा निर्माण होते. कथात्मक अभिव्यक्ती स्वरूपात, एकाकार, एककेंद्री, तत्कानुभवी असते. ती एकसंस्कारी असते. एकार्थी, एकावयवी असते, त्यामुळेच तिची व्याप्ती लघु असते. अर्थात लघुकथेचे हे लघुत्व लांबी-रुंदीचे किंवा आकारमानाचे नसून मुळात अनुभूतीचेच असते. या अनुभूतीच्या अभिव्यक्तीची एक कक्षा ठरून जाते. आणि त्या ठराविक कथेत जीवनाचे आविष्करण करणे हा लघुकथेचा अर्थ होय. त्यातून 'एककेंद्री' असा परिणाम प्रभावीपणे व्यक्त होतो. हीच लघुकथेची सार्थकता."३ लघुकथा अनेक विषयांत मांडलेली दिसून येते. लघुकथालेखन हे प्राचीन काळापासून चालत आलेले आहे. "कथा हे समग्र वाङ्मयाचे सर्वाधिक स्वाभाविक असे स्वरूप आहे. त्यामुळेच ते स्वयंभू, आकर्षक आणि सुंदर रूप आहे. कथेचे अनेक प्रकार अलिखित रूपाने प्रचलित आहेत. दृष्टांत, चुटके, गप्पागोष्टी, वीरकथा, साहसकथा, परीकथा इत्यादी असंख्य रुपांनी आपल्या जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात कथा समरसून गेली आहे."४ लघुकथेत कला अधिक शुद्ध स्वरूपात व्यक्त व्हावी लागते. लेखकाच्या कलेत थोडाही कमकुवतपणा अगर ढिलेपणा असला तरी त्यामुळे लघुकथा बिघडून जाते. कादंबरीत जे खपून जाईल ते कथेत खपू शकत नाही. या दृष्टीने लघुकथा ही काव्य अगर नाटक यांच्या जवळची आहे. कादंबरीला आणि नाटकाला देखील एक तात्त्विक सांगाडा असावा लागतो. त्यांच्या निरनिराळ्या भागांत नुसती कलात्मक संगती असून बहुधा भागत नाही. काळाप्रमाणे कथेची लांबी-रुंदी, आकार आणि प्रकार यात सतत बदल होत राहिले आहेत. कथेला विषयाची कमतरता नाही. घटनाप्रधान, वातावरणप्रधान, स्वभावदर्शनात्मक कथा, रहस्यकथा, हेरकथा, चातुर्यकथा, गुन्हेगारीच्या रूपाने येणाऱ्या कथा अशा अनेक रूपात ही कथा प्रकटत आहे. वेगवेगळ्या काळात वेगवेगळे विषय व आशय घेऊन मराठी कथा विकसित होत आहे. मराठीच्या कथारचनेचा आरंभ तंजावर येथील सरकोजी राजे यांनी इ.स. १८०६ साली 'बाळबोध मुक्तावली' या इसापनीतीतील भाषांतराने झाला.

"मराठीत अव्वल इंग्रजीच्या काळात (१८०० ते १८८५) ज्या कथा लिहिल्या गेल्या त्या बहुतेक भाषांतरित, रूपांतरित अशा स्वरूपाच्या होत्या, त्या संस्कृत, इंग्रजी वाङ्मयातून घेतलेल्या बोधपर कथा होत्या अगर मुस्लीम देशांतून आलेल्या हतीमताई, गुलबकाली यासारख्या अद्भुत, साहसप्रधान मनोरंजक कथा होत्या. या काळात कादंबरीच्या मानाने कथा हा कमी प्रतीचा वाङ्मयप्रकार मानला जात होता."५ असे वि.स. खांडेकर म्हणतात. या काळातील भाषांतरित

कथा लोकांच्या धार्मिक भावना दुखावणार नाहीत, म्हणून नैसर्गिक बोध आणि मनोरंजन करणाऱ्या नीतिकथा, सुभाषिते, पशुपक्षांच्या कथा, पंचतंत्र, विदुरनीती, वेताळपंचविशी इ. ग्रंथांची निर्मिती झाली.

फारशी वाङ्मयाचाही मराठी कथेवर परिणाम झाला. व 'अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्ट' (कृष्णशास्त्री चिपळूणकर) पर्शियन नाइट्स, 'गुल आणि सरोवर' यासारखी अद्भुतरम्य कथांची पुस्तके प्रकाशित झाली. अशातऱ्हेने या काळात कथेला बहर आला होता. परंतु हरिभाऊ आपटे यांचे करमणूक सुरू होण्यापूर्वी मराठी कथा अद्भुत गोष्टींच्या कचाट्यात सापडली होती. व त्यातील बरीचशी कथा भाषांतरित होती. असे दिसून येते.

हरिभाऊ आपटेच्या 'करमणुकी' पासूनच मराठी कथेला खरी सुरुवात झाली. "मराठी कथेला अद्भुताच्या व अवास्तवतेच्या तावडीतून सोडवून वास्तवाच्या सृष्टीत आणण्याचे कार्य करमणूक पत्रातून हरिभाऊंनी लिहिलेल्या स्फुट गोष्टींनी केले. म्हणून मराठी लघुकथेच्या आद्य जनकत्वाचा मान हरिभाऊंनाच द्यावयास हवा."६ असे म.ना. अदवंत म्हणतात. म्हणूनच हा कालखंड 'हरिभाऊ आपटे कालखंड' म्हणून ओळखला जातो. इंग्रजी साहित्यातून कथा हा प्रकार मराठी मातीत रुजविण्याचे श्रेय हरिभाऊंकडे जाते. त्यांनी 'करमणूक' हे साप्ताहिक सुरू करून त्यातून विपुल कथालेखन केले. वाचकांना अभिरुचिसंपन्न बनविले आणि कलात्मक लेखनाची एक दिशा दाखविली. 'काळ तर मोठा कठीण आला', 'अपकाराची फेड उपकारानेच' यासारख्या स्फुट कथांनी वाचकांचे लक्ष वेधून घेतले. मनाची पकड घेणारी व्यक्तिचित्रे, भावपूर्ण प्रसंग व साधी आणि रसाळ भाषा यामुळे त्यांच्या कथा मनाची चटकन पकड घेतात. त्यांनी मराठी कथेला अद्भुताच्या विश्वातून वास्तवाच्या पातळीवर आणले. अद्भुतरम्यता व शृंगारिकता यांनी पछाडल्या गेलेल्या अव्वल इंग्रजीतील कथात्म वाङ्मयाला हरिभाऊंनीच प्रथम जीवनदर्शी बनविले. आलंकारिक व संस्कृतप्रचुर भाषेचा सोस न बाळगता साध्यासुध्या व दैनंदिन भाषेत त्यांनी लेखन केले. त्यानंतर हळूहळू कथेला तंत्रशुद्ध व विकसित रूप प्राप्त होत गेले. साहित्यामध्ये एक निराळा साहित्यप्रकार म्हणून कथासाहित्याची दखल घेतली जाऊ लागली. मराठी कथेला घडविण्याचे कार्य 'करमणुकी'चे आहे.

'करमणुकी'तील कथा लेखन बहरास आलेले असतानाच 'मनोरंजन' या मासिकाचा उदय झाला. १९११ ते १९२५ हा 'मनोरंजना'चा कालखंड मानला जातो. 'मनोरंजना'तून वि.सी. गुर्जर यांच्या कथा सातत्याने प्रसिद्ध होऊ लागल्या. गुर्जरांच्या कथेबद्दल अंजली सोमण म्हणतात. "गुर्जरांच्या कथालेखनाचा विचार केल्यानंतर मात्र कथेच्या पृथगात्मतेची गुर्जरांना जाणीव असावी असे वाटू लागते."७ 'करमणूक' नंतर कथेच्या क्षेत्रात 'मनोरंजन'ने वैशिष्ट्यपूर्ण कामगिरी केली. या कालखंडात कथाक्षेत्रात फार मोठा बदल घडून आला. 'मनोरंजन'मधून मराठी कथा अनेक अंगांनी विकसित होत गेली. अनेक नामवंत लेखकांनी आणि स्त्री लेखिकांनी यातून लेखन केले. दिवाकर कृष्ण यांनीही 'मनोरंजन' मधून कथालेखन करून मराठी कथेला वळण देण्याचे महत्त्वाचे काम केले. म्हणूनच 'नव्या मराठी कथेचे यशस्वी प्रवर्तक' असा दिवाकर कृष्णांचा सार्थ गौरव श्री भाऊसाहेब खांडेकर यांनी केला आहे.

दिवाकर कृष्ण यांच्यानंतर मराठी कथेला नावारूपाला आणण्याचे कार्य प्रा.ना.सी. फडके आणि वि.स.खांडेकर या लेखकांनी केले. कथा तंत्रशुद्ध असली पाहिजे, असा फडके यांचा आग्रह होता. "कथेकडे स्वतंत्र वाङ्मयप्रकार म्हणून बघून पाश्चात्य कथातंत्राच्या आधारे कथेचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास फडके यांनी केला."८ १९२६ ते १९४५ या कालखंडात यशवंत, रत्नाकर, प्रतिभा, जोत्सना, संजीवनी, पारिजात, किलोस्कर, स्त्री, मनोहर ही मासिके उदयास आली. हा काळ फडके, खांडेकर यांचा ऐन उमेदीचा काळ होता. यशवंत, किलोस्कर, जोत्सना इ. मासिकांनी या कालखंडात मराठी लघुकथेचे दालन समृद्ध केले. म्हणून या कालखंडाला यशवंत किलोस्कर कालखंड म्हणतात. तसेच लघुकथेला नावारूपाला आणण्याचे कार्य प्रा.फडके व वि.स.खांडेकर यांनी केले. त्यांच्याच कर्तृत्वाचा ठसा या कालखंडावर उमटलेला असल्याने या कालखंडाला 'फडके खांडेकर युग' असेही म्हटले जाते. फडके खांडेकरांनी कथेला जीवनानुभिमुख बनविले; पण याच सुमारास मराठी कथेत अनेक प्रवाह येऊन मिळत होते. त्यामुळे मराठी कथा अधिक सकस व समृद्ध बनत होती. जीवनातील विविध अंगांची चित्रणे त्यात येऊ लागली. य.गो.जोशी यांनी कौटुंबिक जिव्हाळा, द.र.कवठेकर यांनी भावनांची विलक्षण गुंतागुंत, बोकील यांनी नवविवाहितांच्या संसाराचे अवखळ चित्रण केले. तर अनंत काणेकरांनी जीवनातील विदारक वास्तव मांडले.

घटनाप्रधान कथा

१९६० नंतरचा मुख्य प्रवाह घटना प्रधान कथेचा आहे. या कालखंडातील कथाकारांच्या कथालेखनाचा विचार करता अनुभव, विषय, संवेदन, स्वभाव यांतील विविधतेमुळे त्या प्रत्येक कथाकारांची कथा ही वैशिष्ट्यपूर्ण ठरली. व आपला वेगळा ठसा उमटवीत विकसित होत गेली. घटनाप्रधान कथालेखन करणारे कथालेखक म्हणून ज्यांची प्रामुख्याने नावे पुढे येतात त्यामध्ये जी.ए. कुलकर्णी, चि.त्र्यं. खानोलकर, विद्याधर पुंडलिक, शरच्चंद्र चिरमुले, आनंद विनायक जातेगावकर आणि श्री.दा. पानवलकर यांच्या कथा भावावस्थेत वावरणाऱ्या माणसांची दुःखे चित्रित करतात. चिरमुले, जातेगावकर यांच्या कथा साधारणतः सारख्याच वळणाच्या वाटतात. विद्याधर पुंडलिक यांच्या कथांतील वैविध्यामुळे, तर पानवलकर यांच्या कथा विषयाच्या आणि अभिव्यक्तीच्या जोरकसपणामुळे इतरापेक्षा वेगळ्या उठून दिसतात.

मराठीतील घटनाप्रधान कथेचा प्रवाह १९८० नंतर विजया राजाध्यक्ष, ह.मो. मराठे, भारत सासणे, राजेंद्र बनहट्टी, आशा बगे, सानिया या कथाकारांनी समर्थपणे वाहता ठेवला. विजया राजाध्यक्षांनी आपल्या कथांतून स्त्रीजीवनातील विविध दुःखे साकार केलीच; पण स्वतःवर हीच मर्यादा न घालता सर्वसाधारण जगण्यातील वैशिष्ट्यपूर्ण अनुभवही त्यांनी शब्दबद्ध केले. आशा बगे यांचे लेखनही याच संदर्भातून असलेले दिसते. सानिया यांची कथा मात्र स्त्रियांच्या अनुभवांचे तरल चित्रण करण्यातच रमलेली दिसते. ह.मो. मराठे यांनी आपल्या कथांतून औद्योगीकरणाचे आणि शहरीकरणाचे ताण समर्थपणे रंगविले. याशिवाय, वेगवेगळ्या सामाजिक क्षेत्रात अनेक स्तरांवर चालणारा भ्रष्टाचार त्यांच्या चिंतनाचा विषय बनला. संध लयीत अनोखे अनुभव रंगवणाऱ्या भारत सासणे व राजेंद्र बनहट्टी यांच्या स्फुट आणि दीर्घ कथा १९८० नंतरही लक्षवेधी ठरल्या.

नवकथा

१९४५ ते १९६० या दरम्यान मराठी कथेचा कायाकल्पच झाला. हा कथेचा केवळ विकास नव्हता, तर उत्क्रांतीच होती. या काळात 'सत्यकथा', 'अभिरुची', 'साहित्य' यासारखी मासिके नवी कथा प्रकाशित करू लागली. या काळातील कथेत होत असलेला हा अंतर्बाह्य बदल प्रामुख्याने अरविंद गोखले, गंगाधर गाडगीळ, पु.भा. भावे व व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या कथांतून स्पष्टपणे जाणवू लागला. त्यांच्याबरोबरच शांताराम, दि.बा. मोकाशी, श्री.ज. जोशी, हमीद दलवाई, वामनराव चोरघडे, कुसुमावतीबाई देशपांडे हे कथाकार पुढे येऊ लागले. दुसऱ्या महायुद्धाने समाजावर जी विफलतेची व विकलतेची छाया पडली होती व मानवी मूल्यांचा न्हास होत होता त्याचे वास्तव चित्रण या काळातील कथांमध्ये येऊ लागले. याबाबतीत प्रा.म.ना. अदवंत म्हणतात, "यंत्रयुगीन संस्कृतीमुळे यंत्राचा गुलाम झालेला अगतिक मानव, शास्त्रांनी निर्माण केलेल्या नव्या नव्या विध्वंसक अस्त्रांनी बावरलेला मानव, भोवतालच्या परिस्थितीशी जमवून घेता न आल्याने आतल्याआत गुदमरलेला मानव हा मराठी कथेचा विषय झाला."^९ नवकथेचा या कालखंडावर पडलेला प्रभाव मराठी कथेला एक निराळेच वळण लावणारा आहे. जुने वळण स्वीकारून साधी सरळ उत्कटपणे सांगणारी कथा म्हणजे नवकथा. नवकथेच्या संदर्भात गंगाधर गाडगीळ म्हणतात, "नवकथा म्हणजे काही जुन्या कथेच्या वर्तुळाभोवती काढलेले एक वर्तुळ नव्हे. नवकथा हे एक मोठे वर्तुळ आहे. जुन्या कथेचे वर्तुळ हा या मोठ्या वर्तुळाचा लहानसा भाग आहे."^{१०} नवकथेत व्यक्ती ही कथेच्या केंद्रस्थानी आली आणि कथेतून माणसाचा खरा शोध सुरू झाला. कथा सूक्ष्म व तरल बनू लागली. मानवी भावनांचे विविध पदर व गुंतागुंत उकलून दाखवू लागली.

अस्तित्ववादी कथा

दुसऱ्या महायुद्धानंतर पाश्चात्य देशांत 'अस्तित्ववाद' हा नवा विचारप्रवाह उदयास आला. माणसांचे एकाकीपण, जीवनातील अर्थशून्यता व अनियंत्रितता ही अस्तित्ववादाची मुख्य आशयसूत्रे बनली. अस्तित्ववादी तत्त्वज्ञान जीवनातील अर्थशून्यतेचे सुसंगत—विसंगतीचे अत्यंत तटस्थपणे तरलस्पर्शी दर्शन घडविते. जीवनाचे स्वरूप एका क्षणाला असे वाटते तर, दुसऱ्या क्षणाला तसे वाटते. हे दोन्ही क्षण तितकेच खरे असतात. ह्या दोन्ही मनःस्थिती खऱ्या असतात. अस्तित्ववादाशी निगडित एकीला पवित्र तर दुसरीला पापमय मानण्याचे कारण नाही.

एकाच क्षणी मानवी मनात चाललेला पापपुण्याचा झगडा अस्तित्ववादी तटस्थपणे स्वीकारतो. ह्या दोन्ही वृत्ती सारख्याच अलिप्तपणे स्वाकारते. आणि सारख्याच अलिप्तपणे स्वीकारणे अपरिहार्य असते. कारण ह्या दोन्ही मनःस्थिती खऱ्या असल्या तरी ह्या सत्याला साहित्य आणि संस्कृती सामोरी जात नाही. अस्तित्ववादी तत्त्वज्ञान त्याला थेटपणे

जाऊन भिडते. अस्तित्ववादाचे हे सर्वात मोठे योगदान आहे. दिलीप चित्रे, कमल देसाई, विलास सारंग यांचे कथालेखन या संप्रदायातील आहे. १९६० नंतर पाश्चात्य देशांतही अस्तित्ववादाचा प्रभाव ओसरला. महायुद्धाची प्रतिक्रिया म्हणून आलेला थंडपणा व बधिरपणा वितळू लागला आणि १९८० नंतर अस्तित्ववादी कथांची धारही क्षीण झालेली दिसते. नवकथेच्या वळणाने जाणारी कथा व अस्तित्ववादी कथा यांच्यातील सीमारेषा मात्र धूसर आहेत.

प्रादेशिक कथा

याच सुमारास वि.स. सुखटणकर, लक्ष्मणराव सरदेसाई, बा.द. सातोस्कर, बी. रघुनाथ, पै, रायकर इ. अनेक कथाकारांनी प्रादेशिक कथा लिहिल्या. या कथाकारांनी आपल्या कथांची उभारणी गोमंतकीय पार्श्वभूमीवर करून आगळ्या सौंदर्याने नटविण्याचे काम केले. या कथांनी त्या त्या प्रदेशातील जीवनाचे रंग, रूप व त्यांचे निराळेपण वाचकांच्या डोळ्यांत भरले.

ग्रामीण कथा

१९५५ पासून मराठी ग्रामीण कथेला बहर आलेला दिसतो. शंकर पाटील, द.मा. मिरासदार, आनंद यादव, रा. रं. बोराडे, सखा कलाल, चारुता सागर, उद्धव शेळके, मनोहर तल्हार, मधू मंगेश कर्णिक, गो.नि. दांडेकर यांनी ग्रामीण वास्तवाला समर्थपणे पुढे आणण्याचा प्रयत्न केला. गोवा, कोकण, खानदेश, मराठवाडा, विदर्भ अशा विविध परिसरांतील सांस्कृतिक जाण त्यांच्या कथावाङ्मयात होते. अनेक कथालेखकांनी कथेच्या विकासाला हातभार लावला.

दलित कथा

याच कालखंडात वेगळे जीवन आणि अनुभूतीची भेदकता यातून दलित कथा उदयास आली. चातुर्वर्ण्याधिष्ठित हिंदू धर्मात छेद देणाऱ्या अत्याचारग्रस्त स्वबांधवांचे दैन्य, दास्य व अज्ञान यांचे हृदय पिळवटून टाकणारे चित्रण करणाऱ्या दलित कथेने सर्वांचे लक्ष वेधले. या काळात कथांचा एक ओघ दलितांच्या व उपेक्षितांच्या चित्रणाकडे वळला आणि त्यातून अतिशय वास्तव व रेखीव शब्दचित्रे वाचकांच्या समोर आली. मामा वरेरकर, कु. रघुवीर, बा.वा. फाटक, वि. द. घाटे, अमिताभ, सुधाकर गायकवाड, अविनाश डोळस, अण्णाभाऊ साठे, शंकरराव खरात, बाबुराव बागूल, निर्गुणा कांबळे, योगिराज वाघमारे, प्र.इ. सोनकांबळे, योगेश मेश्राम, अरुण कांबळे इ. दलित कथाकारांनी वर्तमान दलित जीवनाचे चित्रण केल्यामुळे एक चळवळ उभी झाली. त्यातूनच आपल्या स्वत्वाची जाणीव झाली. “जागृती—विद्रोह—नकार—नव्या मानवतावादी मूल्यांची स्थापना ही दलित चळवळीची दिशाच दलित साहित्याच्या चळवळीचे प्रेरणास्थान राहिली.”^{११} गावकुसाबाहेर जगणाऱ्या लोकांच्या जीवनातील भाकरीची पेटती समस्या नागरीजीवनातील लोकांना अपरिचित होती. दलित कथेने या अस्तित्वहीन समाजाच्या अनुभवांचे वेगळेपण प्रक्षोभक शब्दांतून पुढे आणले.

आदिवासी कथा

मराठी ग्रामीण—दलित कथाकारांच्या कथांतून प्रासंगिक रूपाने आदिवासी समाजाचे काही कथालेखकांनी चित्रण केलेले दिसून येते. र.वा. दिघे, श्री.म. माटे, वामन चोरघडे, मधू मंगेश कर्णिक, आबाजी नाना पेडणेकर, दे.शि. दुधलकर, बाबुराव बागूल, अनंतराव पाटील या कथाकारांनी आदिवासी समाजातील व्यक्ती, घटना, प्रसंग यावर रंजक व भडक तर कधी नाट्यपूर्णरीतीने रेखाटन केले आहे. परंतु त्यांच्या कथालेखनामागे आदिवासींच्या आदिम जीवनाचे चित्रण करण्याची प्रेरणा दिसून येत नाही. मात्र पंढरीनाथ तामोरे आणि जयवंत वैती या आदिवासी कथाकारांनी ज्या कथा लिहिल्या त्या कथांना सामाजिक चळवळीचे व कार्याचे अंग दिसून येते. त्यामुळे त्यांची कथा सामाजिक प्रबोधनाची धार घेऊनच प्रकट होते. त्याचप्रमाणे शंकर सखाराम, दादासाहेब मोरे यांनी आदिवासी जीवनातील दारिद्र्य आणि पांढरपेशांच्या वासनेला बळी पडलेल्या आदिवासी तरुणींवरील अत्याचाराचे वर्णन केलेले आहे. अशाप्रकारे हे दोन लेखक सोडले तर आदिवासी कथा या आदिवासीतर लेखकांनी लिहिलेल्या दिसून येतात.

स्त्रीवादी कथा

पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था व स्त्रीची होणारी कुचंबणा कथेतून मांडण्याचा पुरुषलेखकांनी जसा प्रयत्न केला तसाच आपल्या जीवनातील समस्या मांडण्यासाठी स्त्रीलेखिकाही पुढे आल्या. विभावरी शिरूरकर, कृष्णाबाई मोरे, क्षमाबाई राव, कमलबाई टिळक, शांताबाई नाशिककर, आनंदीबाई शिर्के, मालतीबाई दांडेकर, स्नेहलता दसनूरकर, शैलजा राजे,

शकुंतला गोगरे, वसुंधरा पटवर्धन, गौरी देशपांडे, मेघना पेठे, सानिया, प्रिया तेंडुलकर, कविता महाजन, नीरजा, अनुराधा पाटील, मलिका अमरशेख, अशा कितीतरी स्त्रीलेखिकांनी लघुकथेच्या दालनात प्रवेश केला. कथेच्या द्वारे स्त्रीलेखिकांनी अस्सल भावभावनांचे चित्रण केले आहे. याविषयी भालचंद्र फडके म्हणतात, “स्त्रियांचे अनुभवविश्व जरी मर्यादित, क्षुद्र व थिटे असले तरी स्वतःच्या अनुभवांशी प्रामाणिक राहणे हे कथेचे वैशिष्ट्य ठरते.”^{१२} स्त्रीमनाचे सखोल विश्लेषण, तिच्यापुढे असलेल्या सामाजिक समस्या व रुढींच्या आणि बदलत्या परिस्थितीच्या कात्रीत सापडल्यामुळे त्यांच्या जीवनाची झालेली परवड स्त्रीलेखिकांनी कथेच्या द्वारे व्यक्त केली.

मुस्लीम कथा

स्वातंत्र्यानंतर मुस्लीम समाजात अनेक प्रश्न निर्माण झाले. या प्रश्नांना आपल्या कथेद्वारे व्यक्त करण्यासाठी मुस्लीम कथालेखक समोर आले. यामध्ये मुबारक शेख, जावेद कुरेशी, एहेतशाम देशमुख इ. मुस्लीम मराठी कथालेखक परिवर्तनाचा विचार घेऊनच पुढे आलेले आहेत. या कथालेखकांनी आपल्या कथांतून मुस्लीम स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रश्न, गरिबीमुळे होणारी स्त्री-पुरुषांची कुचंबणा, मुसलमानातील मागास आणि कष्टकरी जातींचे प्रश्न, गोधड्या शिवणारी जात, हिंदू-मुसलमान दंगलीचे होणारे दुष्परिणाम, मुस्लीम धर्मगुरू, मंदिर, मशिदीचे धार्मिक राजकारण इ. प्रश्न ‘नमाज आणि महाआरती’, ‘बाबर’, ‘जीन’, ‘करामत’, ‘औरंगजेब आणि जोशी’, ‘हकीकत’, ‘तू नमाज पढली नव्हती का?’, ‘अजान’ अशा विविध कथांमधून मुस्लीम कथालेखक मांडताना दिसतात. या कथांतून मुस्लीम समाजापुढील पोथिनिष्ठतेचे, जमातवादी राजकारणाच्या परिणामांचे जातीय दंगलीने पिडल्या जाणाऱ्या तळागाळातील मुसलमानांचे प्रश्न अत्यंत जळजळीत पद्धतीने समाजासमोर मांडले गेले. म्हणून “१९८५ नंतर निर्माण झालेले आणि होत असलेले मुस्लीम मराठी साहित्य हे खऱ्या अर्थाने परिवर्तनवादी साहित्य म्हणूनच उदयास आलेले आहे. या साहित्याची जातकुळीच एकप्रकारे आगळी आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.”^{१३} असे प्रा. फक्रुद्दीन यांनी म्हटले आहे.

विनोदी कथा

विनोदी कथेनेही मराठी कथेचे दालन समृद्ध केलेले दिसते. चि.वि. जोशी आणि प्र.के. अत्रे यांनी गुदगुल्या करित सामाजिक विसंगती वाचकांच्या नजरेत आणली. व्यक्तिजीवनातील व समाजजीवनातील अनेक नव्या जुन्या विसंवादी गोष्टींवर त्यांनी प्रकाश टाकून हसत खेळत व न बोचेल अशारीतीने वाचकांना अंतर्मुख केले. तसेच ना.धो. ताहणकर, शामराव ओक, वि.मा.दि. पटवर्धन, ह.वि. वाडेकर हेही या काळात विनोदी कथा लिहित होते. नंतरच्या काळात पु.ल. देशपांडे, बाळ गाडगीळ, रमेश मंत्री, पद्माकर डावरे, वि.आ. बुवा, जयवंत दळवी, ग.दि. माडगूळकर यांच्या कथेने विनोदी कथा पुष्ट झाली व मराठी कथेत वैशिष्ट्यपूर्ण भर घातली.

विज्ञान कथा

१९६० नंतर मराठीत विज्ञानवादी साहित्याचा समावेश व्हायला लागला. यात प्रामुख्याने कथा व कादंबरी हे वाङ्मयप्रकार जास्त आहेत; पण कादंबरीपेक्षा विज्ञानकथा अधिक मोठ्या प्रमाणात लिहिल्या गेल्या आहेत. आणि त्या लोकप्रियही होत आहेत. मराठीतील वैज्ञानिक साहित्यावर पाश्चात्य साहित्याचा फार मोठा प्रभाव दिसतो. पाश्चात्य साहित्यात जॉन कॅबेल हे विज्ञान कथांचे आद्य संपादक मानले जातात. ते विज्ञान साहित्याविषयी म्हणतात, “विज्ञानाच्या नवीन आविष्काराची सुबोध, प्रासादिक भाषेत उकल करत, त्याचा यंत्रसृष्टीवरच नव्हे तर मानव समाजावर होणाऱ्या संभाव्य परिणामांचे विवेचन कथारूपात करते ते विज्ञान साहित्य होय.”^{१४}

१९१६ साली ‘रेडियम’ या उद्यान मासिकात वामन मल्हार जोशी यांच्या ‘अप्रकाश किरणांचा दिव्य प्रकाश’ आणि ‘वामनलोचन’ या दोन कथा; श्री.बा. रानडे यांची ‘तारेचे हास्य’ ही कथा प्रकाशित झाली. १९२३ साली त्र्यं.र. देवगिरकर यांची ‘२०१८’ ही दीर्घकथा, १९३६ साली ना.वा. कोगेकर यांची ‘मृत्यूकिरण’, १९४२ नंतर आ.रा. भागवत यांची ‘उडती तबकडी’ ही कथा प्रसिद्ध झाली. त्या काळातच द.पां. खांबेते, द.चिं. सोमण यांनी कथा लिहिल्या. १९५८ साली ‘नवल’ मासिकात यशवंत रंजणकर, धनंजय जोशी, ग.रा. टिकेकर, दि.बा. मोकाशी, प.गं. सुर्वे, श्रिनिवास सारंगपाणी, शुभदा गोगटे आणि इतरांनीही कथा लिहिल्या.

१९७४ साली डॉ. जयंत नारळीकरांनी ‘ना.वि. जगताप’ ह्या नावाने पहिली कथा लिहिली त्यांनी शास्त्रशुद्ध विज्ञान कथा लिहून मराठीत एक नवे दालन सुरू केले. त्यानंतर गजानन क्षीरसागर, निरंजन घाटे, अरुण हेबळेकर, डॉ.

बाळ फोंडके, सुबोध जावडेकर, लक्ष्मण लोंढे, डॉ. अरुण मांडे, डॉ. संजय ढोले इ. लेखक मराठी कथा लिहित आहेत. समाजातील अंधश्रद्धा नष्ट होण्यास तसेच विज्ञानाचा अयोग्य वापर केल्यामुळे होणारे दुष्परिणाम सांगण्यासाठी विज्ञान कथेचा उपयोग होतो.

पुरुष लेखकांप्रमाणे स्त्रीलेखिकांनीही विज्ञान कथा लिहिल्या आहेत. यामध्ये रेखा बैजल, माधुरी शानबाग, डॉ. शुभदा गोगटे, श्रेयश्री दळवी, अरुणा मांडे इ. लेखिकांची नावे घेता येईल. येणाऱ्या काळाचा धोका या सर्व कथेत वर्णन केला आहे. यंत्रे, इलेक्ट्रॉनिक साधने माणसाची जागा घेऊ शकणार नाहीत; पण माणसे उपलब्ध झाली तर यंत्रावरच माणसाप्रमाणे प्रेम करणे भाग पडेल. हेच या कथा सांगतात.

अशारीतीने आजची मराठी लघुकथा जुन्या—नव्याच्या संगमावर उभी आहे. संगमावर उभे राहून दोन्ही प्रवाहांची शोभा पाहता येते. काळानुसार मानवी जीवनाचे स्वरूप बदलत गेले. तसतसे मराठी कथेची प्रवृत्ती, स्वरूप व प्रवाहही बदलत गेले. जुन्या कथाकारांनी आपापल्या परीने कथेचे दालन सजविले. अनेक नव्या वैशिष्ट्यांची भर घेतली. तर नवी कथा जीवनाच्या सर्व थरात शिरून जीवनाचे व मनाचे सर्व अंगांनी कुतुहलपूर्वक निरीक्षण करित आहे.

निष्कर्ष :

- (१) कथा सांगण्याची व ऐकण्याची मानवी प्रवृत्ती प्राचीन काळापासून असलेली दिसून येते. सुरुवातीच्या कथेचे स्वरूप करमणूक व मनोरंजनाचे दिसून येते.
- (२) माणसाच्या विकासाबरोबर मराठी कथेच्या स्वरूपात व प्रयोजनात हळूहळू बदल झालेला दिसून येतो.
- (३) विविध कालखंडानुसार मराठी कथेच्या स्वरूपात बदल झालेला दिसून येतो.
- (४) मराठी कथेचे विविध घटक, प्रकार व प्रवाह निर्माण झालेले दिसून येतात.
- (५) स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथेचे स्वरूप व्यापक व वास्तवदर्शी झालेले दिसून येते.
- (६) करमणूक व मनोरंजन या उद्देशाने निर्माण झालेली कथा आजच्या काळात माणसाच्या मनाचा व मानवी जीवनाचा ठाव घेताना दिसते.

संदर्भ :

- (१) सुधा जोशी, 'कथा : संकल्पना आणि समीक्षा', मौज प्रकाशन, मुंबई, दु.आ., २०१२, पहिल्या आवृत्तीच्या निवेदनातून, पृ. तेरा.
- (२) म.ना. अदवंत, 'मराठी कथासाहित्य एक आलेख', नीहारा प्रकाशन, पुणे, १९९३, पृ. १०.
- (३) दा.वि. कुलकर्णी, 'मराठी कथा : स्वरूप आणि आस्वाद', स्वाध्याय महाविद्यालय प्रकाशन, पुणे, १९७६, पृ. ६०.
- (४) तत्रैव, पृ. ६१.
- (५) म.द. हातकणंगलेकर, 'मराठी कथा रूप आणि परिसर', श्रिविद्या प्रकाशन, पुणे, द्वि.आ., २००८, पृ. ३१.
- (६) म.ना. अदवंत, 'मराठी कथासाहित्य एक आलेख', उनि., पृ. १०.
- (७) अंजली सोमण, 'मराठी कथेची स्थितिगती', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९५, प्रास्ताविक, पृ. १३.
- (८) तत्रैव, पृ. १४.
- (९) म.ना. अदवंत, 'मराठी कथासाहित्य एक आलेख', उनि., पृ. १९.
- (१०) गंगाधर गाडगीळ, 'खडक आणि पाणी', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९६०, पृ. २३३.
- (११) अंजली सोमण, 'मराठी कथेची स्थितिगती', उनि., पृ. १९७.
- (१२) भालचंद्र फडके, 'मराठी लेखिका चिंता आणि चिंतन', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९८०, पृ. १२.
- (१३) फक्रुद्दीन बेन्नुर, 'सामाजिक परिवर्तन आणि मराठी साहित्य', (संपा.), डॉ.र.बा. मंचरकर, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २०११, पृ. २९४.
- (१४) श्रुतीश्री वडगबाळकर, 'अक्षरवैदर्भी' (संपा.), डॉ. सुभाष सावरकर, जनसाहित्य साधना, अमरावती, अंक-१, एप्रिल २०१५, पृ. २९.

बुद्धकालीन आयुर्वेद आणि शल्यचिकित्सेचे महत्त्व

संशोधिज्ञा

मुनेश्वर विश्रान्ती नंदकुमार

पाली अँड बुद्धिज्ञम नेट, एम.ए. इतिहास, राजशास्त्र

मार्जदर्शज

प्रा. डॉ. भिक्खू एम. सत्यपाल स्थवीर

विभाजप्रमुज

(पाली अँड बुद्धिज्ञम विभाज)

मिलिद ज ला महाविद्यालय,

नागसेनवन, औरंगाबाद.

प्रस्तावना

बुद्धकाळापर्यंत आयुर्वेद आणि शल्यचिकित्सा विज्ञान चांगल्याप्रकारे विकसित झालेले होते. तत्कालीन वैद्य,^१ वेगवेगळे रोग आणि त्यावर योग्य तो उपचार या विषयी चांगल्याप्रकारे जाणत असत.^२ पाली साहित्याच्या अध्ययनावरून विशेष महत्त्व होते की, या काळात औषधशास्त्राचे विशेष महत्त्व होते. त्याकाळी राजकीय वैद्य औषधशास्त्रामध्ये अत्यंत कुशल व सुशिक्षित होते.^३

डोळे आणि कानाच्या रोगाने दुसरे अनेक रोग उत्पन्न होतात.^४ म्हणून या रोगांना दूर करण्यासाठी पाली साहित्यातील 'जातक' ग्रंथामध्ये वैद्य चिकित्सकाचा^५ उल्लेख अनेकवेळा झालेला आहे. औषधी आणणाऱ्याला 'औषधदारज' असे म्हटले जात होते.^६ त्याज ळी वैद्यराज जीवज हा औषधी आजि शल्यचिजि त्सेमध्ये निपूज होता. वास्तवात तो शल्यचिकित्सेचा स्वामीच होता.^७

खरे पाहता मानवी शरीर हे एक रोगांचे घरच आहे. ही म्हण प्रत्येक गावामध्ये प्रचलीत आहे. बुद्धाचे व्याधिक्शेत्र व्यापक आहे. ते भुकेला सुध्दा एक मोठा रोग मानतात. (जिघच्छा परमा रोगा) आणि भोजन त्याचे निराकरण औषधी आहे. वस्तुतः सर्व प्राण्यांचा आधार भोजन आहे. (सब्बेसत्ता आहारातिट्टिको) हे सुध्दा खरे आहे की अधिक भोजन रोगोत्पादक आहे. निसर्गाने रोग आणि उपचार दोन्ही पण दिले आहे. कदाचित दोन्ही बरोबर उत्पन्न झाले असतील. औषधाला प्राचीन काळामध्ये एवढे महत्त्व होते की, त्याला एका आयुर्वेदिक विद्या (औषधी) च्या रूपामध्ये प्रतिबिंबित जे ले जेले. पाली साहित्यातील विनयपिटजामध्ये सुध्दा भिक्खु-भिक्खुजींना औषध शास्त्राचे ज्ञान आवश्यक होते. यामुळेच विनयपिटज ळतील महावज्जामध्ये^८ आयुर्विज्ञानावर एज अध्याय (भैषज्य स्कंधक) आहे. याठिकाणी रोगनिवारक औषधाची आवश्यकता, बुद्ध काळातील भैषज्यशास्त्राची शिक्षा-दिजा, रोग त्याचे प्रकार, औषधी - उपचार, औषधी निर्माता तथा वैद्य आणि वैद्यकशास्त्राचा संक्षिप्त परिचय देवून महत्त्व सांगितले आहे.^९

शोध विषयाची उद्दिष्टे :

- १) बुद्धज ळीन आयुर्वेदाची संज ल्पना आजि तत्ज ळीन ज ळर्य स्पष्ट ज रजे.
- २) बुद्धकालीन विविध विकार, आजारांवर करण्यात आलेल्या उपचारांचा अभ्यास करणे.
- ३) शल्य चिजि त्सज जीवज ळंचे वैद्यशास्त्रास लाभलेले योजदान स्पष्ट ज रजे.
- ४) पालि साहित्याच्या विनयपिटज ळत आलेले महत्त्वपूर्ण शल्य चिजि त्सेच्या संदर्भाचा अभ्यास ज रजे.

विषय विवेचन :

विनयपिटज ळतील माहितीवरून अशी माहिती मिळते जी, साजे तची एज ळ श्रेष्ठीची पत्नी जी सात वर्षापासून डोकेदुखीमुळे परेशान होती तिचा जीव मी स्वस्थ केले.^{१०} अवतिचा राजा चंडप्रद्योत यांना झालेला ज ळवीळ रोजाला सुध्दा जिवज ळंनीच दहिमध्ये औषधी तळून त्याला पाजून ठिज जे ले होते.^{११} एज ळ मुलाच्या पोटातील आतडे एज ळवर एज चढल्यामुळे पोटात जाठ तयार झाली होती. तो वेदनेने व्याजुळ होत असे. तेव्हा त्या मुलाच्या पोटाची शस्त्रजि या करून जीवकाने त्या मुलाला ठिक केले होते.^{१२} आणि बिंबिसार राजाला भगंदर रोगाला सुध्दा जीवकांनी लेप लावून ठिक केले होते.^{१३} श्रेष्ठी सावकार, राजे-महाराजांना तसेच गरिब सेवक (दासो)^{१४} आणि मजदूर

(ज म्मज रो)^{१५} यांना औषधांची आवश्यकता होती. परिश्रम केल्यामुळे मजुरांच्या पायांना भेगा पडत असत. तेव्हा पायांना तूप, (सपि) गरम करून लावले जात होते.^{१६} औषधाची आवश्यकता गृहस्थांनाच नाही तर, भिक्खु-भिक्खुणी आणि वनामध्ये राहणारे लोक (यारज्जिका)^{१७} यांना सुध्दा होती. रोगी माणसांना जेवढी औषधाची आवश्यकता होती, तेवढीच आवश्यकता योग्य वेळेवर आणि ठिक मात्रा मध्ये दवा देणारे धम्म ज थाद्वारा मन नियंत्रीत करणारे परिचारकांना सुध्दा होती.^{१८}

बुद्धकाळात राजवैद्य खुपच कुशल होते. ते शुल्क सुध्दा घेत असत.^{१९} ज धी - कधी शुल्क घेत ही नसत. तक्षशिले वरून चिकित्साशास्त्राचे शिक्षण प्राप्त करून जीवक वैद्य आपल्या घरी राजगृहाला जात असतांना रस्त्यामध्ये साकेत नगरामध्ये डोकेदुखीने त्रस्त असलेल्या एका श्रेष्ठीच्या पत्नीवर उपचार करून ठिक केले होते. प्रसन्न होऊन त्या महिलेने जीवक वैद्याला चार हजार कार्षापण (चत्तारि सहस्सानिपादासि), पुत्रांनी चार हजार, सुनेने चार हजार, कार्षापण दिले होते. श्रेष्ठीने सुध्दा पत्नी ठिक झाली असा विचार करून दास-दासी, घोडेसहित एकरथ आणि चार हजार कार्षापण दिले होते.^{२०} "सेट्टि गहपति - भरिया मे अरोगाठिता ति चत्तारि सहस्सानि पादासि डासंच दासि च अस्सरथांच।"^{२१} महावग्गामध्ये एक मोठे रोचक उदाहरण मेहनती वैद्यांचे मिळते. जेव्हा वैद्य स्वतः रुग्णाला विचारतो तुमचा आजार ठिक झाल्यावर काय द्याल? रुग्ण म्हणतो, माझी संपूर्ण धन संपत्ती तुमची होईल आणि मी तुमचा दास होईल."^{२२} अशा काही उदाहरणावरून आपल्या लक्षात येते की, वैद्य हे रुग्णाकडून उपचार शुल्क घेत असत. परंतु निश्चित शुल्काची माहिती मात्र पाली साहित्यात मिळत नाही.

पाली वाडःमयात अनेज विषय मानवी ज ल्याज व सुजाज रीता आहेत. तसेच या जीव-सृष्टीच्या कल्याणाकरीता सुद्धा आहेत. आरोग्यशास्त्रात सुद्धा पाली वाडःमयात दडलेले आहे. ते शोधू या. आरोग्याच्या संदर्भात कालानुरूप अनेक व्याख्या झाल्यात. जसे विकारांचा अभाव म्हणजे आरोग्य तर शारीरिक, मानसिक विकार शुन्य म्हणजे आरोग्य. तर आर्थिक मोठे पाठबळ म्हणजे आरोग्य इत्यादी ह्या सर्व व्याख्या आरोग्यास जरा -याय देत नाही. मनुष्य एकच आणि एकच असता तर प्रश्न उरला नसता. परंतु मनुष्य समाजशिल प्राणी आहे. सामूहिक जीवन जगात असतांना शासन, अर्थ, संस्कृती, रूढी, परंपरा, धर्म संकल्पना, भौगोलिक परिस्थिती यांचाही समावेश होत असल्याने व ह्या सर्व जोष्टीचा विचार ज रून आरोग्याची सर्वांजिज अशी जाजतीज आरोग्य संघटनेने (W.H.O) आरोग्याची व्याख्या जे ली ती अशी:

"The health is state of complete physical, mental, spiritual, social well being not merely the absence of disease or infirmity"^{२३}

अर्थ :- जे वल विकारांचा अभाव म्हणजे आरोग्य नव्हे तर शारीरिक, मानसिक, सामाजिक व अध्यात्मिक सुस्थिती म्हणजे आरोग्य होय.

शोध विषयाचे महत्त्व :

जरज ही शोधाची जननी आहे. विषयानुरूप जरज शारीरिक, मानसिक दुःखातून मुक्त होण्याची जरज, सुज समाधान आजि शांती मिळविण्याची. जरा मरजाच्या भीती पोटी, दुःज वेदनेच्या पोटी वैद्यजीय शास्त्राची निर्मिती वा शोध सुरु झाला व सुरु राहजार.

या शास्त्राच्या संशोधनास ज्यांनी ज्यांनी हातभार लावला ते सर्व प्राचीन आर्वाचीन संशोधक वंदनीय आहेत. भारतभूमी ही वैद्यजीय संशोधज ंची भूमी आहे असे म्हटले तरी अवास्तज ठरू नये. प्राचीन ऋषी मुनींच्या अथज परिश्रमाने आरोग्याच्या संदर्भात शारीरिक व्याधीला विशेष महत्त्व देवुन चिकित्सा होत तसेच मानसिक विकारांचाही विचार केला गेला. माणस निरोगी करण्याकरिता आसने, योग्य, ध्यान या सारखे उपाय योजिल्या जात असे ते आजही तेवढेच लाभदायी आहेत. मात्र एवढ्या लाभाने मानसिक परम आरोग्य लाभ शक्य नाही. हा अस्थायी लाभ असून जिथपर्यंत माणस पूर्ण विशुद्ध होत नाही तोपर्यंत महासुख परमआरोग्य लाभ म्हणता येजार

नाही तेव्हा विशुद्ध मन कसे करावे याचे यथार्थ ज्ञान, विज्ञान भजवान बुद्धाने शोधले व हे विज्ञान या विश्वाला बहाल जे ले.

भारतीय आरोग्य शास्त्रात अनेक विषयाचे संमिश्रण झालेले पाहतो. भ. बुद्धाच्या आरोग्यशास्त्रात सुद्धा धर्मशास्त्राचा, अध्यात्माचा, तत्त्वज्ञानाचा समावेश असुनही तुलनात्मक दृष्ट्या फार मोठा फरक हा आहे जी, त्यांच्या या विषयात कल्पनेच्या विलासाला स्थान नाही. भ. बुद्धाचे आरोग्यशास्त्र हे स्वतंत्र शास्त्र जरी नसेल तरी त्यांच्या धम्माचा सार आरोग्य शास्त्रापेक्षा कमी नाही. भौतिक जगापलीकडील ज्ञान म्हणजे अध्यात्म, अशा अध्यात्मात मानसिक सामाजिक आरोग्य धोक्यात आलेले भ. बुद्ध पाहतात. म्हणून भगवंतांनी त्यांच्या आरोग्य शास्त्र अध्यात्माचा समावेश करित असतांना भौतिक जगाच्या आतील ज्ञानाला विशेष महत्त्व देवुन अध्यात्माला नवे रूप दिले. मनाचा स्वभाव त्याचे योग्य ते निदान व निसर्गाशी सुसंगत शाश्वत नियमाच्या आधारावर याच देही याच डोळा याच भौतिक जगात मानसिक महासुख परम आरोग्य लाभ 'निर्वाण' कसे साधता येईल याचे संशोधन भ. बुद्धाने याच भारत भूमीत बोधावसा अनुभवातुन विश्वाला आश्चर्य चकीत केले आहे. अर्थातच शरीर व मनाच्या आत स्थूल सुक्ष्मसुक्ष्म स्वानुभूतीच्या आधारावर भ. बुद्धाचे अध्यात्म समावलेले आहे.

आरोग्य जसे बिघडते, रोजी अवस्था जसे प्रकट होते? त्याचे कारण जसे? जर कारणे असतील तर ते घालवायचे जसे त्यावर चिकित्सा जसे चिकित्सेच्या योजने रोज समुळ नष्ट होईल जसे? या सर्व प्रश्नांशी संबंधीत चर्चा चिकित्सेच्या चार आयामात मोडते. अॅलोपॅथी, होमिओपॅथी, आयुर्वेदीक, युनानी, नॅचरोपॅथी या सर्व चिकित्सा पद्धतीचे चार मूलभूत आयाम आहेत.

१) रोग, रोगी २) रोगाची कारणे (रोग निदान) ३) त्याला घालवण्याचा मार्ग किंवा रोग निवृत्ती ४) त्यावर औषधीय उपाय योजना करून पथ्यादी देवुन शिघ्र, सौम्य व स्थायी रोगमुक्ती घडवून आणणे हे चार आयाम होत.

जोताही डॉक्टर वा वैद्य स्वतःहून तुम्ही रोजी आहात जसे हो? मी तुमची चिकित्सा करतो असे सहसा विचारीत फिरत नाही. तर ज्याला रोग लक्षणे व संकेत उत्पन्न झाले असा रोगग्रस्त रोगी असणे आवश्यक आहे व तो वैद्याकडे गेल्यावरच पुढच्या तीन पायऱ्या वैद्याला हाताळला येतील. याप्रमाणेच भ. बुद्धाच्या वैद्यकिय किंवा चिकित्सा शास्त्राचे चार आयाम आहेत, त्यालाच भ. बुद्ध 'चार आर्य सत्य' असे म्हणतात.

निष्कर्ष :

बुद्धकाळामध्ये भारतीय चिकित्सा पद्धती पर्याप्त विकसीत आणि प्रगतीशील अवस्थेमध्ये होती. चिकित्साशास्त्राचा जनसमाजामध्ये महत्त्वपूर्ण स्थान होते आणि त्याच्या अध्ययनाची सुद्धा चांगली व्यवस्था होती चिकित्सा शास्त्रासाठी तक्षशिला हे विद्यापीठ त्याकाळी प्रसिध्द होते. बुद्धकालीन चिकित्सा पद्धतीचे पर्याप्त वर्णन पाली साहित्यामध्ये उपलब्ध आहे. विनयपिटजातील 'भैषज्य सज्ज' चिकित्सा पद्धती, औषध व त्यांचे उपयोजाच्या ज्ञानासाठी प्रख्यात अध्याय आहे. यावरून माहिती होते की, बुद्धकाळामध्ये अनेक चिकित्सा पद्धती प्रचलीत होत्या आणि त्या सर्वांचा उपयोग तत्कालीन भिक्खु संघ सुद्धा करत होता. शल्य चिकित्सा, जलचिकित्सा, विष चिकित्सा, लेप लावण्याचे काम, विरेक चिकित्सा, सर्प चिकित्सा, भूतचिकित्सा इत्यादी अनेक चिकित्सांचे ज्ञान आज चिकित्सा पद्धतीचे ज्ञान आपल्याला जेवळ विनय पिटजावरूनच होते.

बुद्ध काळात जीवक शल्यचिकित्सेमध्ये कुशल होता. एक गर्भवती मृत स्त्री, जिची लाश (प्रेत) चितेवर ठेवले होते, आचार्य जीवजंणी शास्त्राच्या सहाय्याने त्या मृत महिलाच्या पोटातील शल्यजर्म (ऑपरेशन) करून तिच्या पोटातून जिवंत मुलाला जडले होते.^{२४} यावरून बुद्धकाळातील शल्यचिकित्सेची विजसीत अवस्थेची माहिती मिळते. राज्यांच्या दरबारात सुद्धा कुशल सुशिक्षीत शल्यचिकित्सक वैद्यांची नेमणूक राजा करत असे. ज्या व्यक्तींना चोरीने मारलेले आहे, त्यांचे अंजावरील चिन्ह मिटवले जाई. ज्यामुळे त्या प्रेताची लाश प्रेताची

माहिती मिळत असे. अशाच पध्दतीने सम्राट अशोजने 'विताशोज' यांची हत्या झाली तेव्हा त्यांची शव परिजा (पोस्टमॉर्टम) वैद्यद्वारा जे ली होती.^{२५}

बुद्धकाळामध्ये शल्यचिकित्सा सफलतापूर्वक होत असे. याचे उदाहरणे पुढील प्रमाणे देता येतील. एकदा बनारस येथील श्रेष्ठीच्या मुलाच्या आतड्यास पडलेल्या जाठीसाठी जे लेली पोटाची शस्त्रजि या ती विनयपिटजच्या महावगामध्ये सविस्तरपणे दिलेली आहे. बुद्धकालीन बनारस येथे एक श्रेष्ठीचा मुलगा मनोरंजन करून घेत असे. मूळ पाली ग्रंथात त्याच्या या खेळास 'मोक्खाकिका' हा शब्द वापरला आहे. हवेत बांधलेल्या आडव्या दांड्यास हाताने पज डून जिरजी घेजे व डोजे जाली आजि पाय वर असे उलटे टांजून घेजे व त्या स्थितीत राहजे असा अर्थ अभिप्रेत आहे. अशा गिरक्यांना (Somersalt movcment) असे म्हणतात. यामुळे आतड्यास गाठ पडून साधे दुध, भात, पाणी आणि अन्नपचन देखील होत नाही आणि शौचास होण्याचे बंद पडते. त्यामुळे रुग्ण कृष होतो. शरीर मलुल होते. पांढरे पडते आजि शरीरावरील सर्व नसा स्पष्ट दिसू लाजतात. या मूलाच्या बाबतीत सुध्दा असेच घडले आणि त्याची प्रकृती दिवसेंदिवस बिघडू लागली.^{२६}

श्रेष्ठीची आपल्या पुत्राची अशी दशा पाहून मगधाचा राजा बिंबिसार यांना विनंती करून जीवकाला आपल्या घरी बोलावले. जीवक बिंबिसाराची आज्ञा मानून बनारस येथील श्रेष्ठीच्या मुलाच्या उपचारासाठी बनारस येथे पोहाचल्यानंतर तो श्रेष्ठीच्या घरी गेला. श्रेष्ठीच्या मुलाचे निरखून निरिक्षण केले व निदान निश्चित केले. त्यानंतर त्याने कक्षात उभे असलेल्या सर्वांना बाहेर जाण्यास सांगितले. पडदा ओढून आडोसा केला. रुग्णास उभ्या खांबास बांधून टाज ले. रूज्याच्या पत्नीस रूज्यासमोर उभे राहण्यास सांजितले. जवळच्या धारदार शस्त्राने पोटावरील त्वचेचा छेद घेतला व हळूहळू पोट उघडून जाठ पडलेली आतडी बाहेर जढली. रूज्याच्या पत्नीस दाजविली व म्हणाला, "ही बघा आतड्यास पडलेली गाठ यामुळे तुमचा पती आजारी पडला होता. असे म्हणून जीवकाने आतड्यास पडलेल्या गाठीस मुक्त केले आणि त्यावर मलम लावला. बनारसच्या श्रेष्ठीस आपला पुत्र रोगमुक्त झाल्याचे कळताच अत्यानंत झाला आणि त्याने सोळा हजार मुद्रा जीवकास दिल्या.^{२७} ते घेऊन जीवक राजगृहास परतला. अशाप्रजारे विविध दृष्टीने जरी अभ्यास जे ला तर बुद्धजालीन आयुर्वेद आजि शल्य चिजि त्सेचे महत्त्व आपल्या लक्षात येते.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) जातज अडुकथा (भाज १) - बी. फोसबोल, प्र. ट्रवनेर अँज्ड जं पनी लंडन प्र. सं. १८७७, पृ. ४, भाज -४, पृष्ठ ज मांज ३६१
- २) जातक अडुकथा - (हिंदी) - भिक्खु धर्मरक्षित, भारतीय ज्ञानपीठ काशी - १९५१, पृष्ठ क्रमांक ५९
- ३) जातज अडुकथा - भाज ०२ - बी. फोसबोल, प्र. ट्रवनेर अँज्ड जं पनी लंडन प्र. सं. १८७७, पृ. ४, भाज -४, पृष्ठ ज मांज १९,२९३
- ४) जातक अडुकथा - (हिंदी) - भिक्खु धर्मरक्षित, भारतीय ज्ञानपीठ काशी - १९५१, पृष्ठ क्रमांक १५३
- ५) जातज संज्रह - एन. बी. टैजर, पुजे -१९३६, पृष्ठ ज मांज , १४३
- ६) जातक अडुकथा - (हिंदी) - भाज -०१- भिक्खु धर्मरक्षित, भारतीय ज्ञानपीठ काशी - १९५१, पृष्ठ क्रमांक १२१
- ७) पाली जातक एक सांस्कृतिक अध्ययन-कृष्णा कुमारी श्रीवास्तव, सुलभ प्रकाशन, लखनऊ, १९८९, पृष्ठ क्रमांक १२१
- ८) विनयपिटज - अनु. राहुल सांजृ त्यायन, महाबोधी सभा सारनाथ, १९३५, पृष्ठ ज मांज २१५-२५६
- ९) बौद्ध पर्यावरण एवं सामाजिक जीवन - डॉ. राहुल राज, सम्यक प्रकाशन, नवी दिल्ली, प्र. सं. २००५, पृष्ठ ज मांज ११८
- १०) विनयपिटज - अनु. राहुल सांजृ त्यायन, महाबोधी सभा सारनाथ, १९३५, पृष्ठ ज मांज २६७-६८
- ११) जि ता - पृष्ठ क्रमांक २७१,२७२
- १२) जि ता - पृष्ठ क्रमांक २७०

- १३) जि ता - पृष्ठ क्रमांक २६९
- १४) महावज्जपालि - संपा. स्वामी द्वारिकादासशास्त्री, बौद्ध भारती, प्रकाशन, वाराणसी -१९९८, पृष्ठ क्रमांक ४४३
- १५) जि ता - पृष्ठ क्रमांक ४४३
- १६) जि ता - पृष्ठ क्रमांक ४४३
- १७) महावज्जपालि- संपा. स्वामी द्वारिकादासशास्त्री, बौद्ध भारती, प्रकाशन, वाराणसी - १९९८, पृष्ठ क्रमांक ४१०
- १८) जि ता - पृष्ठ क्रमांक ४८९
- १९) पाली जातक एक सांस्कृतिक अध्ययन-कृष्णा कुमारी श्रीवास्तव, सुलभ प्रकाशन, लखनऊ, १९७७, पृष्ठ क्रमांक ३३७
- २०) बौद्ध पर्यावरण एवं सामाजिक जीवन - डॉ. राहुल राज, सम्यक प्रकाशन, नवी दिल्ली, प्र. सं. २००५, पृष्ठ क्रमांक १२२
- २१) महावज्जपालि - संपा. भिक्खु जगदीश काश्यप, पालि पब्लिकेशन बोर्ड, बिहार सरकार, नवनालंदा महाविहार नालंदा, १९५६, पृष्ठ. क्रमांक २८८
- २२) जि ता - पृष्ठ क्रमांक २७०
- २३) WHO (१९७९) Helth for All, Sr. No.२, WHO (१९८०) WHO Chr. ३४(२)८०
- २४) अवदान शतका - संपा. पी. एल. वैद्य मिथिला विद्यापी दरभंगा १९५९, पृष्ठ क्रमांक १३४
- २५) दिव्यावदान - संपा, पी. एल. वैद्य, मिथिला विद्यापीठ, दरभंगा १९५९, पृष्ठ क्रमांक २७७/२८-३२
- २६) प्राचीन वैद्यक जीवक - डॉ. अनिलकुमार रॉय, कौशल्य प्रकाशन, हडको, औरंगाबाद २०१७, पृष्ठ क्रमांक ७५
- २७) जि ता - पृष्ठ क्रमांक ७६

इतिहास वारकरी संप्रदायाचा....

डॉ. श्रेया संजीव दाणी

सहाय्यक प्राध्यापक

राजमाता जिजाऊ शिक्षण प्रसारक मंडळाचे, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, लांडेवाडी, भोसरी, पुणे

प्रास्ताविक -

सनातन वैदिक धर्माच्या भक्तीस प्राधान्य देणारी शाखा म्हणून वारकरी संप्रदायाचा उल्लेख करावा लागतो. पंढरपूरचा विठ्ठल हे वारकरी संप्रदायाचे उपास्य दैवत होय. वारकऱ्यांचे प्रमुख क्षेत्र म्हणजे पंढरपूर व तेथील चंद्रभागा नदी ! विठोबा हे श्रीकृष्णाचे रूप आहे, असे मत संतकवींनी मांडले आहे.

वारकरी संप्रदायाला माळकरी संप्रदाय असेही एक पर्यायी नाव आहे. प्रत्येक वारकऱ्यांच्या गळ्यात तुळशीच्या १०८ मण्यांची माळ असते. ही तुळशीच्या मण्यांची माळ गळ्यात घातल्याखेरीज कोणाला वारकरी होताच येत नाही.

1. संशोधनाची उद्दिष्टे

१. वारकरी संप्रदायाचा इतिहास समाजापुढे मांडणे.
२. विविध संत कवींचे तत्त्वज्ञान अभ्यासरूपात सादर करणे.

2. गृहीतके

१. वारकरी संप्रदायाची समाजातील योगदान मोठे आहे.
२. वारकरी संप्रदायाचा ऐतिहासिक वारसा चांगला आहे.

3. वारकरी संप्रदायाची स्थापना -

वारकरी संप्रदायाचा उगम केव्हा झाली ? त्याची स्थापना कोणी केली ? हे सांगता येत नाही. त्या बद्दल अनेक मतमतांतरे आहेत.

श्री क्षेत्र पंढरपूर हे अनादि क्षेत्र असून सर्व पवित्र तीर्थांची माहेर आहे असे म्हटले जाते. काशी - प्रयाग - गया या पंढरपुरात आहेत. चंद्रभागेमध्ये स्नान केल्याने सर्व तीर्थक्षेत्रांचे पुण्य लाभते. पंढरपूर पंचक्रोशीत अनेक प्राचीन तीर्थे आहेत.

वारकरी संप्रदाय हा भक्ती पंथ आहे, म्हणून त्याला आधारभूत असलेल्या तत्त्वज्ञानात पांडित्याचा प्रपंच नाही. विविध संतांचे तत्त्वज्ञान हे अंतिम प्रमाण मानले जाते.

महाराष्ट्रातील एक अत्यंत लोकप्रिय भक्तिसंप्रदाय म्हणजे वारकरी संप्रदाय होय. वारी करणारा या अर्थाने 'वारकरी' हा शब्द वापरण्यात आलेला आहे. विठोबा, विठ्ठल, पांडुरंग हे वारकऱ्यांचे आराध्य दैवत होय. पांडुरंगाच्या वारीला या संप्रदायाने जितके महत्त्व दिले आहे, तितके महत्त्व इतर कोणत्याही संप्रदायाने दिलेले दिसत नाही.

4. वारकरी संप्रदायाचा इतिहास -

संत बहिणाबाईंनी 'संत कृपा जाली। इमारत फळा आली।' या प्रसिद्ध अभंगात म्हटले आहे -
ज्ञानदेवे रचिला पाया। उभारिले देवालया॥

नामा तयाचा किंकर। तेणे रचिले ते आवर॥

जनार्दना एकनाथ। खांब दिधला भागवत॥

तुका झालासे कळस। भजन करा सावकाश॥

पंढरपूरची वारी ज्ञानदेवांच्या पूर्वीही होती असे दिसते. ज्ञानदेवांचे वडील बरीच वर्षे पंढरपूरची वारी करत असत, असे म्हटले जाते. पंढरपूर येथे विठ्ठलाचे देवस्थान केव्हापासून अस्तित्वात आले ? याचा काळ निश्चित नाही.

आईवडिलांची परमभक्ती करणारे पुंडलिकाच्या भेटीसाठी वैकुंठीचा देव पंढरपूरला आला. तेव्हा पुंडलिक आई-वडिलांची चरणसेवा करीत होता. ती पूर्ण होईपर्यंत देवाने थांबावे अशी विनंती त्याने केली आणि देवाला उभे राहण्यासाठी एक वीट फेकली. ह्याच विटेवर कटी कर ठेवून देव विठ्ठलरूपाने उभा राहिलेला आहे, अशी संतांची श्रद्धा आहे.

श्रीविठ्ठलाच्या कमरेवर हात ठेवण्याचे स्पष्टीकरण असे देतात की, भवसागर हा कमरेइतक्या पाण्यातून तरून जाता येईल इतका सोपा आहे, असे आश्वासन पांडुरंग आपल्या भक्तांना देत आहेत.

5. वारकरी संप्रदायाची शिकवण -

मागील हजार-बाराशे वर्षांपासून या संप्रदायाच्या वाढीचा वेग मोठा आहे. कारण वारकरी संप्रदायाची साधी व सोपी शिकवण होय. संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम, अगदी निळोबारायांपर्यंतच्या सर्व संतांनी आपल्या अभंग, भजन, कीर्तनातून कर्तव्य करा, परमेश्वरावर श्रद्धा ठेवा, ईश्वरालाच आपली बुद्धी, सर्वस्व अर्पण करा, प्रपंच करा पण त्याचा मोह ठेवून त्याला कायम चिकटून राहू नका, वर्णधर्म पाळा, भेदाचा भाव मनामध्ये न ठेवता वर्णाभिमान सोडा अशी शिकवण कायम दिलेली दिसते. सर्व संतांनी सामाजिक प्रबोधन या घटकाला अनन्यसाधारण महत्त्व दिल्याचे दिसते. संतकवींनी अध्यात्मिक वैचारिक व सामाजिक जाणिवा जागृत करण्याचे ध्येय ठेवलेले होते. म्हणूनच या आधुनिक काळात संत साहित्याचे महत्त्व अधिक मानले जाते.

6. वारकरी संप्रदायाचा आचारधर्म -

विश्वबंधुत्व, समत्व, आणि प्रीती या तीन तत्वातून वारकऱ्यांच्या आचारधर्माचा उदय झाला. त्याची काही तत्वे खालीलप्रमाणे...

- १) "रामकृष्णहरी" हा मंत्र जप करणे.
- २) गळ्यात तुळशीची माळ धारण करणे.
- ३) कपाळ व शरीराच्या इतर भागावर गोपीचंदाचा वापर करून मुद्राधारण करणे.
- ४) एकादशी दिवशी उपवास करणे.
- ५) पंढरपूर - आळंदीची वारी करणे.

वारकऱ्यांनी या गोष्टी कराव्यात अशी अपेक्षा ठेवली आहे.

7. वैष्णवांचा धर्म -

वारकरी संप्रदायाला भागवत धर्म असेही म्हणतात. भागवत धर्म हा प्रामुख्याने वैष्णव संप्रदाय म्हणून प्रसिद्ध असून त्यामध्ये विष्णू आणि त्याचा कृष्णावतार वासुदेव भगवान हाच उपास्य देव आहे. वारकरी संप्रदायाचे उपास्य दैवत विठ्ठल हा विष्णूचा अवतार मानल्या गेलेल्या श्रीकृष्णाचे रूप

मानले गेले आहे, म्हणूनच पंढरपुरला 'दक्षिण व्दारका' असेही म्हटले जाते. वारकरी संप्रदायाने अध्यात्मिक समता निर्माण केली. परमेश्वराला सर्व भक्तगण समान हीच शिकवण दिली.

"विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म ।

भेदाभेद भ्रम अमंगळ ॥"

संत तुकाराम महाराजांच्या या अभंगांमध्ये अभेदभावाची भूमिका मांडलेली दिसते.

संत ज्ञानेश्वरांनी धार्मिक जीवनातच समता आणण्याचा प्रयत्न केला. धार्मिक क्षेत्रातील भेदभाव नष्ट करण्याची भूमिका घेऊन बहुजन समाजाच्या आध्यात्मिक विकासासाठी वारकरी पंथाला वेगळे वळण दिले.

8. आषाढी कार्तिकी वारी -

वारकरी संप्रदायाच्या आचार धर्मानुसार संप्रदायाच्या अनुयायांनी दरवर्षी दोन वेळा म्हणजे आषाढ शुद्ध एकादशीस व कार्तिक शुद्ध एकादशीस श्री विठ्ठलाची वारी पंढरपूरची क्षेत्री जाऊन केली पाहिजे. शुद्ध माघी एकादशी व शुद्ध चैत्री एकादशी या दोन दिवशीही पंढरपूर येथे मोठ्या संख्येने वारकरी जमतात. आषाढी एकादशी आणि कार्तिकी एकादशी या दोन वाऱ्यांचे महत्त्व अनन्यसाधारण मानले जाते. त्यामध्ये आषाढी एकादशी अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. वर्षातून एकदा तरी वारी करावी अशी वारकऱ्यांची धारणा आहे.

संत ज्ञानेश्वर महाराजांनी समाधी घेतल्यानंतर दरवर्षी कार्तिक वद्य एकादशी वारकरी संप्रदायाचे अनुयायी आळंदीला हे नियमाने जमू लागले.

9. महिमा पंढरीचा -

नित्यनेमाने पंढरीचा वारी करणारा वारकरी. साधा सोपा आचारधर्म वारकऱ्यांचा असतो. आषाढी, कार्तिकी, माघी व चैत्री एकादशीला पंढरीची वारी करावी. एकादशीला उपवास करावा. सदैव, सत्यवचनी व सदाचरणी असावे. "जय जय राम कृष्ण हरी" हा जणू वारकऱ्यांसाठी महामंत्रच आहे. अमृतानुभव, चांगदेव पासष्टी, भागवत व रामायण हे वारकरी संप्रदायाचे प्रमाण ग्रंथ आहेत. त्याचबरोबर संतांचे अभंगही प्रमाण मानले जातात. "हरीपाठाचे अभंग" वारकऱ्यांची संध्या आहे.

संत तुकाराम महाराजांनी वारकऱ्यांचा आचारधर्म पुढील प्रमाणे सांगितला आहे -

एकादशीस अन्नपान । जे नर करिती भोजन ।

श्वान विष्टेसमान । अधमजन ते एक ॥ १ ॥

एका व्रताचे महिमान । नेमे आचरती जन ।

गाती ऐकती हरिकीर्तन । ते समान विष्णूशी ॥ २ ॥

अशुद्ध विटाळसीचे खळ । विडा भक्षिता तांबुल ।

सांपडे सबळ । काळा ताती न सुटे ॥ ३ ॥

सेज बाज विलस भोग । करिती कामिनीचा संग ।

तया जोडे क्षयरोग । जन्म व्याधी बळिवंत ॥ ४ ॥

आपण न वजे हरिकीर्तना । आणिका वारी जाता कोणा ।

त्याच्या पापा जाणा । ठेंगणा तो महामेरू ॥ ५ ॥

तया दंडी यमदूत । झाला लयचे अंकित ।
तुका म्हणे व्रत । एकादशी चुकलिया ॥ ६ ॥

तुकाराम महाराजांनी एकादशीचे महत्त्व या अभंगातून सांगितले आहे. संत अभंगाचे नित्य श्रवण, पठण करावे. वारकऱ्यांनी जातीभेद पाळू नये. सदैव काया वाचा मनोभावे शुर्चिभूत असावे. वर्षातील एकूण २४ एकादशीचे महत्त्व तुकोबांनी स्पष्ट केले आहे.

10. मूल्यमापन -

म. म. काणे यांनी आपल्या धर्मशास्त्राच्या इतिहासाच्या चौथ्या खंडात पंढरपूरविषयी चर्चा करताना म्हटले आहे की, १२६० पूर्वी अनेक शतके पंढरपूरचा तीर्थ महिमा गाजत होता आणि भक्त पुंडलिकाची कथा केव्हाही प्रसिध्द होती. यावरून ही मंदिर फार पुरातन असले पाहिजे आणि वारकरी पंथ हे बराच प्राचीन असला पाहिजे असा निष्कर्ष निघतो. या पार्श्वभूमीवर "ज्ञानदेवे रचिला पाया" या ओळीचा अर्थ पाहिला तर, ज्ञानेश्वरांनी वारकरी संप्रदायाचा पाया घातला याचा अर्थ या संप्रदायाला अध्यात्मनिष्ठ मानवतावादाचे अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. त्यामुळेच वारकरी संप्रदायाला अमाप लोकप्रियता मिळाली. रामकृष्णहरी ॥

संदर्भग्रंथ सूची -

1. सरदार गं.बा. मराठी संत साहित्याची सामाजिक फलश्रुती, आवृत्ती. चौथी, पुणे. १९५२
2. खरे ग. ह. श्रीविठ्ठल आणि पंढरपूर, आवृत्ती तिसरी, पुणे. १९६३
3. पाठक यशवंत, नाचू कीर्तनाचे रंगी, पुणे. १९८०
4. ढेरे, रा. चि. श्रीविठ्ठल एक महासमन्वय, पुणे. १९८४
5. गोवंडे श्रीकांत, श्री पांडुरंग माहात्म्य कथासार सारथी प्रकाशन, पुणे. २०२२

वेरूळ लेणीतील स्थापत्य कला आणि मूर्ती विज्ञान

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. भिक्खू एम. सत्यपाल

(पालि विभाग)

मिलिंद कला महाविद्यालय,
नागसेनवन, छ. संभाजीनगर.

संशोधक छात्र

मुनेश्वर विश्रांती नंदकुमार

पालि और बुद्धिज्ञम नेट, एम.ए.

इतिहास, राज्यशास्त्र

भ्र. ९५९५२३२४५४

प्रास्ताविक :

वेरूळ लेणी हे जागतिक वारसास्थळ आहे. दगडांना खोदून केलेल्या स्थापत्यकलेतील परिपूर्णतेचं प्रतिनिधित्व करणारे शिल्पांकन येथे आहे. एका उभट खडकातून कोरून काढलेली ३४ लेणी वेरूळ मध्ये पहावयास मिळतात. यात खडकातून खोदून काढलेली बौद्ध, हिंदू आणि जैन मंदिरं आणि विहार आहेत. हे राष्ट्रकूट राजवटीत म्हणजे इसवीसन ७३५ ते ९३९ या काळात बांधण्यात आली आहेत. या समूहात १२ लेणी बौद्ध लेणी (क्रमांक १ ते १२), १७ हिंदू लेणी आहेत (क्रमांक १३ ते २९) आणि पाच जैन लेणी आहेत (क्रमांक ३०-३४). ही लेणी एवढ्या जवळजवळ आहेत याचा अर्थ भारताच्या इतिहासामध्ये या तिन्ही धर्मात सौहार्द होते. जगभरातल्या पुरातत्त्वशास्त्रांना विस्मय वाटणारी बाब म्हणजे ही विशाल लेणीमंदिरं केवळ मानवी हातांनी बांधण्यात आली आहेत! कैलास मंदिराची विशालता आणि परिपूर्णता बघता ते कसं बांधलं असेल याची कल्पना करणंही माणसासाठी आव्हानात्मक आहे. यामध्ये एकूण दोन लाख टन दगडांवर कोरीवकाम करण्यात आलं आहे आणि कदाचित १०,००० कामगार यासाठी शंभर वर्षे काम करत असावेत. या मंदिराशिवाय लेण्यांमध्ये प्रवेशद्वार, अंतःपुरं, सभागृह, मनोरा असं सगळं आहे. बहुतेक बांधकामांमध्ये जमीन शोभिवंत आकृती तसेच चिन्हांनी झाकून टाकलेली आहे.

औरंगाबाद परिसरातील बौद्ध लेण्यांमध्ये वेरूळच्या बौद्ध लेण्यांचे आपले एक स्वतःचे स्थान आहे. औरंगाबाद शहरापासून साधारण तीस किलोमीटरवर वेरूळ नामक तीर्थक्षेत्र वसलेले आहे. येथे श्रीघृष्णेश्वराचे प्रसिद्ध शिवालय आहे. या संबंधीचे अनेक उल्लेख पुराणांतर्गत साहित्यामध्ये पाहायला मिळतात. या लेण्यांचा काळ साधारणपणे इ. स. चे ६वे आणि ७वे शतक मानला जातो व पश्चिम भारतातील बौद्ध लयन स्थापत्याच्या विकासातील अंतिम टप्पा आहे. येथील स्थापत्य, मूर्तिशास्त्र, मूर्तिपट्ट आणि या साऱ्यांचा मेळ, एका वेगळ्याच विश्वाचे दर्शन आपल्याला घडवतात. अजिंठ्याच्या चित्रातून आणि मूर्तिवैभवातून प्रथम प्रत्ययास आलेल्या या महायान बौद्ध धर्माचे परिणत रूप प्रथम कान्हेरी आणि मग वेरूळ येथे पहायला मिळते. योगाचार मतावर आधारित तंत्रमागी बौद्ध परंपरांचे भौतिक पुरावे आपल्याला वेरूळच्या बौद्ध लेण्यात सर्वत्रच पहायला मिळतात.

शोध विषय का महत्व :

बेसाल्टसारख्या भक्कम दगडात कोरलेली वेरूळ ही लेणी दोन किलोमीटरच्या परिसरात पसरलेली आहेत पण त्याचे सर्वात आगळे आणि महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तीन विविध धर्मांचे प्रतिनिधित्व ही लेणी करतात. त्यावरून प्राचीन काळापासूनच भारतवर्षात सर्वधर्मसमभाव आणि धार्मिक एकोपा कसा होता याचे सुंदर दर्शन घडते. ३४ गुहांमधून अज्ञात कलाकारांच्या अथक परिश्रमातून घडलेली ही लेणी हिंदू, जैन आणि

बौद्ध धर्माचे प्रतिनिधित्व करतात. अर्थात सर्वात अग्रणी आहे कैलास लेणे. सहयाद्रीच्या पर्वतरांगातील खडकांत कोरलेले हे लेणे म्हणजे जगातील एकमेव एकसंध मोठे स्ट्रक्चर आहे. कळसापासून पायाकडे खोदले गेलेले हे लेणे अनेक राजघराण्यांनी मदत करून पुरे केले असे सांगितले जाते कारण या लेण्याचे काम पाचशे वर्षे सुरू होते. म्हणजे कलाकारांच्याही कितीतरी पिढ्या आणि राजघराण्यांचीही कित्येक पिढ्या त्या काळात झालेल्या असणार. ३४ लेण्यापैकी पहिल्या १२ बौद्ध लेण्या आहेत. या पाचव्या व सातव्या शतकांत खोदल्या गेल्या. अनेक मजली राहण्याच्या जागा, प्रार्थनास्थळे आणि बुद्ध बोधिसत्त्वाचे पुतळे येथे पाहायला मिळतात. मॉनेस्ट्रीज म्हणूनही या लेण्यांचा वापर केला जात होता. १० क्रमांकाच्या गुहेत बोधिसत्त्वाचा सुंदर पुतळा असून विश्वकर्मा सुताराचे हे लेणे म्हणून ओळखले जाते. याचे सिलींग लाकडाचे असल्याचा भास होतो. येथेही दोन मजले दगडातूनच कोरून काढले आहेत. १२च्या पुढच्या १७ लेण्या हिंदू लेण्या म्हणून ओळखल्या जातात. वेगळी वास्तुशैली चटकन लक्षात येणारी. प्रत्येक गुहेत कोरलेली डिझाईन्स अतिशय अवघड आणि वेगवेगळ्या थीम वापरून कोरलेली आहेत. मात्र यातील मुकुटमणी म्हणजे कैलास लेणे. हिमालयातील कैलास पर्वताचे साम्य असलेले हे लेणे अखंड दगडातून कोरले गेले आहे. कलाकारांच्या अनेक पिढ्या या लेण्याच्या कामी खर्ची पडल्या. दगडातून येथे पुराणातील अनेक कथा कोरून जिवंत केल्या गेल्या आहेत. लेण्याच्या पायाशी हत्ती कोरलेले असून त्यांच्या पाठीवर असलेल्या मंडपात नंदी आहे. मुख्य मंदिरासमोर मध्यभागी दगडी पुलाच्या सहाय्याने नंदी व मंदिर जोडलेले आहे. त्यात अनेक प्रतीकांचा सुंदर वापर केला गेला आहे. रावण कैलास पर्वत उचलतोय असाही एक सीन कोरलेला असून रावणाला हे उचलण्यासाठी पडत असलेले कष्ट त्याच्या मुद्रेवर स्पष्ट दिसतात.

वेरूळच्या मुख्य चैत्यांचे वर्णन केवळ प्रासाद असेच करता येईल. प्राचीन बौद्ध चैत्यांचे स्थापत्य आणि अलंकरण हे त्याचे प्रासाद स्वरूप रचना सूचित करणारे होते. परंतु वेरूळला प्रथमच चैत्याची दगडात कोरलेली दुमजली एकम रचना पाहायला मिळते. येथे पूर्वीच्या लाकडी कामाला व प्रतीकात्मक अलंकरणाला दगडामध्ये प्रतिकृतीत केले आहे अजिंठ्याच्या लेणी क्र. १९ आणि २६ प्रमाणेच परंतु आकाराने अधिक भव्य अशी बुद्धमूर्ति स्तूपाच्या पुढे बसवलेले दिसते. या साऱ्याच लेण्याचे अलंकरण उल्लेखनीय आहे.

वेरूळच्या बौद्ध लेण्यांमध्ये लेणी क्र. ११ आणि १२ विशेषत्वाने उल्लेखनीय आहेत. ही दोन्ही लेणी प्रत्येकी ३ मजल्याची आहेत. त्यांच्या प्रत्येक स्तरावर एकेक गाभारा आहे. प्रत्येक लेण्याचे सर्व मजले आतील बाजूने जोडलेले असून तेथे दगडी जिने आणि त्यांच्या सुरुवातीला आणि शेवटी लाकडी जिने बसवण्याची सोय अशी रचना केलेले दिसून येते. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे प्रत्येक मजल्यावर वरच्या बाजूने आतून हे दरवाजे बंद करण्याची सोय होती. बौद्ध लवन स्थापत्याच्या विकासाच्या दृष्टीने ही लेणी महत्त्वाची आहेत. कारण यांची रचना स्थापत्यदृष्ट्या आणि मूर्तिशास्त्रदृष्ट्या मंडलाकार आहे. येथील तंत्राचार आणि योगाचार वामपंथी असावेत. वामाचारासाठी लागणारा एकांत मिळण्यासाठी या लेण्यातील वरच्या मजल्यांची स्थापत्यरचना आदर्श आहे आणि म्हणूनच प्रत्येक मजल्यावर आत बंद होणारा दरवाजा आणि अडसर यांची सोय केलेली दिसते. या लेण्यांचे प्रांगण प्रशस्त असून तळमजल्यावर जाणारा जिना येथेच आहे. तळमजल्यावरील अवकाश हा सर्व उपासक साधकांसाठी खुला असावा, परंतु वरचे दोन मजले आचार्यसाधकादी संघातील विशिष्ट लोकांसाठीच असावेत, असे वाटते. या लेण्यांची रचना एखाद्या प्रगत तिबेटी बौद्ध विहारासारखी असावी असे वाटते.

विषय विवेचन :

बेसाल्टसारख्या भक्कम दगडात कोरलेली ही लेणी दोन किलोमीटरच्या परिसरात पसरलेली आहेत पण त्याचे सर्वात आगळे आणि महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तीन विविध धर्मांचे प्रतिनिधित्व ही लेणी करतात. त्यावरून प्राचीन काळापासूनच भारतवर्षात सर्वधर्मसमभाव आणि धार्मिक एकोपा कसा होता याचे सुंदर दर्शन घडते. ३४ गुहांमधून अज्ञात कलाकारांच्या अथक परिश्रमातून घडलेली ही लेणी हिंदू, जैन आणि बौद्ध धर्मांचे प्रतिनिधित्व करतात. अर्थात सर्वात अग्रणी आहे कैलास लेणे.

सहयाद्रीच्या पर्वतरांगातील खडकांत कोरलेले हे लेणे म्हणजे जगातील एकमेव एकसंध मोठे स्ट्रक्चर आहे. कळसापासून पायाकडे खोदले गेलेले हे लेणे अनेक राजघराण्यांनी मदत करून पुरे केले असे सांगितले जाते कारण या लेण्याचे काम पाचशे वर्षे सुरू होते. म्हणजे कलाकारांच्याही कितीतरी पिढ्या आणि राजघराण्यांचीही कित्येक पिढ्या त्या काळात झालेल्या असणार.

३४ लेण्यापैकी पहिल्या १२ बौद्ध लेण्या आहेत. या पाचव्या व सातव्या शतकांत खोदल्या गेल्या. अनेक मजली राहण्याच्या जागा, प्रार्थनास्थळे आणि बुद्ध बोधिसत्त्वाचे पुतळे येथे पाहायला मिळतात. मॉनेस्ट्रीज म्हणूनही या लेण्यांचा वापर केला जात होता. १० क्रमांकाच्या गुहेत बोधिसत्त्वाचा सुंदर पुतळा असून विश्वकर्मा सुताराचे हे लेणे म्हणून ओळखले जाते. याचे सिलींग लाकडाचे असल्याचा भास होतो. येथेही दोन मजले दगडातूनच कोरून काढले आहेत.

१२ च्या पुढच्या १७ लेण्या हिंदू लेण्या म्हणून ओळखल्या जातात. वेगळी वास्तुशैली चटकन लक्षात येणारी. प्रत्येक गुहेत कोरलेली डिझाईन्स अतिशय अवघड आणि वेगवेगळ्या थीम वापरून कोरलेली आहेत. मात्र यातील मुकुटमणी म्हणजे कैलास लेणे. हिमालयातील कैलास पर्वताचे साम्य असलेले हे लेणे अखंड दगडातून कोरले गेले आहे. कलाकारांच्या अनेक पिढ्या या लेण्याच्या कामी खर्ची पडल्या. दगडातून येथे पुराणातील अनेक कथा कोरून जिवंत केल्या गेल्या आहेत. लेण्याच्या पायाशी हत्ती कोरलेले असून त्यांच्या पाठीवर असलेल्या मंडपात नंदी आहे. मुख्य मंदिरासमोर मध्यभागी दगडी पुलाच्या सहाय्याने नंदी व मंदिर जोडलेले आहे. त्यात अनेक प्रतीकांचा सुंदर वापर केला गेला आहे. रावण कैलास पर्वत उचलतोय असाही एक सीन कोरलेला असून रावणाला हे उचलण्यासाठी पडत असलेले कष्ट त्याच्या मुद्रेवर स्पष्ट दिसतात.

बुद्ध मुर्ती शिल्पांकित स्तंभ पाचव्या ते दहाव्या शतकाच्या कालखंडात निर्माण झालेल्या या लेणीतील प्रसिद्ध अशा कैलास मंदिराची निर्मिती राष्ट्रकूट राजा कृष्ण (प्रथम) याच्या काळात झालेली आहे. या लेण्यापैकी १० क्रमांकाच्या गुहेतील मागच्या भिंतीवर राष्ट्रकूट राजा दंतीदुर्ग याचा शिलालेख आहे. इसवी सनाच्या ७५३ ते ७५७ या काळातील हा लेख आहे. कैलास लेणे निर्माण करणारा राजा कृष्ण (पहिला) हा दंतीदुर्ग राजाचा काका होता. कैलास लेण्याची निर्मिती ही इसवी सनाच्या ७५७ ते ७८३ या काळातील असावी असे यावरून समजते.

हा लेणीसमूह व्यापारी मार्गावर असल्याने तत्कालीन समाजाच्या दृष्टिपथात राहिला. राजघराण्यातील व्यक्ती तसेच उत्साही अभ्यासू प्रवासी यांनी या लेण्यांना दिलेल्या भेटीची नोंद सापडते. दहाव्या शतकात अरब प्रवासी अल-मस-उदी याने येथे भेट दिली आहे. बहामनी सुलतान गंगू याने येथे आपला तळ ठोकला आणि ही लेणी पाहिली असाही संदर्भ आढळतो. फिरिस्ता, मालेट यांसारख्या परदेशी प्रवासी अभ्यासकांनी येथे भेट दिल्याचे दिसते. ही लेणी काही काळ हैदराबादच्या निजामाच्या नियंत्रणात होती. १९व्या शतकात भारतात ब्रिटीश राजवट असताना वेरूळ दुर्लक्षित होते. आक्रमकांमुळे किंवा काळाच्या ओघात मूर्तींचेही नुकसान झाले होते. ब्रिटिशांनी दुरुस्तीचे

थोडेफार प्रयत्न केले. तथापि स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर १९६०च्या दशकात या लेण्यांची काळजी घेण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. या काळात अजिंठा-वेरूळच्या लेण्यांचा आंतरराष्ट्रीय दर्जाची पर्यटनस्थळे म्हणून प्रसार सुरू झाला.

भव्य द्वार मंडप, दोन अति उंच स्तंभ, पूर्ण आकाराचा दगडात कोरलेला भव्य हती, त्यावरील शिल्पकला हे सारे विलक्षण आहे. पुराणातील शैव प्रतिमा आणि प्रसंग या लेण्यात चितारलेले आहेत. दहाव्या क्रमांकाची विश्वकर्मा लेणी दुमजली आहेत. त्यांत खिडक्या आहेत. या ठिकाणी चैत्य विहार आणि स्तूप असून स्तूपात बैठी बुद्धमूर्ती आहे. या वास्तूत जे स्तंभ कोरलेले आहेत त्यावर नृत्य व संगीतात मग्न असलेल्या शिल्पाकृती कोरलेल्या आहेत. क्र.११ ची गुंफा म्हणजे तिमजली मठ आहे. क्र. २१ ची गुंफा रामेश्वर गुंफा या नावाने प्रसिद्ध आहे. घारापुरी येथील एलिफंटा लेण्यातील शिल्पकलेशी साधर्म्य असलेली क्र. २९ ची लेणी शिव शिल्पांनी व्यापलेली आहे. क्र. ३२ ची गुंफा जैन धर्मीयांचा प्रभाव असलेली आहे. या लेण्याच्या छतावर सुंदर कमळाकृती कोरलेली आहे. सिंहारूढ यक्षीचे शिल्पही या गुंफेत आहे. ही गुंफाही दुमजली आहे.

शिव-पार्वती आणि रावण यांचे शिल्प या लेणीमधील कैलास लेणे हे स्थापत्य आणि शिल्पकलेचा मेळ असून प्राचीन शिल्पकलेचा तो कळसाप्रमाणे होय. आधी कळस, मग पाया ही संतोक्ती या ठिकाणी प्रत्यक्षात अवतरली आहे. हे लेणे एका सलग पाषाणखंडात कोरलेलं अतिशय भव्य आणि विस्तारित मोठे लेणे आहे आणि ते डोंगराच्या पठारावरून खाली कोरलेले आहे. कैलासावर शिव-पार्वती बसलेले असून रावण खालच्या बाजूने कैलास पर्वत उचलून हलवितो आहे अशा शिल्पाच्या येथील अंकनामुले या लेण्याला "कैलास" लेणे असे म्हटले जाते. पुरातत्वाचे ज्येष्ठ अभ्यासक आणि संशोधक कै.म.के.ढवळीकर यांनी या लेण्याबद्दल नोंदविले आहे की या मंदिराचा महत्वाचा भाग कृष्ण (पहिला) या राजाच्या काळात पूर्ण झाला असावा.आणि गोवर्द्धन या अभ्यासकाने नोंदविल्याप्रमाणे मंदिराचा उर्वरित भाग नंतरच्या काळात पूर्ण झाला असण्याची शक्यता आहे.

स्थापत्यशैली दक्षिणेत प्रचलित असलेल्या तत्कालीन मंदिर स्थापत्य शैलीपेक्षा या मंदिराची प्रक्रिया निराळी आहे. पटडक्कल (कर्नाटक) येथील विरुपाक्ष मंदिर आणि कांची येथील कैलास मंदिराच्या स्थापत्य शैलीचा प्रभाव या मंदिरावर जाणवतो. पण असे असले तरी स्थापत्यात तंतोतंत सारखेपणा दिसून येत नाही. या लेणी समूहात विहार, प्रार्थनागृहे, बौद्ध भिक्षूंची निवासस्थाने, स्वयंपाकघर, अशी रचना दिसते. गौतम बुद्धाची शिल्पे, बोधिसत्व मूर्ती, यांची शिल्पे येथे प्रामुख्याने पहायला मिळतात. प्रार्थनागृह असलेले १० क्रमांकाचे विश्वकर्मा लेणे हे या लेण्यात वैशिष्ट्यपूर्ण मानले जाते.अप्सरा आणि ध्यानस्थ बुद्ध भिक्षु यांच्या शिल्पांचे अंकन या लेण्यात पहायला मिळते.

जैन लेणी समूह जैन धर्मीयांची क्र. ३० ते ३४ अशी एकूण पाच गुहा-मंदिरे येथे आहेत. त्यात इंद्रसभा, छोटा कैलास आणि जगन्नाथ सभा पाहावयास मिळतात. तत्कालीन बौद्ध-हिंदू लेणी शिल्पकलेचा या जैन लेण्यांवर प्रभाव जाणवतो. या लेण्यांतील छोटा कैलास शिल्पाकृती म्हणजे हिंदू कैलासाची छोटी प्रतिकृती असावी असे वाटते. ही लेणी एक मजलीच असून ती आतून एकमेकांना जोडली आहेत. विशाल आकाराचा हती आणि कलापूर्ण स्तंभासह सूक्ष्म कलाकुसर, आकर्षक तोरणे अशी शिल्पकला येथे पहायला मिळते. २३ वे जैन तीर्थंकर पार्श्वनाथ यांची विशाल मूर्ती हे येथील वैशिष्ट्य आहे. याशिवाय इंद्र, गोमटेश्वर यांची शिल्पेही येथे पाहावयास मिळतात.

अध्ययन के उद्देश्य :

- 1) वेरूळ लेणीचे ऐतिहासिक व धार्मिक महत्व स्पष्ट करणे.
- 2) वेरूळ लेणीत असणाऱ्या विविध मूर्ती आणि स्थापत्य कलेचा अभ्यास करणे.
- 3) वेरूळ लेणीतून दिसून येणारा सामाजिक आणि धार्मिक एकोपा स्पष्ट करणे.
- 4) वेरूळ लेणीच्या विकासाला देण्यात आलेल्या विविध राजवंश यांच्या अभ्यास करणे.

उपसंहार :

वेरूळ लेणी समूहातील जैन, बौद्ध आणि हिंदू लेणी पाहण्यासाठी देश विदेशातून मोठ्या प्रमाणात पर्यटक भेट देतात. वेरूळ येथील जैन लेणी समूहातील छोटा कैलास, इंद्रसभा आणि जगन्नाथ सभा या लेणी अतिशय प्रेक्षणीय आहेत. लेण्यांची ही साखळी बौद्ध कुळातील राष्ट्रकूट वंश आणि जैनांच्या यादव गटाने बांधली होती. महाराष्ट्रातील युनेस्कोच्या जागतिक वारसा स्थळाला भेट द्यायलाच हवी, लेण्यांची ही मालिका भारतीय संस्कृतीच्या पूर्व ऐतिहासिक काळाची परिपूर्णता आणि प्रतीक देखील दर्शवते.

संदर्भ ग्रंथ :

- 1) देशपांडे, मधूसुदन. वेरूळ लेणी. अपरांत प्रकाशन. पृ. क्र. १५.
- 2) सिंह, राजेंद्र प्रसाद. बौद्ध सभ्यता कि खोज. दिल्ली : सम्यक प्रकाशन, पृ. क्र. २५.
- 3) टिपरे, राधिका. वेरूळ लेण्यातील शिल्प वैभव. पृ. क्र. ६३.
- 4) <https://mr.wikipedia.org/wiki>
- 5) <https://vishwakosh.marathi.gov.in/33013/>
- 6) <https://www.bbc.com/marathi/india-56344936>
- 7) <https://www.loksatta.com/vasturang/ajanta-ellora-caves-heaven-of-earth-635527/>
- 8) <https://mr.vikaspedia.in/education/apala-maharashtra/>
- 9) <https://incredibleheritage.com/2023/04/24/verul-ellora-yethil-jain-ieni-samuh/>

तथागत बुद्धाच्या समतावादी विचारांचे आधुनिक महत्त्व

मार्जदर्शज

प्रा. डॉ. सुभाष पवार

हिंदी विभाज प्रमुज
सहयोजी प्राध्यापज

संत रामदास कला, वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय,
घनसावंगी जि. जालना.

संशोधज

प्रविण शामराव तायडे

एम.ए., एम.फिल.-नेट.

(पाली अण्ड बुद्धिज्ञम)

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद.

प्रस्ताव-ना

भगवान बुद्ध यांनी समतेच्या विचारांचे समर्थन करून आपले उपदेश हे सर्वांना समान स्वरूपात दिले आहेत. त्यांनी स्त्री-पुरुष यामध्ये कधीच भेद केला नाही. त्याचप्रमाणे त्यांनी भिक्खु संघामध्ये श्रेष्ठ कनिष्ठ म्हणून कोणाला हिनतेची वागणूक दिल्याचे दिसत नाही. वर्णभेद, जातीभेद, वर्गभेद ह्या संकल्पना तथागत बुद्धांना कधीच मा-य नव्हत्या. तथागत बुद्ध हे अहिंसावादी होते. बुद्धांनी यज्ञयागाला विरोध करून पशुहिंसेला पायबंद घातला. यामाजची जारजमीमांसा भौतिज आहे, धार्मिज नाही. असे डॉ. रोमिला थापर सांजतात. हिंसेने प्रश्न सुटजार नाहीत, तर ते अविद्या, अज्ञान आजि जैरसमज नष्ट ज रून अर्थात विचारांनी, प्रबोधनाने आजि ज्ञानानेच सुटजार आहेत, असे तत्त्वज्ञासार हे तथागत बुद्धांचे राहिलेले आहे. आज जगभर स्वार्थीपणामुळे, तृष्णेच्या अतिरेकामुळे, अज्ञानामुळे हिंसेचे थैमान असल्याचे चित्र आहे. विचार मा-य नसजान्यांच्या हत्या ज रजे, प्रतिपद्दा, प्रतिराष्ट्र यांना संपविण्यासाठी जग शस्त्रसज्ज झाले आहे. तेव्हा विनाशाच्या दारावरील जजाला वाचवायचे असेल, तर बुद्धांच्या अहिंसेची आज नितांत आवश्यकता आहे. तथागत बुद्धांनी सतत कर्मवादाला महत्त्व देऊन हे सांगितले की स्वयंप्रजशित व्हा. आपले जार्य आपजच ज रा. रूढी, परंपरा यांना विज्ञानाच्या ज सोटीवर तपासा आजि नंतर कोणत्याही मान्यता ग्रहन करा. इतका वैज्ञानिक आणि प्रासंगिक विचार सांगणारे तथागत बुद्ध समतावादी विचारांचे समर्थन करणारे एक महान क्रांतीकारक होत. आज तथागत बुद्धांच्या अशा अराजकतेच्या वातावरणात त्यांच्या उपदेशाची, त्यांनी सांगितलेल्या तत्त्वांची अंमलबजावणी करण्याची नितांत आवश्यकता आहे. प्रस्तुत शोध लेज हा तथागत बुद्धांनी सांगितलेल्या समतावादी विचारांवर आधारलेला आहे.

उद्दिष्टे :

- १) भजवान बुद्धांचे समतावादी विचार स्पष्ट ज रजे.
- २) तथागत बुद्धांनी सांजितलेल्या समतावादी विचारांचे आधुनिज महत्त्व स्पष्ट ज रजे.
- ३) भजवान बुद्धांनी सांजितलेले ज र्मवादाचे महत्त्व स्पष्ट ज रजे.

आवश्यकता :

तथागत बुद्धांनी आपल्या संपूर्ण आयुष्यामध्ये केवळ आणि केवळ मनुष्यमात्राच्या कल्याणाचाच विचार केला आहे. हा विचार करीत असताना आणि उपदेश देत असताना त्यांनी मनुष्याच्या विधायक आणि कुशल ज र्माला महत्त्व दिले आहे. मानवी जीवनात नैतिकता ह्या बाबी फार महत्त्वाच्या असतात. त्यानुरूप तथागत बुद्धांनी मानवी जीवनाला जही आचारसंहिता, जही नियम दिलेले आहेत. त्यामध्ये पंचशील, अष्टशील यांचा समावेश होता. कुशल कर्म कोणते असतात, यासंदर्भात तथागत बुद्ध भिक्खुंना उपदेश देत असताना खालीलप्रमाणे विश्लेषण करून सांगतात.

"ज तमं च, भिक्जवे, ज म्मं सुक्कं सुक्ज विपाजं ? इध, भिक्जवे, एज च्चो पाजातिपाता पटिविरतो होति, अदित्रादा-ना पटिविरतो होति, जामेसुमिच्छाचारा पटिविरतो होति, मुसावादा पटिविरतो होति, पिसुजाय वाचाय पटिविरतो होति, फरुसाय वाचाय पटिविरतो होति, सम्फप्पलापा पटिविरतो होति, अनभिज्जालु होति, अब्यापन्नचित्तो होति, सम्मादिट्ठि होति। इदं वुच्चति, भिक्खवे, कम्मं सुक्कं सुक्कविपाकं।"^१

"भिक्खुंनो, कुशल परिणाम करणारे कुशल कर्म कोणते आहे? भिक्खुंनो, एखादा मनुष्य प्राणी हिंसेपासून विरत असतो, चोरीपासून विरत असतो, व्याभिचारापासून विरत असतो, जोटे बोलण्यापासून विरत असतो, चहाडी करण्यापासून विरत असतो, कठोर बोलण्यापासून विरत असतो, निरर्थक बोलण्यापासून विरत असतो, निर्लोभी असतो, जेधरहित असतो, तसेच सम्यज दृष्टी प्राप्त असतो. भिक्खुंनो, असे जर्म जुशल परिजाम जरजारे जुशल जर्म म्हटले जाते."^२ यातून हे स्पष्ट होते की, तथाजत बुद्धांनी नैतिज आचरजाला महत्त्व दिलेले आहे. समतावादी विचारांमध्ये तथागत बुद्धांना अनेक ब्राह्मण प्रभावित होत असत. तथागत बुद्ध हे कशाप्रकारे समतावादी होते आणि सर्व विद्यांचे जाणकार होते याचे प्रत्यंतर खालील गाथांतून दिसून येते.

"उपेमि सरण बुद्ध, धम्म सङ्घ च तादिन।

समादियामि सीलानि, त मे अत्थाय हेहिति।।

ब्रह्मबन्धु पुरे आसि, अज्जम्हि सच्चब्राह्मणो।

तेविज्जो वेदसम्पन्नो, सोत्तियो चम्हि न्हातको"ति"।।^३

"मी बुद्ध धम्म, आणि कोणत्याही परिस्थितीत समता ठळू न देणाऱ्यांच्या संघाला शरण जातो. पंचशील ग्रहण करतो. तेच माझ्या हिताचे होईल."मी पूर्वी नाममात्र ब्राह्मण होतो. आज मी खरा ब्राह्मण झालो आहे. तीन विद्या जाणणारा, वेदसंपन्न, श्रोत्रिय आणि खऱ्या अर्थाने स्नातक आहे."^४

अशाप्रकारे पुज्जा दासीच्या उद्जारातून आजि विचारांतून तथाजत बुद्धाचा वैज्ञानिक दृष्टीजेन आजि मानवतावादी दृष्टीजेन स्पष्ट होतो. प्रारंभी व्यक्त जेल्याप्रमाजे मानवतावादात भ्रामज समजुतींना आजि दैवी विचारांना काहीच महत्त्व नसते येथे केवळ मनुष्याचे कल्याण, हित आणि उत्कर्ष यावरच जोर देण्यात आलेला आहे.

शोध विषयाचे महत्त्व :

पालि साहित्यामध्ये तथागत बुद्धांनी दिलेले अनेक उपदेश आहेत. हे उपदेश समाजात समानता प्रस्थापित जरज्याच्या दृष्टीजेनातून महत्त्वाचे आहेत. संघात आजि समाजात एज ता, समता जायम टिजू न रहावी म्हजून भगवान बुद्धांनी श्रेष्ठ आणि कनिष्ठत्वाच्या भावनेला पूर्णपणे तिलांजली दिली. याचेच उत्तम उदाहरण विनयधारी भिक्खु उपाली यांच्या संदर्भातील आहे.

"अथ खो ते सक्कुकुमारा उपालिं कप्पकं आदाय येन भगवा तेनुपसङ्कमिसु उपसङ्कमित्वा भगवन्तं अभिवादेत्वा एकमन्तं निसीदिसु। एकमन्तं निसिन्ना खो ते सक्कुकुमारा भगवन्तं एतदवोचुं- "मयं, भन्ते, साकिया नाम मानस्सिनो। अयं, भन्ते, उपालि कप्पको अम्हाकं दीघरत्तं परिचारको। इमं भगवा पठमं पब्बाजेतु। इमस्स मयं अभिवादन पच्चट्टान अज्जलिकम्म सामीचिकम्मं करिस्साम। एवं अम्हाकं साकियानं सज्जि यमा-गो निम्मा-गयिस्सती" ति"।।"^५

तेव्हा ते शाक्य कुमार उपाली न्हाव्याला घेऊन तेथे गेले, जेथे तथागत होते. जाऊन तथागताना वंदन जरून एज बाजूला बसले. एज बाजूला बसून त्या शाक्यजु मारांनी तथाजताना म्हटले, "भन्ते, आम्ही शाक्य अभिमानांनी, गर्विष्ठ असतात. हा उपाली न्हावी बऱ्याच काळापर्यंत आमचा सेवक होता. त्याला भगवान आपण पहिल्यांदा प्रव्रजित करावे. त्यामुळे आम्ही त्याला अभिवादन, प्रत्युत्थान, सन्मानार्थ उभे राहून, हात जोडून अभिवादन करू

शजू. अशाप्रजारे आम्हा शाक्यांचा शाक्य असताचा अभिमान नष्ट होईल."तेव्हा तथाजतांनी उपाली न्हाव्यास प्रथम प्रव्रजित केले.^६

अशाप्रजारे वरील विवेचनातून ही बाब स्पष्ट होते जी, भजवान बुद्धांनी आपल्या मानवतावादी विचारांना अनुसरून श्रेष्ठ आजि जनिष्ठत्वाची भावना नष्ट जेल्याचे दिसून येते. त्याचप्रमाणे मनुष्यात असजारा जातीचा अहंजार हा जशाप्रजारे नष्ट होत असतो हे यातून दिसून येते. आज आपज पाहतो जी, जातीचे श्रेष्ठत्व आज कनिष्ठत्व यामुळे फार मोठ्या प्रमाणात दंगली होत असताना दिसून येतात. त्यातून फार मोठ्या प्रमाणात वित्तीय हानी, जीवीत हानी आणि सर्वच प्रकारची हानी होत असते. याचे कारण काय तर जातीच्या संदर्भात असणारी अहंकाराची किंवा श्रेष्ठत्वाची भावना. परंतु तथागत बुद्ध हे मानवतावादी विचारांचे पक्के समर्थक असल्यामुळे त्यांनी अशाप्रकारच्या विचारांचे पूर्णपणे खंडन केले. उपाली हा जातीने न्हावी असला तरी त्याची संघामध्ये असणारी स्थिती ही कशाप्रकारे श्रेष्ठत्वाची आहे, हे दाखविण्याचा प्रयत्न आहे. थोडक्यात समानतेच्या मुल्यांसाठी ह्या बाबी महत्त्वाच्या असल्याचे दिसून येतात.

तथागत बुद्धांनी जातीवाद किंवा वर्णवाद याला महत्त्व न देता कर्मवादाला महत्त्व दिल्याचे बुद्ध विचारधारेतून स्पष्ट होते. जारज तथाजत बुद्ध एज् अहंजारी, वर्जवादी ब्राह्मजाला उपदेश देत असताना म्हजतात जी, जोजीज जन्माने ब्राह्मण होत नसते, तर त्या व्यक्तीचे कार्य हेच श्रेष्ठ असले पाहिजे आणि त्याच्या कार्यावरून त्याची किर्ती वाढत असते. त्यामुळे मनुष्याचे कर्मातून मनुष्य श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ ठरत असतो. त्याचा मुळ आशय खालीप्रमाणे दिसून येतो.

"न जच्चा ब्राह्मणो होति, न जच्चा होति अब्राह्मणो ।
ज म्मुना ब्राह्मणो होति, कम्मुना होति अब्राह्मणो ।।"
"कस्सको कम्मुना होति, सिप्पिको होति कम्मुना ।
वाणिजो कम्मुना होति, पेस्सिको होति कम्मुना ।।"
"चोरो पि कम्मुना होति, योधाजीवो पि कम्मुना ।
याजको कम्मुना होति, राजा पि होति कम्मुना ।।"^७

अर्थ : जन्माने ब्राह्मण होत नाही आणि जन्माने अब्राह्मण होत नाही, कर्मानेच ब्राह्मण होतो आणि कर्मानेच अब्राह्मण होतो. कर्मानेच शेतकरी होतो आणि कर्माने कारागीर होतो, कर्माने वाणी आणि कर्माने शिपाई होतो. कर्माने चोर होतो आणि योद्धाही कर्मानेच होतो. कर्माने याजक होतो आणि राजाही कर्माने होतो.^८ म्हणजेच येथे लक्षात घेण्यासारखी बाब हीच आहे की, आज वातावरण दुषित होत असताना लोक जन्माला, मोठे श्रेष्ठ समजत आहेत. परंतु मनुष्याचे जर्म हेच त्याच्या उच्चजोटीचे व्यक्तिमत्त्व ठरविजारे असते. हेच विचार तथाजत बुद्धांनी तत्कालीन कालखंडात सांगयाचा प्रयत्न केला आहे. या बाबीचा बोध घेऊन मनुष्याने कोणत्याही प्रकारचा अहंकार मनात न ठेवता चांगल्या प्रकारे, कुशल मार्गाने, नैतिक मार्गाचे आणि बुद्ध विचारधारेने जीवन व्यतीत करणे महत्त्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :

तथागत बुद्धानी लोकशाहीचे समर्थन आपल्या संघातून केलेले दिसून येते. त्यांनी आपल्या संघामध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला नाही. ज्यांच्या-त्यांच्या कार्य कर्तृत्वाप्रमाणे त्यांनी सर्वांना समान संधी आणि समान न्याय दिला. राज्याचे संचालन हे लोकशाही पध्दतीने कशाप्रकारे करता येईल, या संदर्भात त्यांनी तत्कालीन राजांना तर उपदेश दिलेच, परंतु त्यांनी प्रत्यक्ष व्यक्तिगत जीवनात आणि सामाजिक जीवनात देखील लोकशाही तत्त्वाला मोठे स्थान दिल्याचे आपणास दिसून येते.

आज जगात हिंसाचारांनी सामाजिक भेदभाव वाढत आहेत. विचारांनी माणुस हिंसक होत आहेत. दोन देशामध्ये दहशतवाद किंवा युद्धासारखी परिस्थिती असते, अशा भीषण परिस्थितीत बौद्ध तत्त्वज्ञान आणि बुद्धाचे सामाजिक समतेचे उपदेश आजच्या परिस्थितीत समर्पक ठरणारे आहेत. स्वतःचे विध्वंसक विचार बदलणे आणि त्यावर नियंत्रण ठेवणे अतिशय महत्त्वाचे आहे. त्यामुळेच तथागतानी अनेक उपदेशांच्या माध्यमातून श्रेष्ठत्वाच्या जातीधर्माचा अहंजर नष्ट करून त्याचे उपदेश दिले आहेत. ज्यामध्ये मज्झिमनिजयातील एसुजरिसुत्त, वासेट्टसुत्त, सेलसुत्त ह्या सुत्तात तथागतानी वर्णव्यवस्थेविषयी किंवा वर्णव्यवस्थेतील ब्राह्मणांच्या श्रेष्ठत्वाविषयी प्रश्न विचारले गेले आहेत. ज्याचे तथागतानी अचूक उत्तर देऊन वर्णयुक्त सामाजिक असमानता नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- १) जस्सपो, जज्जीस. (अ.नु.संपा.). सुत्तपिटजे अड्जुत्तनिजयापालि, चतुक्क-पञ्चज निपाता, दुतियसिक्कापदसुत्तं ५, ज्ज चूपमसुत्तं २१, मोळियफज्जु-वत्थु १. बिहार : नाल-दा देव-नाजरी - पालि - ज-थमाला सुत्तपिटजे, बिहारराजकीयेन पालिपकासनमण्डलेन पकासिता, प्र. सं. १९६०, पुनमुर्दन २०१७. पृ.क्र. २५०.
- २) मोरे, मा.शं. (अ.नु.संपा.). सुत्तपिटजे अंजुत्तरनिजया भाज २. ए-न-११, सी-३/२४/३, हडजो औरंजाबाद : प्रजशज, डॉ. अशोज जायज वाड, जौशल्य प्रजशन, प्रथम आवृत्ती ऑगस्ट, १९९१, द्वितीय आवृत्ती १३ ऑगस्ट २०११. पृ.क्र. २३८-३३९.
- ३) जस्सपो, जज्जीस. (अ.नु.संपा.). सुत्तपिटजे जुह्वजनिजये विमा-वत्थु - पेतवत्थु - थेरजाथा - थेरीजाथा. नव-नाल-दा बिहार : नाल-दा देव-नाजरी - पालि - ज-थमाला सुत्तपिटजे, बिहारराजकीयेन पालिपकासनमण्डलेन पकासिता, प्र.सं. १९५९, पुनमु. २०१७. पृ. क्र. ३३७
- ४) मेश्राम, शेषराव. थेरीजाथा. वाई मुंबई : प्रजशज सचिव महाराष्ट्र राज्य साहित्य आजि संस्कृती मंडळ मुंबई, प्रथम आवृत्ती ३० ऑक्टोबर १९९३. पृ. क्र. ६८-७०
- ५) जस्सपो, जज्जीस. (अ.नु.संपा.). विनयपिटजे चुलवज्जपालि, संडुघभेदजक्क-धजं ७, छसक्यपब्बज्जाजथा १. नव-नाल-दा बिहार : प्रथम सं. १९५६, पुनमुर्दन २०१७. पृ.क्र. २८१.
- ६) मोरे, मा. शं. (अ.नु.). विनयपिटजे भाज ३, चुल्लवज्ज. हडजो औरंजाबाद : अशोज जायज वाड, जौशल्य प्रजशन, प्र.आ. ऑक्टो. २०१३. पृ. क्र. २२१-२२२.
- ७) जस्सपो, जज्जीस. (अ.नु.संपा.). सुत्तपिटजे जुह्वजनिजये (जुह्वजपाठ - धम्मपद - उदान - इतिवुत्तज - सुत्तनिपातपालि (महावज्जो ३, वासेट्टसुत्त ९). बिहार : नाल-दा देव-नाजरी - पालि - ज-थमाला सुत्तपिटजे, बिहारराजकीयेन पालिपकासनमण्डलेन पकासिता, प्रथम संस्करण १९५९, पुनमुर्द्रण २०१७, पृ. क्र. ३६८
- ८) सत्यपाल, भिक्खु एम., गायकवाड, भिमराव. (अ.नु.). सुत्तनिपात. प्रकाशक, भारतीय बौद्ध ज्ञानालंजार शिक्षण संस्था मुळावा ता. उमरखेड, जि. यवतमाळ, प्रथम आवृत्ती १८ जानेवारी अ. भा. १६ वी बौद्ध धम्म परिषद, बावरीनगर नांदेड, पृष्ठ क्रमांक २२४

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची जलनिती

प्रा. राजाराम निगडे

राज्यशास्त्र विभाग,
श्रीकृष्ण महाविद्यालय, गुंजोटी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची 1942 मध्ये व्हाईसरायच्या कार्यकारी मंडळाचे सदस्य म्हणून त्यांची निवड झाली. त्यांच्याकडे श्रम मंत्रालयाबरोबरच जलसिंचन व उर्जा खात्याचा अधिकार सोपविण्यात आला. जल-नियोजना संदर्भात त्यांनी दिलेले योगदान अतिशय महत्वपूर्ण आहे. डॉ. आंबेडकरांनी जलसाधनसंपत्तीचा विकास करण्यासाठी अनेक योजना आखल्या व त्या प्रत्यक्षात उतरविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केले त्यांच्या प्रयत्नानेच पुढील महत्वपूर्ण बाबी संदर्भात निश्चित स्वरूपाचे धोरण ठरविण्यात आले. याचा अभ्यास प्रस्तुत नोखात करणार आहे.

भारतातील जलसंधारण सामग्रीचा विकास करण्यासाठी राष्ट्रीय स्तरावर निश्चित धोरण विकसित करण्यात आले. यातूनच जलमंत्रालयाची निर्मिती केंद्रीय स्तरावर झाली.

राज्यातील जलविकासाला देण्यासाठी केंद्रीय स्तरावर तांत्रिक संघटनांची निर्मिती करण्यात आली जसे की मध्यवर्ती जल आयोग आंतरराज्य नद्यांचा संदर्भात जलसिंचन विकास करण्यासाठी नद्यांची खोरी प्राधिकरण किंवा महामंडळ स्थापित करण्याचे धोरण ठरले.

दामोदर नदी, महानदी, सोन नदी, व इतर नद्यांच्या संदर्भातयोजना ठरविण्यास सुरुवात झाली. भारतीया संविधानात जलधोरणाशी संबंधित तरतुदी करण्यात आल्या.

भारतामध्ये पहिल्यांदाच प्रादेशिक व बहुउद्देशीय नद्यांच्या खोऱ्यांच्या विकासाचा विचार रूजविला गेला.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी जलसंपत्ती विकास, नद्यांची खोरी विकास, नदीखोरे प्राधिकरण या संकल्पनेचा स्वीकार, जलसंपत्तीचा नियोजन बंध विकास करण्यासाठी जल समितीची निर्मिती या संदर्भात आपले विचार वेळोवेळी मांडलेले आहेतच. 1943-46 या कालावधी मध्ये नवनवीन धोरणांचा समावेश केला गेला त्यातही त्यांचा सक्रीय सहभाग होता. तसेच 15 नोव्हेंबर 1943 व 8 नोव्हेंबर 1945 या कालावधी मध्ये त्यांनी पाच अधिवेशनात व्याख्याने दिली. त्यापैकी 2 कलकत्ता येथे दामोदर खोरे प्रकल्पावर होती. 1. महानदी प्रकल्पावर कटक येथे संपन्न झाले व विद्युत शक्तीवर दिल्ली येथे झाली. या पाच ही भाषणात देशातील जलसंपत्ती विकासाच्या मुद्यावर त्यांनी जोर दिला होता. या सिंचन धोरणाच्या समितीचे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर अध्यक्ष होते. त्यांच्या धोरण निर्मितीतील भूमिका खालील मुद्यांवरून ठळकपणे दिसून येते.

1. **जलसंपत्तीचे संवर्धन:-** डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ओरिसामध्ये झालेल्या नद्यांच्या विकासावरील अधिवेशनात जलसंपदेचा उपयोग व तिचे जतन या विषयी आपले विचार व्यक्त केले. यावेळी त्यांनी विविध समित्यांनी सुचविलेल्या शिफारशींचा उल्लेख केला. विविध समित्यांमार्फत प्रस्तावित उपायांचा तसेच मर्यादांचे ही स्पष्टीकरण दिले. ते म्हणतात की, 'मला सांगायला खेद वाटतो की, विविध समित्यांच्या सन्मानिय सदस्यांनी या समस्यांवर मात करण्यासाठी योग्य दृष्टीकोण मांडता आला नाही. त्यांच्या मते अतिरिक्त प्रमाणातील पाणी ही आपत्ती होती. जेव्हा प्रचंड प्रमाणात पाऊस होईल, तेव्हा असे प्रयत्न करावे की जेणेकरून नदीचा प्रवाह व्यवस्थितपणे समुद्रामध्ये पोहोचेल. त्यांच्या मते मनुष्य अधिक पाण्यापेक्षा पाण्याच्या अभावामुळे जास्त त्रास सहन करतो म्हणून तिचे वाटप व्यवस्थित झाले पाहिजे. अशा प्रकारे आपल्याला दिसून येईल की, अतिरिक्त पाण्याकडे पाहण्याचा बाबासाहेबांचा दृष्टीकोन सकारात्मक होता.

2. **विविध प्रकल्प :-**

आता पर्यंत विविध प्रकल्पांचा उद्देश पूरनियंत्रणच होता. पण या प्रकल्पाबाबत डॉ.आंबेडकर म्हणतात, जनतेच्या भल्यासाठी जर पाण्याचे जतन व संवर्धन करणे आवश्यक असेल तर नदी किणारे बंदिस्त करण्याचा विचार गैर ठरतो. या संदर्भात विकसित देशांनी अंगीकारलेल्या मार्गच योग्य आहे. आणि तो म्हणजे विविध ठिकाणी पाण्याचे जतन करावे आणि त्याचा बहुउद्देशीय वापर करावा अशा तळ्यांचा धरणे बांधून जलसिंचनाशिवाय विद्युतशक्ती निर्माण करण्यासाठी व जलवाहतुकीसाठी वापर करता येतो. नद्यांचा वापर नौकानयन हेतुसाठी करण्यावर त्यांनी विशेषत्वाने भर दिला. त्यांना वाटे की, पाण्याच्या बहुउद्देशीय वापरामुळे त्यांच्या होणाऱ्या वार्डट परिणामांचे रूपांतरण चांगल्या शक्तीमध्ये होते व हा विष्वास त्यांना होता.

3. हिराकूड प्रकल्प :-

ओरिसातील सर्वात मोठी नदी म्हणजे महानदी होय. 1943 मध्ये पुरामुळे फार मोठी हानी झाली होती. ओरिसा सरकारने 8 नोव्हेंबर 1945 मध्ये परिषद घेतली तिचे अध्यक्ष डॉ.आंबेडकर होते. ते म्हणतात, 'ओरिसातील पाण्याचा प्रश्न हा प्रामुख्याने पूरनियंत्रणाचा प्रश्न आहे. ओरिसातील जनतेला त्यामुळे नेहमी संकटाना सामोरे जावे लागते. नैसर्गिक आपत्तींना तोंड द्यावे लागते. विशेषतः पूर, दुष्काळ, आरोग्याचा आणि दळणवळणाच्या सुविधांचा अभाव या सर्वांपेक्षा या भागांत मागासलेपणा आणि प्रचंड दारिद्र्याच्या समस्याही तितक्याच आहेत. नदीवर विविध ठिकाणी बांध बांधून तळी निर्माण करून कायमस्वरूपी पाण्याचा साठा निर्माण केला जाऊ शकतो आणि त्याचा वापर विविध उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी केला तरच पाणी संवर्धन होईल.

4. दामोदर प्रकल्प :- या प्रकल्पातून जलसिंचन व विद्युतशक्ती निर्माण करणे हा उद्देश होता. पूरनियंत्रण म्हणून नव्हे श्रममंत्रालयाने डॉ.आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली अत्यंत महत्वाची कामगिरी केली ती म्हणजे दामोदर खोरे विकास प्रकल्प कार्यान्वित केला.

5. सोननदी खोरे प्रकल्प :- सोन नदी प्रकल्पाशी संबंधित सर्व प्रांतांची परिषद घेतली. दोन महिन्यांपूर्वी दामोदर नदी प्रकल्पाबाबत केलेले नियोजन डॉ.आंबेडकरांनी अधिक काटेकोरपणे मांडले. या परिषदेतून उत्तर प्रदेश, बिहार, मध्यप्रदेश या प्रांतांना सोन नदी प्रकल्पाने कोणते फायदे होतील हे त्यांनी सांगितले या प्रकल्पातून जलसिंचनात वाढ करणे, सरकारी पाणी योजना, उपसा सिंचन योजना तयार करणे व प्रकल्प प्राधिकरणामार्फत अमलात आणले.

6. आंतरराज्य नद्या, संविधान व आंबेडकरांची भूमिका :-

डॉ.आंबेडकरांच्या विचारधारेतून नदी खोरे प्राधिकरणाची स्थापना झाली जेव्हा संविधानाचा मसुदा तयार करण्यात आला. त्यावेळी भारताचे स्वतंत्र जलधोरण ठरविण्यात डॉ.आंबेडकरांचा मोठा वाटा होता. कारण ते मसुदा समितीचे अध्यक्ष होते. संविधान मसुद्यात कलम 239 ते 242 मध्ये अशी तरतुद करण्यात आली आहे. यामध्ये कोणत्याही स्त्रोतामार्गे मिळणारे पाणी असा उल्लेख आढळतो. डॉ.आंबेडकरांनी 74 व्या नोंदीत बदल सुचविला तो असा - जल म्हणजेच, सिंचन, कालवे, निस्सारण आणि पाटबंधारे, जलसाठा आणि जलऊर्जा घटना मसुद्यातील कलम 239 ते 242 यामध्ये त्यांनी सुधारण सुचविली. आंतरराज्य नदी किंवा खोरे यांच्या वादासंदर्भात लवाद नेमण्याबाबत 242 (अ) हे कलम घातले. (242) अ (1) कोणत्याही आंतरराज्य नदी किंवा खोरे यांच्या पाणीवाटप आणि नियंत्रण यांच्या वादासंदर्भात लवाद नेमण्याची कायदेशीर तरतुद संसद करू शकते. हे कलम नंतर 262 म्हणून स्वीकारले गेले. या तरतुदीनुसार संसदेने 1956 मध्ये आंतरराज्य जलविवाद कायदा केला आणि 1956 चा नदी मंडळ कायदा केला या कायदानुसार आंतरराज्य नद्या व खोरे यांच्यातील पाणीसंघर्षाबाबत लवादाची तरतुद केली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नेतृत्व :-

7 जुलै 1948 मध्ये दामोदर खोरे प्राधिकरण निर्माण केले. उत्साही व तज्ञ अभियंत्यामुळे प्रकल्पाला सुरुवात होऊन हे अत्यंत अवघड काम वेळेत चार वर्षांच्याआत पूर्ण झाले. डॉ. आंबेडकरांचे सक्षम नेतृत्व व सक्षम सहकार्यामुळे हे शक्य झाले. केवळ त्यांच्या नेतृत्वामुळेच दामोदर प्रकल्पाने गती घेतली होती. यासंदर्भातील तीन परिषदांमध्ये डॉ.आंबेडकरच अध्यक्ष होते. यामध्ये त्यांनी सखोल मार्गदर्शनाबरोबरच सक्रीय सहभाग घेतला होता. चौथ्या परिषदेचे अध्यक्ष सी.ए.भाका हे डॉ.आंबेडकरांचा गौरव करताना आपल्या भाषणात म्हणाले अत्यंत अल्पकाळामध्ये पुरातन कल्पनांतून अधुनिक विचाराकडे वाटचाल केली. नदीखोरेच्या साधनसामग्रीच्या विकासासाठी नियोजनासाठी व्यवहारीक वाटचाल केली. मी दामोदर खोऱ्याच्या पहिल्या परिषदेला जास्त महत्त्व देतो. कारण महानदी, कोसी आणि इतर नद्यांच्या खोऱ्यांच्या विकासासाठीच्या योजनेवर पहिल्या परिषदेमध्ये प्रकाश टाकण्यात आला. मला खात्री आहे की, तुम्ही पण त्याला मान्यता द्याल. त्यांनी दामोदर खोरे विकासासाठी पहिली परिषद आयोजित केली सक्रीय सहभाग दिला. त्यांच्याबद्दल मी कृतज्ञता व्यक्त करतो.

तसेच एच.सी.हर्ट हे डॉ.आंबेडकरांच्या सहभागाबद्दल लिहीतात की, खोऱ्यात पावसाचे पाणी किती उपलब्ध होईल इतपासून ते विशेषतः येथील रहिवाशांच्या इच्छा बिहार आणि बंगाल प्रांतीय सरकारांची बहु-उद्देशीय दामोदर खोरे विकासाच्या बाबतीत मान्यता आणि बांधणीसाठी नदी खोरे प्राधिकरण मंडळाला मान्यता तसेच खर्चाचे विवरण इ. सर्व प्रश्न हे राजकीय स्वरूपाचे आहेत. साधारणपणे तीस महिने दामोदर खोऱ्याच्या नियोजनाचे काम राजकीय व्यक्तीच्या हातात केंद्रीत झाले. ज्या व्यक्तीने दामोदर खोरे विकासाच्या बाबतीत राजकीय अर्थाने निर्णय घेतला ती व्यक्ती म्हणजे डॉ.आंबेडकर होय. ज्या व्यक्तीने दामोदर खोऱ्याच्या मुसूद्याचा अभ्यास केला आणि संसदेमध्ये सादर करण्यासाठी प्रयत्न केला. ती व्यक्ती म्हणजे न.वि. गाडगीळ. डॉ.आंबेडकरांनी सर्व अडचणीवर अत्यंत कौशल्याने

मात केली आणि दामोदर खोरे विकासाच्या नियोजनात सक्रीय सहभाग घेतला. एक धाडशी राजकीय पाऊल म्हणून नियोजनात त्यांचा महत्वाचा सहभाग राहिला. विविध परिषदांमध्ये विविध बाबीसंदर्भात अत्यंत कौशल्याने प्रांतीय करार करून मतभेद मिटवून शेवटी राजकीय बाबी वर चर्चा करून योजना यशस्वी करण्याचा प्रयत्न केला.

डॉ.आंबेडकरांच्या जलधोरणा संदर्भात भाष्य करताना प्रो.एच.सी. अर्ट यांनी न्यू इंडियन रिव्हर्स या ग्रंथामध्ये म्हटले, खोऱ्यात पावसाचे पाणी किती उपलब्ध होईल व त्याचे नियंत्रण कसे करावे या प्रश्नांची सोडवणूक इंजिनियर मंडळी करू शकतील. परंतू इतर कठीण प्रश्न मुख्यतः राजकीय स्वरूपाचे होते. खऱ्या अर्थाने जल व उर्जनियोजन याची पायाभरणी करण्याचे श्रेय डॉ.आंबेडकरांना जाते.

सारांश :-

अगदी सुरुवातीच्या कालखंडा मध्ये देशाच्या विकासाचा चालणा देण्याच्या दृष्टीने काही मूलभूत स्वरूपाच्या धाडशी योजना आमलात आणण्याच्या दृष्टीने जल आणि ऊर्जा यांच्या संदर्भात डॉ.आंबेडकरांनी दिलेले योगदान अतिशय महत्वपूर्ण स्वरूपाचे आहे यात शंका नाही. स्वातंत्र्या नंतर जल नियोजनाच्या दृष्टीने आंबेडकरांच्या सारखे योगदान देणारा एखादा नेता जर अस्तित्वात आला असता तर आज मराठवाडयासारख्या दुष्काळी भागात सुध्दा मुबलक प्रमाणात पाणी उपलब्ध होऊ शकले असते. आज सुध्दा पावसाच्या पडणाऱ्या पाण्याचे योग्य नियोजन करून दुष्काळी भागामध्ये इतर भागातील नद्यांचे पाणी जे वाहून जात आहे ते जरी आढवून त्याचे नियोजन केले असते तरी आजचे चित्र वेगळे दिसले असते. परंतु या मध्ये प्रामुख्याने जी अडचन आपणास दिसते ती म्हणजे राजकीय नेतृत्वामध्ये असलेला राजकीय इच्छा शक्तीचा अभाव हेच दिसते.

संदर्भ ग्रंथ :

1. सी.एच.भाका, दामोदर खोरे योजना अंमलबजावणीसाठी सज्ज भारतीय फेब्रु 1947
2. एच.सी हर्ट, 'नवीन भारताच्या नद्या'
3. डॉ.आंबेडकरांची जल-निती : डॉ. दत्तत्रय गायकवाड
4. बबासाहेब आंबेडकर नियोजन, जल व विद्युत विकास भूमिका व योगदान – सुखदेव थोरात

भारतीय महिलां पुढील आव्हाने व उपाययोजना

संशोधक

भारती रंगनाथ भगत

लोयोला हायस्कूल व ज्युनिअर कॉलेज, पाषाण रोड, पुणे

प्रस्तावना -

कुठल्याही देशातील परिस्थिती समजून घ्यायची असेल, तिथला सांस्कृतिक वारसा जाणून घ्यायचा असेल, तर त्या देशातल्या स्त्रियांची परिस्थिती कशी आहे हे समजून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, याचे कारण कुठल्याही समाजाचा विकास त्या समाजातल्या महिलांच्या परिस्थितीशी निकटपणे जोडलेला असतो, समाजाचा संपूर्ण विकास आणि राष्ट्रनिर्माण यांमध्ये महिलांचा समान वाटा असतो. भारत हा संपन्न परंपरा आणि सांस्कृतिक मूल्य असणारा देश आपल्या देशात महिलांना समाजामध्ये प्रमुख स्थान आहे. आहे.

अगदी प्राचीन काळापासूनच स्त्रीने कुटुंबामध्ये 'सहधर्मचारिणी'ची भूमिका अगदी तन्मयतेने पार पाडलेली आहे. वैदिक काळापासूनच कुटुंब आणि समाज यांमध्ये स्त्रीचं एक स्वतंत्र अस्तित्व होतं असे आजवर मिळालेल्या पुराव्यांवरून आपण स्पष्टपणे म्हणू शकतो. मात्र सध्याच्या प्रगतीशील आणि आधुनिक म्हटल्या जाणाऱ्या अशा विज्ञानयुगात ही परिस्थिती दिसत नाही. वैदिक काळानेला पहार सुशिक्षित होती, ती विविध कलांमध्ये निपुण होती. अध्यात्मिक व धार्मिक क्षेत्रात तीच स्थान पुरुषांच्या बरोबरीचं होतं. सुशिक्षित स्त्रीसाठी विदुषी (पूर्ण ज्ञान प्राप्त केलेली स्त्री) असा शब्दप्रयोग केला जात असे. दुर्दैवाने भारतावरच्या विदेशी शासकांच्या अंमलकाळात समाजात अनेक वाईट प्रथा आणि विकृती निर्माण झाल्या. त्यामुळे महिलांचं शोषण होऊ लागलं. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर महिलांबद्दलचा आदर वाढला, मात्र त्यांचं सक्षमीकरण होण्याचा वेग कित्येक दशके मंदच राहिला.

औद्योगिक क्रांतीचं युग सुरु होण्याआधी महिला घरीच राहून आपल्या कुटुंबाच्या व्यवसायामध्ये महत्त्वपूर्ण वाटा उचलत होत्या. औद्योगिक क्रांती झाली, महागाई अगदी कळसाला पोहोचली, तेव्हा स्त्रियांनी घराबाहेर पडून काम करायला सुरुवात केली. तेव्हापासून स्त्रियांना आपल्या कुटुंबातून बाहेर पडून अनेक प्रकारची व्यावसायिक कामं करावी लागली. जसजसे स्त्रियांनी घराबाहेर पडून वेगवेगळ्या क्षेत्रात पावले टाकायला सुरुवात केली, तिथे त्यांना यश मिळालं, मात्र कुटुंबाच्या बाहेरचे वातावरण अगदी वेगळे होते.

त्यामध्ये काही प्रमाणात असमानता होती, कुठे विषमता होती, सर्वसामान्य लोकांची मानसिकता काहीशी वेगळी होती. परंतु स्त्रीशक्ति पूर्ण ऊर्जेने प्रगती करत गेली. स्त्रियांच्या सद्यस्थितीकडे आपण नजर टाकली, तर त्यांनी आपली पात्रता, निष्ठा आणि मेहनत यांच्या बळावर उच्च स्थान प्राप्त केलेले आहे.

शिक्षण आणि आर्थिक स्वावलंबन यांमध्ये आता स्त्रियांमध्ये नवीन चेतना जागृत झालेली आहे.

" महिलांच्या समस्यांवर जर उपाय शोधायचा असेल तर त्यांना शिक्षित करा. समस्यांचे समाधान त्या आपल्या आपण शोधतील."

- स्वामी विवेकानंद

विषय मांडणी -

शिक्षण हे एक प्रभावी शास्त्र भारतीय स्त्रीला मिळाले व तिने तिच्या क्षमता ओळखल्या आहेत. स्वतःचा विकास करण्यासाठी तिने प्रयत्न केले. कुटुंब व समाज सुशिक्षित करण्याचे काम केले व देशाच्या विकासाला हातभार लावला आहे.

स्त्री कडे सर्जनची एक विशेष शक्ती असते ती निसर्गतःच तिला मिळाली आहे. समाजात कायम राहणारी तिची ही भूमिका पार पाडण्यासाठी ती सक्षम झाली आहे.

स्त्रियांनीच आदर्श माता, बहीण, मुलगी अशा अनेक नात्यांची घट्टविण बांधली आहे. अशा नात्यात अनेक जबाबदाऱ्या कुटुंब व्यवस्थेसाठी सांभाळून त्या आपल्या कामावर हजर असतात.

ह्या आधुनिक स्त्रियांना नमन आहे.

उच्च शिक्षणासाठी मुली लहान-लहान शहरातून मोठ्या शहरांमध्ये येऊन राहणे, नोकरी करणे, आपली ओळख निर्माण करणे यामुळे त्यांच्या आत्मविश्वास वाढीस लागला आहे. आपल्या देशातच काय पण विदेशात जाऊ लागली आहे.

अभिव्यक्तीची स्वतंत्रता असल्यामुळे आजची स्त्री ही आत्मविश्वासासोबतच आपले मत ठामपणे मांडणेही ती शिकली आहे. घराच्या संरक्षण कवचातून बाहेर येऊन तिने अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य स्वतःच मिळविले आहे.

आजची आधुनिक तरुणी अन्यायाचा विरोध करण्याच्या परिणामांना न जुमानता अन्यायाचा विरोध करते आहे.

पतीची खरी मैत्रीण:

आजची स्त्री खऱ्या अर्थाने सखी-सहचारिणी बनली आहे. ती पतीची दुःख वाटून घेण्यातही सक्षम झाली आहे. ती पत्नी बनून फक्त त्याने दिलेल्या सुख-सुविधांचा लाभ न घेता प्रत्येक सुख-सुविधा मिळविण्यात बरोबरीने हातभार लावू लागली आहे. संघर्ष करू लागली आहे.

यशस्वी आई:

शिक्षित आणि घराबाहेर जाऊन कमावू लागलेली आजची आई मुलांप्रतीही अधिक जागरूक आणि संवेदनशील बनली आहे. मुलांचे पालन-पोषण करतानाच ती त्यांना निर्णय घेण्यातही भागीदार बनली आहे. मुले ही आपल्या आईच्या कर्तृत्वाचा अभिमान बाळगू लागली आहेत.

माहेर-सासर यामधील दुवा:

आजची स्त्री खऱ्या अर्थाने सासरसंबंधी आपले कर्तव्य पूर्ण करित असताना माहेराप्रती असणारे कर्तव्यही पार पाडीत आहे.

एकमेकांची सहकारी:

'स्त्रीच स्त्रीची शत्रू असते' हा कलंक देखील तिने पुसून टाकला आहे. सासू-सून यांच्यातील युद्ध आता फक्त टी.व्ही. मालिकांमधूनच पाहावयास मिळत आहे. कारण आजच्या सासू सून एकमेकांच्या वैरी नाही तर मैत्रिणी बनल्या आहेत.

महिलांविषयी प्रश्नांची सूची

१. **महिला सुरक्षा** - अन्याय, भेदभाव, अपमान, घरात असुरक्षितता घरगुती हिंसाचार, हुंडा प्रथा, महिलांचे लैंगिक शोषण, लव जिहाद, दारूमुळे होणारा हिंसाचार, नोकरीत अथवा कामाच्या ठिकाणी असणारी असुरक्षितता/हिंसाचार, घरातून बाहेर पडल्यावर होणारी छेडछाड, अत्याचार, स्त्री भ्रूणहत्या, महिला तसेच लहान मुलांमुलींची तस्करी आणि सायबर गुन्हे इ.

२. **शिक्षण** - निरक्षरता, मुलगा व मुलगी यातील भेदभाव, घरकामासाठी शिक्षण अर्धवट सोडणे, शाळा घरापासून खूप दूर असणे, आणि विवाह, बाल विवाह, ग्रामीण भागातील तसेच वनवासी क्षेत्रातील अनेक समस्या, अज्ञान, भटक्या जमातीतील शिक्षणाचा अभाव, कौशल्य विकासाची कमतरता.

३. **आर्थिक साक्षरता**- स्त्रियांमध्ये कमी प्रमाणात आढळते.

४. **रोजगार** - रोजगाराच्या संधीची कमी उपलब्धता, प्रशिक्षणाची कमी संधी, समान कामांसाठी समान वेतनातील तफावत, कौशल्य विकास आणि स्वयंरोजगारासाठी प्रशिक्षणाची कमी संधी, स्वयंसाहयता गटाने तयार केलेली व अन्य उत्पादने यांच्या विक्रीतील अडचणी, स्थलांतर.

५. **स्वास्थ्य कुपोषण, पंडुरोग** - (रक्ताची कमी), अशक्तपणा, संधिवात, मासिक पाळी तसेच स्त्रीरोग संबंधी समस्या व अज्ञान, आहार-विहार, व्यायाम, स्वतःच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष.

६. ग्रामीण तसेच वनवासी भागातील समस्या पिण्याचे शुध्द पाणी, शिक्षण, आरोग्य, रोजगारासाठी स्थलांतर.

७. **सांस्कृतिक** - धार्मिक कार्यातील सहभाग, धार्मिक संस्थांमधील सहभागाचा अभाव, परिवारात किंवा समाजात संस्कार देण्यातील कमतरता, कला - साहित्य क्षेत्रातील संस्थांमधील प्रतिनिधित्वाची उणीव, निर्णय प्रक्रियेतील सहभागाची कमतरता. ८. सामाजिक - कुप्रथा, अंधश्रद्धा यामुळे होणारा अन्याय, स्त्रिया-स्त्रियांमधील

भेदभाव, सामाजिक कार्य तसेच इतर कामातील सहभागाची कमी, हुंडा, व्यसनाधिनता. ९. निर्णय प्रक्रियेतील सहभागाची कमी - घर, कामाचे ठिकाण, राजकारण आणि समाजातील विविध क्षेत्रात महिलांचा कमी सहभाग.

१०. राजकारण स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आरक्षण मिळालेले आहे पण महिलांचा सहभाग मात्र कमी आहे. गुणवत्तेचाही अभाव.

११. प्रसार माध्यम OAT प्लॅटफॉर्म, जाहिरात, वेब सिरीज, मालिकांमधील स्त्रियांचे चुकीचे किंवा अश्लील रीतीने केलेले सादरीकरण.

या व्यतिरिक्त विविध क्षेत्रांमध्ये इतरही अनेक समस्या असू शकतात. वेगवेगळ्या ठिकाणानुसार ही यादी वाढू शकते.

आपण काय करू शकतो-

देशाच्या विकासात आपली भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. परंतु सध्या समा असलेल्या अनेक समस्या यात अडचणी आणू शकतात. या समस्यांचे निवार करण्यासाठी बरेच छोटे छोटे उपाय आपण करू शकतो, अश्याच काही वा यादी खाली दिलेली आहे.

शिक्षण

१. आजूबाजूच्या लहान मुलांची शिकवणी घेणे,
२. प्रौढ शिक्षण अभियानात सहभागी होणे.
३. साक्षरता मोहीम सुरू करणे - प्रत्येकाने एक शिकवा
४. गरीब विद्यार्थ्यांना आर्थिक मदत.
५. आपण ज्या विषयात प्रवीण आहोत तो विषय दुसऱ्यांना शिकविणे. उदाहरणार्थ. कला, संगीत, खेळ, संगणक इ.
६. मातृभाषेतील संभाषण, माहिती यांस प्रोत्साहन देणे,
७. वसतिगृहात राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांशी संवाद साधणे.
८. ज्येष्ठ नागरिक किंवा ज्यांना माहिती नाही अश्या लोकांना digital साधनांची माहिती देणे.
९. शाळांमध्ये मूल्य शिक्षणाच्या तासिका घेणे,
१०. पारंपरिक गाणी आणि कला शिकवणे.
११. बँकेचे व्यवहार शिकविणे, आर्थिक साक्षरता.
१२. कायद्याविषयी सजगता.

संस्कार/धार्मिक/सांस्कृतिक

१. संस्कार केंद्र चालविणे.
२. कथा, कीर्तन, प्रवचन
३. धार्मिक ग्रंथांचे वाचन व चर्चा
४. भजन मंडळ
५. पुढील पिढीला उत्सव, सण, व्रत वैकल्य यांची ऐतिहासिक, वैज्ञानिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून माहिती देणे.
६. सत्संग चालविणे.
७. आपल्या कुटुंबात भारतीय संस्कृतीचे आचरण करणे. उदा. वाढदिवस साजरा करणे.
८. महापुरुषांची जयंती व पुण्यतिथी साजरी करणे.
९. धार्मिक स्थळांच्या ठिकाणी सेवा रुजू करणे.

आरोग्य

१. योग्य दिनचर्या, ऋतुचर्ये विषयी माहिती देणे.
२. योग्य आहार आणि विहाराबाबत जनजागृती करणे,
३. योग केंद्र चालविणे. योग दिवसाचे आयोजन करणे. सामुहिक रीतीने योग करणे.
४. खेळास प्रोत्साहन देणे. पारंपरिक खेळ खेळणे,

५. रक्तदान आणि आरोग्य तपासणी शिबिरांचे आयोजन करणे.
६. छोट्या छोट्या घरगुती उपाय / उपचारांचा प्रसार करणे.
७. रक्तातील लोहाचे प्रमाण वाढण्यासाठी व कुपोषण दूर करण्यासाठी मार्गदर्शन करणे.
८. मासिक पाळीबद्दल माहिती देणे. त्या संदर्भात जागृती करणे.
९. दवाखान्यांमध्ये सामाजिक कार्यकर्ता म्हणून सेवा देणे.

आत्मनिर्भरता

१. स्वयं सहाय्यता गट चालविणे.
२. कुटीर उद्योग, start ups यांची माहिती देणे आणि त्यांना प्रोत्साहन देणे.
३. विविध उद्योगात स्वावलंबन यावे यासाठी प्रशिक्षण देणे.
४. उत्पादित मालाची विक्री करण्याची व्यवस्था करणे.
५. स्थानिक उद्योगांचा प्रचार व प्रसार करणे. Vocal for local.
६. ग्रामीण व वनवासी क्षेत्रांना अनुसरून उद्योग करणे आणि त्यांच्या मालाला बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे.

सामाजिक

१. राष्ट्रीय संपत्तीचे संरक्षण, जसे - पाणी, वीज, रस्ते, सार्वजनिक वान ऐतिहासिक स्थळे इ.
२. स्वतःचा परिसर स्वच्छ ठेवणे.
३. रस्ता सुरक्षा अभियानात सहभाग, वाहतुकीच्या नियमांचे पालन करणे.
४. वृद्धाश्रम, अनाथालय, पाळणाघर, अपंग संस्था या ठिकाणी जाऊन सेवा देणे, मदत करणे.
५. एकटे राहणाऱ्या किंवा ज्येष्ठ लोकांना मदत करणे. त्यांच्या बरोबर गप्पा गोष्टी करणे, त्यांना वाचून दाखविणे इ.
६. विविध विषयांवर समुपदेशन करणे.
७. आजूबाजूच्या मुलांना एकत्र करून गोष्टी सांगणे. खेळ खेळणे.
८. गरीब वस्ती व सेवा वस्तींमध्ये जाऊन निरनिराळी कामे करणे.
९. लहान व तरुण मुले यांना इतिहास, स्वातंत्र्य सेनानी, महापुरुष, वीरांगना यांच्या जीवनातील गोष्टी सांगणे.
१०. भारतासंबंधी गौरवपूर्ण घटना व उपलब्धता यांची माहिती digital माध्यमांद्वारे प्रसार करणे.
११. ऐतिहासिक स्थळे आणि सेवा प्रकल्प यांना भेटी देण्याचे कार्यक्रम आयोजित करून समाजाप्रती भक्तीभाव जागृत करणे.
१२. मानव निर्मित किंवा नैसर्गिक आपत्तीमध्ये मदत करणे.
१३. किशोर किशोरी विकास प्रकल्पांमध्ये सहभाग घेणे.
१४. आपल्या परिसरात स्वच्छता करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना भेटणे.
१५. सरकारी योजनांची स्वतः माहिती घेणे आणि इतरांपर्यंत पोहचविणे.
१६. व्यसनमुक्तीच्या कामात मदत करणे.

१७. मंदिर किंवा अन्य सार्वजनिक ठिकाणी लावलेल्या फलकांवर सुविचार, बातम्या किंवा इतर माहिती लिहिणे.

१८. लहान मुलांसाठी पाळणाघर चालविणे.

सुरक्षा

१. आत्मसंरक्षणाचे प्रकार शिकणे आणि शिकविणे.
२. अवैधरीत्या चाललेली कामे, देश विघातक कृती कळल्यास संबंधित व्यक्तीस सूचित करणे.
३. पिडीत किंवा अत्याचारित महिलांना मदत करणे. त्यांची चौकशी करणे.
४. पोलीस चौकीत सुरक्षा संबंधित आवश्यक माहिती पोहचविणे.
५. महिला मदत (helpline) क्रमांक स्वतः जवळ ठेवणे आणि इतरांना देणे.

पर्यावरण

१. वृक्षारोपण व संवर्धन,
२. पाण्याचा जपून वापर.
३. कुटुंबात, कार्यालयात, सामाजिक कार्यक्रमात पर्यावरणपूरक वस्तूंचा वापर.
४. कापडाची पिशवी जवळ बाळगणे.
५. घरातील आणि इतर कचऱ्यापासून खत निर्मिती.
६. विविध प्रकारच्या प्रदूषणांना रोखण्यासाठी जागृती व प्रयत्न
७. स्वयंपाकघरातील बाग जोपासणे.
८. उन्हाळ्यात पशु व पक्ष्यांसाठी सावली व पाण्याची व्यवस्था करणे.

वैचारिक

१. विविध विषयांवर लेख लिहिणे. संपादकांना पत्र लिहिणे.
२. प्रेरणादायी पोस्ट, सादरीकरणांवर लघुचित्रफिती, माहितीपट बनविणे
३. सोशल मिडिया तसेच छापील माध्यमे यांत नियमित लेखन करणे व प्रतिक्रिया देणे.
४. छोट्या छोट्या चर्चासत्रांचे आयोजन करणे.
५. काही वैचारिक विषयांच्या चर्चासत्रांचे नियोजन online पद्धतीने कर
६. प्रबोधनात्मक कार्यक्रम घेणे तसेच जनजागरण अभियान चालविणे.
७. पथनाट्य, नाटके आणि अन्य कलांद्वारे सामाजिक विषयांवर जनज करणे.
८. अभ्यासिका चालविणे.
९. समाजात आणि देशात घडणाऱ्या चांगल्या घटनांचा प्रसार करणे.
१०. नियमितपणे गोष्टी सांगणे. त्यांच्या दृक्श्राव्य फिती बनविणे.
११. फिरते वाचनालय चालविणे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटले आहे, " I Measure the Progress of a community by the degree of Progress which women have achieved".

सारांश -

भारतीय स्त्री शिक्षण घेऊन स्वतःचा व समाजाचा विकास करण्यासाठी पुढे सरसावली आहे. आधुनिक स्त्री स्वतःबरोबरच सुजाण समाज घडविण्यास तयार आहे. अनेक अडचणींचा सामना करत स्वतःचे अस्तित्व निर्माण केले आहे. त्या आता खऱ्या अर्थाने स्वावलंबी झाल्या आहेत.

" कर्तृत्वाच्या बळावर तू घेतलीस उंच भरारी,
नवी आव्हाने पेलणारी तू आधुनिक नारी,
कर्तव्याला अन् नात्यांना तूच न्याय देतेस,

आपुलकीची, जिद्दाळ्याची आभाळमाया होतेस, अन्यायाविरुद्ध लढणारा एक बुलंद संघर्ष तू,
मुल्यांचा आणि संस्कारांचा एक विशाल आदर्श तू!

संदर्भ -

- १) भारतीय स्त्री चिंतन आणि भूमिका
- २) शिक्षण संक्रमण २०२१